

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

35. AASTAKÄIK 2023 NUMBER 4 (409)

Esimese Tšetšeenia sõjani (1994–1996)
viinud sündmused

Üllar Peterson579

Keel ja selle ametlik korraldamine

Alex Davies, Indrek Reiland 631

Filosoof, kes filosofeerib

Henry Miller645

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

Henry Milleri ja Hermann von Keyserlingi
loovad maailmad

Indrek Männiste651

Ühes Genua hotellitoas: Katkend romaanist
Bogneri lahkumine

Hans Platzgumer669

Tõlkinud Piret Pääsuke

Carl Espenberg laevaarstina
Krusensterni juhitud ümbermaailmareisil. II

Arvo Tering684

<i>Arvustus: Eestlased Valgevenes ja Ukrainas. Сергей Тамби. Эстонцы в Беларуси. Санкт-Петербург: Питер, 2021. 320 с.; Сергей Тамби. Эстонцы на украинской земле. Санкт-Петербург: Питер, 2022. 368 с.</i>	
<i>Maxim Karaliou</i>	729
<i>Tõlkinud Toomas Kiho</i>	
Abstracts	737
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. LVI	
<i>Herbert Normann</i>	743

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Fotoseeria “Vari ja värelus” lk 630, 644, 668, 683, 728, 736:

LY LESTBERG (1965) on lõpetanud Eesti Kunstiakadeemia 1990. aastal graafika erialal, õppinud 1983–1985 Villu Tootsi Kirjakunstikoolis, olnud 1988–1993 Sally Stúdio juhendaja Nõmmel, 1995–1997 Eesti Audiovisuaalkultuuri Keskuse videomonteerija, 1999–2009 Eesti Kunstiakadeemia vabade kunstide teaduskonna graafika eriala dotsent, alates 2009. aastast vabakutseline kunstnik.

ESIMESE TŠETŠEENIA SÕJANI (1994–1996) VIINUD SÜNDMUSED

Üllar Peterson

SISSEJUHATUS

16. sajandil alanud Vene impeeriumi tung lõunasse põhjustas muude konfliktide hulgas ka kokkupõrke Kaukaasia mägirahva vainahhidega, keda hiljem tuntakse tšetšeenide ja inguššidena. Vastasseis tipnes peaaegu sajandipikkuses Kaukaasia sõjas (1785–1864) kummagi poole vägitegudega: tšetšeeni hunt rappis küll keisririigi kotkast korralikult nii šaik Mansuri ajal 1785–1791 ja veel rohkem 1830–1859 Šamili ajal, kuid lõpuks tuli uhkel ja vabadust ihkaval rahval tunnistada allajäämist impeeriumile. Keiser võttis küll vabaduse, kuid tõi piirkonda ka kolmveerand sajandit kestnud rahu, suhtelise jõukuse ja kultuurilise edenemise. Nooruke tšetšeeni eliit polnud aga murrangulistel aastatel 1917–1920 valmis iseseisvust kanda võtma, kuigi võimalusi selleks oli. Järgnenud seitsekümne nõukogude aasta jooksul tšetšeeni nii küüditati kui kollektiviseeriti, kuid samas ka kirja- ja koolikohustati, mis aga peamine: arendati välja kohalik taristu ja naftatööstus ning sundajateenistusega mitte ainult ei õpetatud kümneid tuhandeid tšetšeeni sõdima, vaid pandi alus ka nende rahvuslikule ohvitserkonnale.

Nõukogude Liidu lagunedes püüdsid tšetšeenid oma uut võimalust kasutada. Tulemuseks oli Venemaa-Tšetšeenia konflikt aastatel 1991–2000. Tšetšeenidel kukkus läbi äsjasündinud demokraatia: nende esimene president Džohhar Dudajev (1944–

1996) korraldas 1993. aasta kevadel riigipöörde ja muutus diktaatoriks, peagi saadi venelastelt lüüa, rahvas aga oli kaua lõhestatud “dudajevlaste” ja “venemeelsete” vahel koos järgneva Kadõrovite diktatuuriga. Venemaad 1990. aastatel haaranud sotsiaalmajanduslik ja sõjanduslik allakäik ilmnas omakorda just Tšetšeenia konfliktis, mis sai keskseks teguriks uue ajastu saabumisel: Vladimir Putini kurikuulus 1999. aasta lausung tšetšeeni iseseisvustlaste kohta — “uputame terroristid peldikusse”¹ — märkis Venemaa lühiajalise uudemokraatia sümboolset surma ning ühtlasi kümneaastase konflikti lõppjärku. Tuletame meelde: Venemaa Föderatsiooni esimene president Boriss Jeltsin teatas 31. detsembril 1999 oma ametist tagasiastumisest ja võimu üleandmisest tollasele peaministrile Vladimir Putinile iseseisva Tšetšeenia Itškeeria Vabariigi pealinna Groznõi alistuma pommitamise ajal.

Kuigi kolmekümne aasta tagustest sündmustest on möödunud piisav aeg ajaloolise perspektiivi tekkimiseks, leidub nende kohta vaid üksikuid põhjalikumaid käsitlusi. Venelaste ja venemeelsete tšetšeenide kirjutatud on mõjutanud ideoloogilised manipulaatiivnarratiivid; välismaiste käsitluste kirjutajatel on jäänud napiks keeleoskusest, et kasutada vahetuid allikaid. Toonased iseseisvustlased midagi peale mõne propagandateksti kirjutada ei jõudnud; Kadõrovite Tšetšeenias aga sel teemal suurt midagi teaduslikku ei avaldata.

Käesolevas artiklis annan ülevaate esimese Tšetšeenia sõjani 1994–1996 viinud poliitilistest ja sotsiaalmajanduslikest teguritest: Dudajevi valitsetud Tšetšeeniast 1991–1994 ning talle venelaste toel vastu hakanud tšetšeenidest ehk siis vahetult sellele sõjale eelnenud sündmustest. Mis siis ikkagi viis 1994. aasta lõpuks otsese sõjategevuse puhkemiseni? Ajalisteks raamideks on olukord Tšetšeenias 1980. aastatel ja dramaatilised läbirääkimised 1994. aasta detsembris. Püüan tugineda autentsetele dokumentidele ja alusallikatele; abiks on ka Boriss Jeltsini ajal erapoole-

¹ Venemaa tollane peaminister Vladimir Putin ütles nii 24. septembril 1999. aastal pressikonverentsil Kasahstani pealinnas Astanas. Fraas “мочить в сортире” pärineb vangilaagrist ja tähendab “koputajate” tapmist sellisel viisil. *Toim.*

tusega silma paistnud trükiajakirjandus ja televisioon, mis toona muide hoidis pigem tšetšeenide poole.

TŠETŠEENIA ISESEISVUMINE 1991. AASTAL

1989. aastal moodustasid Põhja-Kaukaasias asuva Tšetšeeni-Inguši Autonoomse Sotsialistliku Nõukogude Vabariigi 1,27 miljonist elanikust tšetšeenid 75,5% ehk 958 300 inimest (Vsesojuznaja... 1989). Eelmise, 1979. aasta rahvaloenduse 712 160 inimesega võrreldes (Vsesojuznaja... 1979) oli tšetšeenide arvukus nende ANSVs suurenenud kümnendi jooksul 35% ehk peaaegu veerand miljoni võrra (246 140), ning selline kiire rahvastikukasv oli jälgitav juba 1970. aasta üleliidulisest rahvaloendusest peale (tšetšeenide oli toona 612 600; Vsesojuznaja... 1970). Seega elati Tšetšeenias nagu ka teistes Kesk-Aasia ja Kaukaasia islami usku piirkondades 1980. aastate lõpul rahvastiku kiire juurdekasvu ajal. Muslimitega asustatud piirkondades ennustab rahvastiku kiire juurdekasv aga ühtlasi islamiäärmusluse peatset tõusu (Cammatt jt 2015; al-Tamimi jt 2012), mis ka Tšetšeenias 1990. aastatel tõeks osutus.

1980. aastatel olid tšetšeenid Nõukogude Liidus sotsiaalselt enim mahajäänud rahvas: keskarharidus oli vaid 48%-l, kolmandikul puudus kooliharidus sootuks või piirdus paari aastaga. Vaid 24% tšetšeenidest elas linnades, kus õbluke rahvuslik kultuurieliit oli põhiliselt venekeelne. 400 000 elanikuga pealinna Groznõi u 210 000 venelase käes, kellest enamik oli alles hiljuti piirkonda saabunud, olid vabariigi kõik juhtohjad kohalikus poliitikas, halduses, majanduses ja hariduses (Hasbulatova 1985: 45, 1986: 50–53; Tishkov 2004: 42–48).

1944. aastal Kesk-Aiasse massiküüditatud ja 1956. aastal rehabiliteerituna kodumaale tagasi pöörduda lubatud tšetšeenide diskrimineeris venekeelne võimuladvik pärast 1958. aastal puhkenud Groznõi-rahutusi² nii karmilt, et “barbarite keele” kasutamine Groznõi ühistranspordis olnud taunitav ega õpetatud seda

²“1958. aasta Groznõi ülestõusu” kohta, mille käigus tuhanded venekeelsed demonstrandid nõudsid tšetšeenide Groznõist eemal hoid-

kohalikele enam isegi algkoolis (Dmitrijev 2016). Karm venestamissurve hakkas vähenema alles nn uutmiseaga Nõukogude Liidus 1980. aastate teisel poolel, mil tšetšeenid tõusid kohalike võimustruktuuride ja suurettevõtete etteotsa. Põhiliselt elasid nad aga maapiirkondades kohalikest kolhoosi- ja külaesimeestest koosneva võimu all, kes pidid laveerima venelastest rajoonijuhtide ning Groznõi keskuvõimu, teisalt aga 150 teibiks (suguvõsaks) jagunenud klanniühiskonda valitseva tavaõiguse vahel.

Tšetšeenidelgi tekkis 1980. aastate lõpul rahvuslik liikumine. Tšetšeeni Rahvusrinde põhjal asutati 1989. aastal partei Bart (Ühtsus), millest 1990. aasta mais sai esimene selgelt iseseisvust nõudev Vainahhi Demokraatlik Partei. 1990. aastat võib pidada ka poliitilise islami taassünniks sealmail: loodi “Islami tee” nime kandev partei ning hakkas ilmuma tšetšeenikeelne ajakiri *Исламан зянари* (Islami koidik; vt Mussaihanov 2012: 257–259; Tekušev, Ševtšenko 2011: 39).

27. novembril 1990. aastal võttis Tšetšeeni-Inguššia Vabariigi ülemnõukogu vastu suveräänsusdeklaratsiooni (Deklaratsija. . . 1990), mis sarnaneb Eesti 1988. aasta 16. novembri omaga. Kohalikus ja üleliidulises televisioonis kaasnes sellega tšetšeeni kommunistide juhi Doku Zavgajevi (snd 1940) selgitus: “Mitte mingil juhul ei tähenda see ei iseseisvumist ega eraldumist suurest vene rahvast” (Zavgajev 1990). Võidujooksus võimule kaotasid Tšetšeenia kommunistid aga Tšetšeeni Rahvuskongressile, mille etteotsa nende esimesel kogul 1990. aasta novembri lõpul valiti³ kindralmajor Džohhar Dudajev, kes aastail 1987–1990 oli olnud raskepommituslennuväe diviisi ülem Tartus⁴ ja kes on ainus Nõu-

mist ning vallutasid ja rüüstasid sealseid ametiasutusi, vt Matvejev 2000.

³Rahvuskongressi esimese kogu otsuseid vt: 30 let. . . 1990.

⁴Eesti Rahvusringhäälingu dokumentaalsaadet Dudajevi Tartu-aastatest (Ajavaod. . . 2011) annab rahvusromantiliselt sooja ülevaate Dudajevist Tartus, ilmseks väljamõeldiseks on aga saate alguses esitatud väited “350 000 tšetšeeni hukkamisest 1944. aasta küüditamise tulemusel” või venelaste kavast kõik nad Kaspia merre uputada.

kogude Liidu sõjaväes kindrali auastmeni jõudnud tšetšeen.⁵ Juhtiks valitud Dudajev rääkis oma kõnes ühemõtteliselt iseseisvusest, vabariigi enda relvajõudude loomisest, tšetšeeni rahvale põhjustatud kannatuste eest arve esitamisest Venemaale, kuid uskus samas kindlalt demokraatia võitu Venemaal (Džohhar Dudajev... 1990). Delegaadid esitasid ka iseseisvuslaste hümniks saanud iidse laulu “Vabadus või surm” (Иожалла я маршо; vt Gimn... 1990). Sellest ajast algas ka tšetšeenide ekstaatiliste religioossete *zıkr*-tantsude avalik esitamine linnaväljakutel sõjavaimu ülalhoidmiseks, mis kestis kuni 1994. aasta detsembrini.⁶

1991. aasta kevadsuvel ilmneb Rahvuskongressi dokumentidest suund Nõukogude Liidust eraldumisele ja vastasseisule kohaliku Tšetšeenia ülemnõukoguga (vt Dogovor... 1991). 1991. aasta juunis Venemaa ajaloos esimeste presidendivalimiste eel Groznõisse paariks tunniks kihutustööd tegema tulnud Jeltsini hüüatust “Võtke suveräniteeti palju jaksate”⁷ peetakse murranguks Tšetšeenia iseseisvusliikumises: Dudajev õhutas 1991. aasta juunis Rahvuskongressi teisel kogul peetud kõnes Tšetšeeni Vabariiki (uue nimega Noxçiyçö) vabanema koloonia staatusest, Riikliku Julgeolekukomitee surveaparaadist ning kohalikest kommunistidest; kinnitati iseseisvuslaste sümboolikaks saanud rohe-

⁵1993. aastal ilmus Leedus Dudajevi presidendikõnede, tekstide ja intervjuude kogumik (*Ternistõi...* 1993). Tema kohta kirjutatust tuleb nimetada Vene etnoloogi Valeri Tiškovi teost *Tšetšeenia: Elu sõja tõttu rebenenud ühiskonnas* (Tishkov 2004), eriti aga tema uurimust *Ühiskond relvakonfliktis: Tšetšeeni sõja etnograafia* (Tiškov 2001); vt ka aastail 1991–1993 Tšetšeenia majandus- ja rahandusministriks olnud Taimaz Abubakarovi mälestusi *Džohhar Dudajevi režiim: Tõde ja väljamõeldis* (Abubakarov 1998), kes aga süüdistatuna ulatuslikes mahhi-natsioonides põgenes hiljem Moskvasse.

⁶Viimast tollast esitust 26. detsembril 1994. aastal Groznõis vahetult enne sõjategevuse algust toimunud miitingul vt Zıkr. 1994.

⁷Pole küll selge, kas Jeltsin lausus nii Groznõis, Tatarstanis või hoopis Dagestani asulas Gudermesis, kuid vene marurahvuslased peavad seda ikkagi “natsionalismidžinni pudelist väljalaskmiseks” (*Sbornik...* 1999: 389).

line lipp ja hundiga vapp;⁸ kohaliku ülemnõukogu võim kuulutati lõppenuks (Rešenije. . . 1991), kuigi veel ligemale pool aastat valitses Tšetšeenias kaksikvõim.

18.–21. augusti 1991. aasta Moskva putšikatsesse suhtus põhiliselt tšetšeenidest koosnenud Tšetšeenia ülemnõukogu äraootavalt (Osmajev 2017: 83–88), mis aga sai saatuslikuks. Ülemnõukogu hoone, hilisema “Presidendi/Dudajevi palee” ette kogunenud rahvast ei rahustanud enam 21. augustil (mil oli ilmselge putši ebaõnnestumine) Tšetšeenia ülemnõukogus vastuvõetud otsus putšiste mitte toetada (samas: 103–105). Demonstrandid võtsid vastu oma resolutsiooni Tšetšeenia ülemnõukogu jt kohalike võimuorganite laialisaatmise kohta ning võimu üleminekust Rahvuskongressile (samas: 107). Lahvatas “1991. aasta Tšetšeenia sügisrevolutsioon”, mille käigus läks võim Rahvuskongressile ning maad hakati rookima kommunistidest puhtaks õhinaga, mida mujal endises Nõukogude Liidus ei kohanud. Nagu Tšetšeenia tollane kommunistide juht Doku Zavgajev meenutab, tuli kommunistidel 1991. aasta septembris kibekiiresti põgeneda, muidu oleks neid ülemnõukogu akendest välja visatud *allāhu akbar*-hüüete saatel, nagu mõne kommunistiga läkski (Strana. . . 2005). Võõrikkest vabanenud rahva tollast meelsust on kirjeldatud nii: “Rahvakoosolekutel istuvad esireas väärikad papaahades taadid, nende taga aga põlevate silmadega kiilakad noored, vööl nonde-samade raukade noorusaja relvi kandes” (Tiškov 2001: 258).

Tšetšeenia ülemnõukogu võimult sürjutamine Rahvuskongressi poolt oligi Venemaaga konflikti alguseks. Venemaa Föderatsiooni Ülemnõukogu Presiidium andis 8. oktoobril 1991 dekreedid “Poliitilisest olukorrast Tšetšeeni-Inguššia Vabariigis”, milles ei tunnistatud “ebaseaduslikku” Rahvuskongressi, nõuti võimu üleandmist kohalikule ülemnõukogule ja “24 tunni jooksul

⁸Iseseisvuslaste sümboolikast ja selle kasutamisest vt Žerebtsova 2020. Hundi kui vapilooma idee autor oli olnud Dudajevi abikaasa vennelanna Alla, ja ehk polegi siin lausutu liialduseks, et “see hundiga Tšetšeenia lipp on maailma üks ägedamaid” ning et hunt ainsana suurtest röövlomadest ründab endast tugevamaid, kuid kinni püütuna kunagi armu ei palu erinevalt kotkastest ja karudest — ilmse vihjega Venemaa sümbolitele.

ebaseaduslike relvarühmituste laialisaatmist”. Nende all peeti silmas just samal ajal looma hakatud Tšetšeenia rahvuskarti (Ponomarjova 2007: 26–27), mille üksusi oli 1991. aasta novembrist tuvastatud patrullimas Groznõis (15 nojabrja. . . 1991).

Rahvuskongressi juhtorganiks olnud täitevkomitee presiidium vastas sellele 10. oktoobril 1991. aastal oma dekreediga, mida võib pidada peale iseseisvusdeklaratsiooni ühtlasi sõjakuulutuseks Venemaale, sest selles kutsuti üles ja sätestati:

- Vene poolt tühistama oma 8. oktoobri 1991. aasta dekreeti;
- “marionetlikul Tšetšeenia Ülemnõukogul aga hoiduda katsetest taaselustada oma ebaseaduslikku võimu”, vastasel juhul kuulutatakse see ebaseaduslikuks;
- Tšetšeeniat ähvardava ohu vastu sundmobiliseerida kõik 15–55-aastased mehed rahvamalevasse ning seada sõjaseisukorda Rahvuskart;
- kutsuda Nõukogude Liidu armeest tagasi tšetšeeni ohvitserid, teenistujad ja ajateenijad ning tühistada 1991. aasta sügisene Nõukogude Liidu sundajateenistusse võtmine;
- kõik Venemaa vabatahtlik-patriootlikud ja poolsõjaväelised struktuurid (sh tuletõrje) peavad lahkuma Tšetšeeniast kohe võimaliku sõjategevuse puhkedes;
- mobiliseeritakse Põhja-Kaukaasia piirkonnast saabuvad tšetšeenid;
- kõrgkoolides ja keskkoolide vanemates klassides eraldatakse nädalas vähemalt kaks päeva sõjalisele ettevalmistusele;
- prokuratuuri jt justiitsasustuste funktsioon antakse ajutiselt Rahvuskongressi täitevkomitee presiidiumile.

Dekreet lõpeb üleskutsega “asuda kõigil Kaukaasia rahvastel oma vabaduste kaitsele”, sest “saabunud on otsustava tegutsemise tund!” (Ponomarjova 2007: 28–29.)

15. oktoobril saatis VNFSV Riikliku Julgeoleku Komitee esimees Viktor Ivanenko Tšetšeeni-Inguššia Vabariigi julgeoleku-töötajatele telegrammi, milles teatas otsusest peatada sealse komitee tegevus kuni 27. oktoobrini, et vältida olukorra teravnemist vabariigis ja katseid tõmmata julgeolekukomitee töötajaid kaasa

poliitilisse vastasseisu. Veidi aega enne seda oli kohaliku julgeolekukomitee esimehe kohusetäitja andnud kaastöötajaile käsu relvad ära anda (Osmajev 2017: 75).

1991. aasta novembrist leiame teateid Groznõis ebaseaduslikuks kuulutatud KGB ohvitseride vahistamisest rahvuskaartlaste poolt, mõni nendest olla ka äsja loodud Tšetšeenia eriteenistuse ruumides hukatud (13 nojabrja... 1991).⁹

27. oktoobril 1991. aastal korraldati Tšetšeenias presidendi valimised, millest võttis osa 72% ehk 458 000 valimisõiguslikest inimestest; võitis 90,1% hääli kogunud Dudajev (Postanovlenije... 1991b), kelle valimisprogrammis kuulutati:

- tagada suveräänsus koloniaalvalitsuse alt vabanenud rahvale;
- välispoliitilist neutraliteeti ning suhtlust Venemaaga võrdsetel alustel;
- inimõiguste tagamist kõigile Tšetšeenia elanikele rahvusest ja religioonist sõltumata;
- üleliiduliste ettevõtete natsionaliseerimist ja eraettevõtluse arendamist;
- sotsiaalsfääris igakülgset abi vaesematele, kõiksugu õiglust ja õigsust ning nõukogude aja ülekohtu heastamist;
- inimõiguste ja vabaduste igakülgset edendamist ja üldist amnestiat, valitsemisel aga “üldrahvalike referendumitega arvestamist” (Programma... 1990/1991).

28. oktoobril 1991. aastal võtsid Rahvuskongressi presiidium, Tšetšeenia parlament, selle vanematenõukogu, vaimulikkonna esindajad, neli kohalikku parteid, inimõiguste ühendused ning intelligentsi koondavate organisatsioonide esindajad vastu dekreedid “Riiklikust suveräänsusest ja rahvuslikust iseseisvusest”, milles

⁹KGB majori Viktor Tolstõnevi surma asjaolud pole teada, eri allikad räägivad kinnipidamisel sooritatud enesetapust, terviserikkedest, kuid ka hukkamisest 12.–13. novembril 1991 tšetšeenide poolt, ning seda sündmust peavad Vene propagandistid hiljem lausa “etniliste puhastuste alguseks” Tšetšeenias (vt Etnitšeskije... 2003).

kinnitati eelmisel päeval toimunud presidendivalimiste seaduslikkust ning kuulutati Tšetšeenia alates 27. oktoobrist suveräänsiks, ühtlasi korraldati 9. oktoobri dekreedis sätestatud ning kutsuti üles moodustama töörühma läbirääkimisteks Nõukogude Liiduga ning Moskvast Tšetšeenia Vabariigi esinduse avamiseks (Postanovlenije... 1991a).

Need sündmused viisidki Tšetšeenia iseseisvuse väljakuulutamiseni äsjavalitud president Dudajev poolt 1. novembril 1991. aastal (Ukaz... 1991a). Vene keskvõim reageeris sellele 2. novembril dekreediga mitte tunnustada presidendivalimiste tulemusi (Postanovlenije... 1991c), kuid sisuliselt iseseisvunud Tšetšeenias sellele tähelepanu ei pööratud. Tõestuseks Tšetšeenia vabanemisest Moskva võimu alt oli Boriss Jeltsini 7. novembril 1991 antud dekreedid eriolukorrast ja komandanditunni kehtestamisest “ebaseaduslike relvaformeringute laialisaatmiseks ja konstitutsioonilise korra taastamiseks” (Ukaz... 1991b) jäämine vähimagi mõjuta; seejärel aga sellesama Jeltsini dekreedid kinnitamata jätmine Venemaa parlamendis. Seda hetke peetaksegi Venemaa tollases sõltumatus ajakirjanduses Jeltsini ilmselgeks lüüasaamiseks Dudajevilt, kes tõusis oma populaarsuse tippu (Muzajev 1991).

SOTSIAALPOLIITILINE OLUKORD TŠETŠEENIAS ESIMESE ISESEISVUSE AJAL

Konstitutsiooni vastuvõtmisega 1992. aasta märtsis sai riigi ametlikuks nimeks Tšetšeenia Itškeeria Vabariik. Tšetšeenia kagupiirkonna selgusetu etimoloogiaga nimetus¹⁰ “Itškeeria” lisati riiginimesse, et eristuda venelaste kasutatust. Sätestati Venemaa Föderatsiooni, Nõukogude Liidu jt seaduste kehtimine vabariigis

¹⁰1990. aastate iseseisvuslased tõid käbele teesi tšetšeeni rahva ürgkodust Itškeeria piirkonnas, millega tšetšeeni teadlased tänapäeval ei nõustu. Vt näiteks mahukat uurimust tšetšeenide etnogeneesist, kus iseseisvuslaste Itškeeria-teesile ägedalt vastu vaieldakse ja julgetakse seda üldse vaid paar korda nimetada: Gapurov, Magamadov 2018: 895–898.

vaid juhul, kui need ei lähe vastuollu Tšetšeenia Itškeeria Vabariigi konstitutsiooniga, mis sissejuhatavalt sätestab:

Tšetšeenia Vabariik on suveräänne ja sõltumatu demokraatlik õigusriik, mis on loodud tšetšeeni rahva enesemääramise tulemusena. Tal on ülim õigus oma territooriumi ja rahvuslike rikkuste suhtes; otsustab iseseisvalt oma välis- ja sisepoliitika üle; võtab vastu Konstitutsiooni ja Seadused, mis on ülimuslikud tema territooriumil. Tšetšeenia Vabariigi riiklik suveräänsus ja sõltumatus on jagamatu ja vääramatu ega kuulu riigivõimuorganite pädevusse (Konstitutsija. . . 1992/1997).

1992. aastal eraldus Tšetšeeniast referendumiga ja täiesti rahumeelselt vennasrahva inguššidega asustatud piirkond, eelistanades nime all Inguššia Vabariik jääda Venemaa Föderatsiooni koosseisu. 1992. aastal puhkenud Inguššia ja Osseetia konfliktis kuulutas Tšetšeenia end neutraalseks. Ennast ka välispoliitiliselt neutraalseks kuulutanud (Deklaratsija. . . 1991) Tšetšeenia Vabariigi iseseisvust ei tunnistanud aga mitte ükski maailma riik, kui mitte arvestada Gruusiat, mille seaduslik president Zviad Gamsakhurdia (1939–1993) põgenes 1992. aasta jaanuaris opositsiooni sõjalise rünnaku tõttu riigist ning paari kuu pärast Dudajevi juures asüüli saades tunnustas Dudajevi aukülalisena Groznõis viibides Tšetšeenia iseseisvust 13. märtsil antud määruses; samasuguse otsuse võttis samal päeval vastu sealsamas Groznõis tegutsenud u 75-liikmeline Gamsakhurdia-meelne “Gruusia parlament eksilis”.¹¹

Venemaal oli aastail 1992–1993 keeruline aeg, mh puudus Riigiduumal ja presidendil selgus, mida tuleks ette võtta iseseisvusele tüürivate piirkondadega nagu Tšetšeenia ja Tatarstan. Staatusel selgitamiseks kohtusid Venemaa ja Tšetšeenia delegatsioonid neil aastail korduvalt (Orlov, Tšerkassov 2010: 118–132). Mosko-

¹¹Mõlema dokumendi tekste vt Ukaz. . . 1992. Tähelepanuväärne on ka asjaolu, et Gruusia parlamendi määrusega 11. märtsist 2005 tunnistati kehtivaks kõik president Gamsakhurdia määrused (samas), mis vähemalt formaaljuriidiliselt tähendab Tšetšeenia iseseisvuse tunnustamist Gruusia poolt 1992. aastal. Dudajevi ja Gamsakhurdia sõprusest ja selle otsuse tagamaadest vt Umarova 2021.

viitide meeleheidet tunnistas 1993. aasta juulis Tšetšeeniale tehtud ettepanek liikmesuseks Venemaa Föderatsioonis eristaatusega, mis kätkeks veel suuremat autonoomiat kui peagi Tatarstaniiga sõlmitavas lepingus. See oli helde pakkumine, kuid Dudajev ei nõustunud mitte millegi vähema kui riigi täieliku iseseisvusega (Malašenko, Trenin 2002: 41).

Venemaa tegi näo, nagu midagi polekski juhtunud: maksis Tšetšeenia riigiteenistujatele (õpetajad, meditsiinitöötajad jt) välja palga ja pensioni, samuti kõik teised ettenähtud toetused ja abirahad (seda tegi ta ka Tšetšeenia teise iseseisvuse ajal 1996–1999). Dudajev seevastu kuulutas oma 1992. aasta jaanuarikuises määruses, et “Venemaa Föderatsioonile Tšetšeenia mitte midagi ei maksa, kõik sealt tuleva aga võtame lahkesti vastu” (Rasporjaženije... 1992).

Kui 1989. aasta rahvaloenduse andmetel elas Tšetšeenias 294 000 venelast, neist suurem osa ehk 210 000 Groznõis, kuid ka Tšetšeenia põhjaosas vastu Vene piiri ja mujal (Vsesojuznaja... 1989), siis 1991. aasta sügisel hakkasid venelastest oskustöölised koos peredega Groznõist lahkuma. 1992. aasta kevadeks nimetati lahkunuks 50 000 inimest (The punished... 1992: 7). Samal aastal algas venelaste ulatuslik põgenemine oma vara odavalt müües või hüljates. Esimese Tšetšeenia sõja puhkedes 1994. aasta detsembris oli enamik venelasi Tšetšeeniast lahkunud, v.a Groznõisse jäänud paarkümmend tuhat naist, last ja vanurit, kes seal lahingutegevuses kohe hammasrataste vahele jäid. Nullindatest alates on Vene pool püüdnud oma rahvuskaaslaste lahkumist Tšetšeeniast ebateaduslikult kujutada genotsiidina, nii nagu pole alust ka iseseisvuslaste samasugusel ideoloogilisel väitel “tšetšeenide genotsiidist” venelaste süül.

Pärast venelaste lahkumist Tšetšeeniast võtsid tööstuses, haldusaparaadis, sotsiaalsfääris ja kõikjal mujal juhtohjad enda kätte kohalikud tšetšeenid, kellel aga nappis teadmisi ja kogemusi. Just Tšetšeenias leidis aset endise Nõukogude Liidu piirkondadest suurim langus kõigis eluvaldkondades, kasvas järsult kuritegevus (nt keskmiselt kaks tapmist päevas, arvukalt inimrööve), vale-

rahategemine, narkokäitlemine ja muu kriminaalne tegevus.¹² Kuuesaja retsidivisti põgenemine Groznõi vanglast 1991. aasta novembris raskendas olukorda veelgi (11 nojabrja... 1991). Ja just Tšetšeeniast sai 1992. aastal alguse ning levis üle Venemaa Föderatsiooni laiaulatuslik võltsrahaülekannete petuskeem, millega Venemaa pankadest varastati üüratu summa.¹³

Nõukogudeaegse Tšetšeenia peamine kohalik majandusharu naftatööstus toimis inertsist küll edasi, kuid nagu Tšetšeenia enda tollasest ajakirjandusestki võib lugeda, kahtlustasid naftatehaste tšetšeenidest direktorid 1992. aastal võime naftarahaga seoses hämmamises (Iz gazetõ... 1992). Toimus täielik allakäik: nafta ammutamine ja töötlemine vähenes igal iseseisvusaastal kordades: 4 miljonilt tonnilt 1991. aastal 1 miljonile 1994. aastal. Sellest saadud tulu (väidetavalt kuni 900 miljonit USD aastas, mis võib aga olla ka kümneid kordi väiksem), nagu ka nende “naftarahade” saatus on üks 1990. aastate esimese poole Tšetšeenia “valgetest laikudest”.¹⁴

Kuritegevusega võidelda polnud aga võimalik, sest riiklus sisuliselt ei toiminud peale Groznõi ja selle lähiümbruse ning

¹²Masendavast sotsiaalmajanduslikust olukorrast Tšetšeenias aastail 1992–1994 on venekeelses ajakirjanduses palju juttu olnud; kõige mustemates toonides võtab selle aga kokku Venemaa siseministeeriumi kirjastatud brošüür *Kriminaalne režiim: Tšetšeenia. Aastad 1991–1995* (Gorlov 1995) — esimene Vene poole inforünnak tšetšeeni iseseisvuslaste vastu, mida iseloomustab emotsionaalsus ja manipulatiivsus, sageli ka tõendamata/viitamata väited; alates 2000. aastatest on sarnaseid üllitisi ilmunud palju.

¹³Petuskeemi toimimist tunnistas ka Dudajev, kuid väitis, et püüdis selle likvideerimisele kaasa aidata (*Ternistõi*... 1993: 274). Varastatud summat on võimatu täpsemalt kindlaks määrata, sest kurss 1992. aasta juunis oli 1 USD = 150 rubla, 1994. aasta detsembris aga 1 USD = 3550 rubla. 300 miljonit USD pakuvad selleks Baškirova jt 2012: 135–137, kuid venekeelses trükisõnas võib leida isegi väiteid, et varastatud raha hulgaks oli kuni neli triljonit rubla (Kisseljov, Štšagin 1999: 404). Eesti Vabariigi riigieelarve oli 1993. aastal u 3,7 miljardit krooni ehk u 280 miljonit USD.

¹⁴Naftaraha kohta vt Lokšina jt 2007: 56–62; Tšerkassov 2007; Orlov, Tšerkassov 2010: 131–133.

paari suurema linnalise asula. Neist aladest väljapoole jäävale u 150 teibile ei olnud Groznõi keskvõim aga autoriteediks ning “ivanist” vabanemise järel hakati elama kohaliku iidse tava kohaselt. Groznõis elanud tšetšeenidele tähendas iseseisvus vabanemist Moskva diktaadist, ent maa- ja eriti mägiapiirkondade tšetšeenidele trotsi igasuguse keskvõimu vastu. Aga ka Groznõisse koondunud Tšetšeenia poliitilise eliidi, sh põhiosa parlamendi ja ametnikonna meelest hakkas Dudajev muutuma reaalsustunde kaotanud diktaatoriks. Tšetšeenia parlamendis kujunes välja selge opositsioon tema vastu, negatiivsusega paistsid silma ka mitme ametkonna juhid. Dudajevi sotsiaalmajanduslikud avaldused näisid neile kas maotu hooplemise või lausrumalusena. Juuba 1991. aasta novembris teatas just presidendiks saanud Dudajev, et tema Venemaa majanduslikke sanktsioone ei karda, kuid Venemaa kannataks, kui Tšetšeenia sanktsioonid kehtestaks (Dudajev Džohhar... 1991). Tõepoolest oli sel ajal Tšetšeenial veel suur majanduslik tähtsus Venemaa Föderatsioonile oma naftatöötlemisega, kuid piirkonda haaranud kaose tõttu enam mitte kauaks.

Sellised sotsiaalmajanduslikud probleemid nagu rahva üldine vaesumine, korruptsioon, vahav kuritegevus, rahvastikukriis ja poliitilised erimeelsused kujundasid 1992. aasta keskpaigaks välja kolm ringkonda Dudajevi vastu, mis olid aga niivõrd erinevad, et see välistas omavahelise koostöö:

1. “venemeelsed pragmaatikud”;
2. suurenev islamifundamentalistide seltskond;
3. ilmikud ja intelligents ning parlamendis esindatud poliitiline opositsioon.

1992. aastal suvel ründas Dudajevit tema kodupartei, võimaloleva Rahvuskongressi täitevkomitee presiidium, heites ette võimuliialdusi ja sotsiaalmajandusliku kaose mahitamist:

Rahvuskongressi Täitevkomitee Presiidiumis tekitab tõsist muret raske kriminogeenne olukord, pidev elatustaseme langus ning elanikkonna majandusliku olukorra halvenemine. [...] Samal ajal aga jätkab täitevvõim [s.t president Dudajev] kongressi otsuste, Parlamendi määruste, Täitevkomitee ning avaliku arvamuse igno-

reerimist. [---] Täitevkomitee nõuab rahva nimel ning kasutades temale kongressi poolt antud õigust Presidendilt kiirete abinõude kasutuselevõtmist vabariigis valitseva kriminoogeense olukorra stabiliseerimiseks ning sõjaväeosadele kallaletungide ja pankades rööve korraldanute väljaselgitamiseks ja karistamiseks (Zajavlenije... 1992).

Kohalikule intelligentsile tekitas piinlikkust sõjaväelasest Dudajevi poliitiline kogenematus ja lapsesuu ning kõiksugu pseudoteaduslike rahvusromantiliste teooriatega väljatulek: tšetšeeni rahvas on amatssoonidest sündinud sõdalasrass; islami sünnist “mitte Araabias, vaid Tšetšeenias”; “Oleme üks vanimaid rahvaid maailmas, [---] kiilkirja saab tõlkida vaid meie keelde” (*Ternistõi...* 1993: 145–146; Grodnenski 2008: 225–233). Dudajevi aktiivsus rahvusvahelisel tasandil tekitas samuti probleeme: 1992. aasta suvel pakkus ta Saksamaa Sotsialistliku Ühtsuspartei keskkomitee peasekretärile 1971–1989 ja ühtlasi Saksa DV Riiginõukogu esimehele 1976–1990 Erich Honeckerile, kes oli põgenenud Moskvasse, poliitilist varjupaika (Dudajev... 2011). Ja üks omajagu piinlikkust valmistasid ametlikes sõnavõttudes leiduvad läänevastased seisukohavõtud:

Ja mida üldse on Lääs andnud inimkonnale?! Rahvusekaotuse [*де-национализация*] ja traditsioonilise ühiskonna minetamise tulemusel vaimsusetuse, amoraalsuse, “tsiviliseeritud vormidesse” rüütatud agressiivsuse. Tulemuseks ongi pahed nagu lesbism, homoseksuaalsus, narkomaania. Maiste hüvede üleküllus, pime usk teaduse ja tehnika kõikvõimsusesse on viinud selleni, et nad juba on rikkunud ära oma genofondi (*Ternistõi...* 1993: 135).

DUDAJEVI RIIGIPÖÖRE 1993. AASTAL

Dudajevi konflikt poliitiliste vastastega tipnes 1993. aasta kevadel. Tuues ettekäändeks Moskvast lähtuva ohu neutraliseerimise, tegi Dudajev 19. veebruaril ettepaneku konstitutsiooniparanduseks, mis andnuks kogu tegeliku võimu presidendile. Parlamendis tekkis äge vastasseis, mis levis edasi rahva hulka. 15. aprillil kogunesid tuhanded inimesed Groznõi keskele Teatri väljakule, nõudes presidendi ja valitsuse tagasiastumist, uusi vali-

misi ning vahevalitsuse moodustamist. Dudajev omakorda saatis 17. aprillil laiali senise parlamendikoosseisu, mis ei saavat oma tööga hakkama, ja kehtestas otsese presidendivalitsemise kuni tulevikus korraldatavate parlamendivalimisteni, üleriigilise eriolukorra ja komandanditunni.¹⁵ Pärast kokkupõrkeid presidendi pooldajatega (sõjaväelased, vaesem linnarahvas, lähemate maa-piirkondade elanikud ja Dudajevi oma klann) hõivasid Dudajevi vastased Groznõi linnavalitsuse hoone, kus tollal tegutsesid nii parlament (millest nüüd Dudajevi pooldajad lahkusid) kui ka konstitutsioonikohus.¹⁶

Järgnes kuu kestnud veretu vastasseis igapäevaste miitingute ja kõnedega. Kui opositsiooniline parlament aga 2. mail 1993. aastal kuulutas Dudajevi võimult tagandatuks ning määras 5. juunile referendumi Tšetšeenia valitsemisvormi ja Venemaaga suhete üle, ründas Groznõi linnavalitsuse hoonet Gruusia kodusõjas silma paistnud ja Dudajevi lähedaseks liitlaseks saanud välikomandör Šamil Bassajevi (1965–2006) juhitud eriüksus, mis tõi kaasa u 30–50 isiku hukkumise Dudajevi vastasleerist. Väidetavalt hukati ka Dudajevi poliitilisi vastaseid ning lasti haavatuid haiglates maha, kuid need väited võivad jällegi kujutada endast Vene ajaloolaste liialdusi (Grodnenski 2008: 255–261); Vene eriteenistuste plaan opositsionääre relvastada aga kukkus segastel asjaoludel läbi (Grodnenski 2004: 46).

Presidendi määrustega 1993. aasta aprillist kuni juunini formeeriti ümber riiklikud struktuurid ning seati sisse uus riigikorralduslik vorm — presidendi otsevalitsemine. 28. mai määrusega saadeti laiali Tšetšeenia kõrgeim justiitsorgan konstitutsioonikohus (Rospusk... 1993), 13. juuni määrusega allutas Dudajev kohtusüsteemi presidendile (Priostanovlenije... 1993a). 1. juuni määrustega “puhastati” korrakaitseorganid ebasoovitavaist töötaist ja allutati nende tegevus otse presidendile (O naznatšenii...).

¹⁵Vastavat määrust pole õnnestunud leida, tollastest ajalehtedest võib vaid lugeda selle sisukokkuvõtet (Dudajev... 1993a).

¹⁶Nn konstitutsioonikriisist 1993. aasta aprillis-mais Groznõis vt Obštšestvenno-političeskaja... 1993, samuti: 10 maja... 1993; 16 maja... 1993.

1993). 6. juunil allutati kõik luure- ja vastuluureteenistused presidendile alluvale Riiklikule Julgeolekuteenistusele (Tsentralizatsija. 1993). Senise siseministeeriumi asemele loodi aga presidendile alluvad departemangud ühiskondliku korra, kriminaalpolitsei ja organiseeritud kuritegevuse jaoks. 9. ja 27. juuni määrustega reorganiseeriti ja allutati otseselt presidendile võim ka regioonides, kus selleks kuulutati välja ajutine eriolukord (O regionalnõhh... 1993). Riigiduumas kaheksalt tšetšeenist saadikult, kes eesotsas Ruslan Hasbulatoviga (1942–2023) Moskvast Dudajevi vastu agiteerisid, võeti 28. mai määrusega Tšetšeenia Itškeeria Vabariigi kodakondsus, sest nad “otseselt kompromiteerivad meie Vabariigi suveräänsuse ideed” (Lišenije... 1993).

1993. aasta suvel muudeti ka Tšetšeenia konstitutsiooni. Parlament kutsuti küll sügisel kokku, kuid tunduvat piiratud volitustega ja vähemalt paarikümne endise Dudajevi-vastase volituste tühistamisega: varasema u 50 liikme asemel koosnes see nüüd paarikümnest Dudajevile lojaalsest rahvasaadikust, ühtlasi puhastati ka politsei ja ametkonnad, vallandades paarsada korrakaitsjat ja ametnikku.

Üleminek diktatuurile tipnes 14. aprilli 1994. aasta määrusega riiklikust immuniteedist kohtuvõimude ees kõrgematele ametnikele ja sõjaväelastele, sh presidendi ihukaitsesele: neid polnud ühelgi organil õigust kinni pidada ega siseneda nende valdusse — isegi peatada nende sõidukit, ja vaid peaprokurör presidendi või sõjaväe ülemjuhataja (kes on ühtlasi president) kirjalikul nõusolekul võis alustada nende vastu kriminaalasja (O neprikosnovennosti... 1994). Sama aasta augustis likvideeriti viimasedki seni toiminud demokraatiapõhimõtted: Dudajevi pooldajatest kokku pandud parlament tegi 30. augustil konstitutsiooniparanduse, mis andis presidendile õiguse parlament laiali saata, moodustada valitsus ning nimetada ametisse kõik kohtunikud. Sellega kaotas parlament igasuguse sisulise tähtsuse.

Sisuliselt oli tegu sõjalise riigipöördega, Tšetšeenia veel väljakujunemata demokraatiale surmahoobi andmise ja Dudajevi diktatuuri kehtestamisega. Dudajevi poliitilised vastased sunniti vaikima, mõni neist väidetavalt ka tapeti, osa põgenes Groznõist. Dudajev aga näis üha enam kaotavat reaalsustunnet: 1994. aas-

ta augustis, mil Tšetšeenia oli sotsiaalmajanduslikult kokku kukkunud, kiitles Dudajev Vabadusraadio venekeelses saates: “Tšetšeenias toimub ülesehitustöö vastavalt majandusprogrammile, tööstustoodang kasvab, lapsed sünnivad, inimestel on naeratus näol” (“Tšetšenskaja”... 1994). Paar päeva enne seda oli ta teatanud samale raadiojaamale: “Tšetšeenias on kõik täiesti korras” (Intervju... 1994).

DUDAJEVI RETOORIKA VENEMAA KOHTA KUI TULEVASE SÕJA ÜKS KATALÜSAATOREID

Nõukogudeaegne müüt “tšetšeeni rahva sõprusest suure vene venaga” asendus iseseisvuslaste vastumüüdiga “sajanditepikkusest võitlusest venelastest anastajaga”. Kahe rahva suhe ei olnud aga nii mustvalge ning poole tuhande aastases läbikäimises leidis nii sõda kui sõprust. 1991. aastal saavutatud “iseseisvus” tõi aga Tšetšeenia eliidi hulgest välja arvukalt värvimuutjaid. 1990. aastate moondumist nõukogude tippkommunististist ja kõrgemast ohvitserist rahvuslaseks ilmestavad presidendid Dudajev ja Aslan Mashadov (1951–2005), nõukogudeaegsest kommunistist islamiäärmuslasteks aga Zelimkhan Yandarbijev (1952–2004), samuti Tšetšeenia president (1996–1997). Leidis aga ka vastupidi-seid metamorfoose: nõukogude aja tõsimeelsest muslimist ja 1990. aastate iseseisvuslaste muftist Ahmad Kadõrovist (1951–2004) sai Putini ajastul Moskvale alluva administratsiooni juht, 2003. aastast Tšetšeenia president. Oli ka selliseid, kes kunagi värvi ei muutnud: ülal juba mainitud nõukogudeaegne Tšetšeenia kommunistliku partei juht Doku Zavgajev teenis truult ka Venemaa Föderatsiooni, nagu oli alati Moskva poolel Ruslan Hasbulatov, tähtsaim isik Jeltsini järel Venemaa Föderatsioonis selle ülemnõukogu esimehena, kõigi aegade mõjukaim tšetšeen.

Dudajevi juhitud iseseisvas riigis leidis arvestatav hulk tšetšeeni, kes sotsiaalmajanduslikust tegelikkusest lähtudes ei teetanud Venemaast tunduvalt vaesema Tšetšeenia eraldumist. Oli ju sealt hea läbisaamise korral tunduvalt rohkem saada, kui too oleks väevõimuga iseseisvalt Tšetšeenia Itskeeria Vabariigilt üldse võtta saanud, iseseisvus oleks tähendanud endise Nõukogu-

de Liidu mahajäänumais osas Tšetšeenias otsest nälga. Ja mitte kõik polnud selleks valmis, vähemalt mitte suurem osa intelligentsist, nõukogudeaegsetest ametnikest ja kõigist teistest heale järjele jõudnutest, keda 1990. aastal alanud järsk majanduslangus ja sotsiaalne kaos pani lootvalt vaatama Venemaa Föderatsiooni poole. Venemaa oli kuni 1994. aasta lõpuni iseseisvuslaste vastu leebe, pakkudes erakordselt suurt autonoomiat ainsa tingimusega: mässuline piirkond nõustugu vaid vormiliselt kuuluma Venemaa Föderatsiooni.

Kuni Dudajevi 1993. aasta riigipöördeni valmistati ette tippkohtumist Moskva ja Groznõi vahel ning venelased käisid läbi ka Tšetšeenia parlamendiga, kuid selle laialisaatmine Dudajevi poolt samal aastal peatas sisuliselt ka läbirääkimised (Grodnenski 2008: 251–255). Dudajev välistas igasuguse suhtlemise Venemaa Föderatsiooniga, kui see ei tunnusta Tšetšeenia täielikku iseseisvust. Sellist seisukohta väljendas ta ebadiplomaatiliselt ning esitas Moskvale korduvalt ka otseseid ähvardusi. Kuulsaim nendest on 8. novembril 1991. aastal Dudajevi kui Tšetšeenia Itškeeria Vabariigi presidendi määruses sisalduv üleskutse “meie ühisest uskmatuses vabaks saamise nimel muuta Moskva “HÄDAORUKS”!” (*Sbornik...* 1993: 4).¹⁷

Selliseid sõjakaid lauseid leiame tema avalikest esinemistest rohkesti. Kui hooplemist 1991. aasta oktoobris “50 000 [tšetšeeni] on andnud *gahzawat*’i [püha sõja] vande surra kodumaa eest!” (Levin 1991: 3) võiks veel mõista “rahvusliku omapärana”, siis 1992. aastaks oli Venemaa kõrgemate sõjaväelaste hinnangul “mägilasel katus sõitma hakanud”.¹⁸ Sõjakaid sõnavalinguid tuli Dudajevilt ohtrasti, millest vaid mõni näide. 1992. aasta uusaastakõnes uhkustas Dudajev: “Ateistliku monstri saatanlikuks järglaseks saanud totalitaarse impeeriumi selgroog on mur-

¹⁷Уп к “превратить Москву в зону “БЕДСТВИЯ” во имя нашей общей свободы от куфра”. Seda Dudajevi lausungit tuuakse paljudes venekeelsetes teostes “tõenduseks” Dudajevi islamiekstremismist, vahel sellisele väitele omalt poolt ka väljamõeldisi lisades.

¹⁸Väljendit “да у него крыша поехала” kasutab korduvalt Dudajevi kohta teda hästi tundnud Venemaa kaitseminister Pavel Gratšov, kellele allpool korduvalt viitame.

tud!” (*Ternistõi*... 1993: 45); “Oleme [Venemaaga] väga head sõbrad, aga veel jubedamad vaenlased”¹⁹ (*Mõ otsen*... 2003); “[K]ui [venelastega] puhkeb sõda, siis ei ole selles mitte min-geid reegleid [---] ega kavatse me seda pidada oma territooriumil” (*Ternistõi*... 1993: 113). 1992. aastast pärineb ka Dudajevi kinnitus, mille sõnastust kasutas Vene vastupropaganda aktiivselt kuvandi loomiseks tuumarelvva ihaldavast hullumeelsest:

Meie ei nõustu mitte kunagi sellega, et Venemaale antakse kõik [Nõukogude Liidu] relvajõud ja kogu tuumaarsenal, ega ka sellega, et tuumarelvastuse jagavad omavahel vaid tugevamad liiduvabariigid. Meie oleme sellele vastu. Tuumarelvastus olgu kõigil — või mitte kellelgi! (Prokopenko 2012: 10).²⁰

Tunduvalt ühemõttelisem oli 1992. aasta oktoobris lausutu:

Sajad tuhanded Venemaal elavad tšetšeenid peavad muutuma sadadeks tuhandeteks võitlejateks Tšetšeeni rahva kaitsel ning välja kuulutama *ghazawat*’i — iga tšetšeen peab olema surmamineja [---]. Tuhandest piisab Venemaa pahupidi pööramiseks ja tuumakatastroofis minema pühkimiseks! (Vesti... 1992: 6.27–6.50.)

1993. aastal täitsid Dudajevi sõnavõtte hoiatused laadis “Kuhu venelase jalga astuks — sinna järgneb sedamaid surm [---]. Venelased peavad vastutama [---]. Peame võitlema lõpuni ja seisma surmani” (Džohhar Dudajev... 2022). Ta kõneles “sõjast venelaste vastu viimase tšetšeenini” ja kordas Venemaale kinnitust Tšetšeenia “täielikust sõltumatuses” (Džohhar Dudajev... 1993a). 1993. aasta teisel poolel nimetas Dudajev kõiki tavalisi venelasi “kodukootud olmeفاšistideks” (Dudajev... 1993b) ning kuulutas “Venemaa vältimatut lagunemist” (Per-või... 1993). Samal sügisel alustati Dudajevi määrusega genotsiidikohtuasja Venemaa vastu: süüdistused algasid Venemaa keisririigi aegsest tegevusest ja jõudsid välja 1944. aasta suurküüditamiseni (Rassmotrenije... 1993).

¹⁹Vn k “Мы очень хорошие друзья, хотя очень отвратительно хищные враги.”

²⁰Seda ja siin järgmisena toodud Dudajevi lausungit on Moskva-meelsetes teostes korduvalt kasutatud Dudajevi vastu.

1994. aastal rääkis Dudajev vajadusest “ravida välja suurvene fašistlik-rassistlik russism” ning kuulutas peatselt saabuvald kõikvõimalikke katsumusi “haigele vene rahvusele, kes mitte millessegi ei usu” (Džohhar Dudajev. . . 1993b; Slova. . . 2014) või siis esines 4. augustil teadetega uuest faasist “300-aastases üldrahvalikus sõjas Venemaa vastu”, mille “juhmusest pimestatud valitsus saab teenitud karistuse”, ning väitis, et inimõiguste küsimuses valitsevat Tšetšeenias lausa maine paradiis võrreldes Venemaaga, kus

rahvast tuhandete kaupa tapetakse ja nende surnukehi sigade ette pillutakse, samas kui kümned ja sajad rahvusvahelised vaatlejad nendivad Tšetšeenias inimõigustest kinnipidamist (Intervju. . . 1994: 4.00–4.17, 12.25–12.50).²¹

Samas intervjuus ta lisas:

Tšetšeenia staatus on ammu kindlaks määratud [---] sõltumatu, suverääanne, sajanditeks põlistatud Tšetšeeni Itškeeria Vabariik, mille üle ei kaubelda mitte kellegagi, kõige vähem Venemaaga [---]. Tšetšeenia iseseisvust on tunnustatud kõikjal — ja me sunnime kogu maailma seda tunnustama! (Samas: 6.52–7.23, 8.50–9.20.)

Dudajevi selline retoorika polnud mitte ainult sobimatu riigijuhile, vaid oli otseselt ja ühemõtteliselt suunatud relvastatud konflikti puhkemisele. Ühtlasi tekitas see vastumeelsust osas tšetšeenides, mis väljendus relvastatud opositsiooni kujunemises.

DUDAJEVI FLIRT ISLAMIGA

Nagu mujal Nõukogude Liidus, oli ka Tšetšeenias selleks ajaks religioon niivõrd edukalt sürjutatud, et vabaduse saabudes säilitas suur osa rahvast, eriti pealinnas, ammu omandatud ateistliku

²¹Muide lausus Vabadusraadio toimetaja telefoniintervjuud sisse juhatades, et see jääb kommentaarideta ning “las raadiokuulajad ise teevad järeldusi sellest intervjuust”.

elulaadi. 1990. aastate alul polnud saladus, et hiljutisele usueitajast tippkommunistile Dudajevile on muhameedlase eluviis võõras. Temaga koos 1960. aastatel Tambovi lennukoolis teenistust alustanud ning ka 1970. aastatel Gagarini-nimelises Õhujõudude Akadeemias õppinud mehed iseloomustasid Dudajevit järgmiselt: “Jõi meiega koos ja hammustas seapekki peale nagu kõik teised” (O tšem. . . 2001), Tartu kelnerid aga armastanud teda rikkalike jootrahade pärast (Ajavaod. . . 2011). Ja ega Dudajev ka Kabulis 1980. aastatel Nõukogude õhudessantvägede komandöri Pavel Gratšoviga aega veetes alkoholist loobunud, kui puhati afgaani pühasõdalaste hävitamisest (Hlöstun 2001). Ning Tšetšeenias lõonud ta aastail 1991–1994 pidulikel riiklikel sündmustel või venelastest opositsioonipoliitikutega kohtudes vahel klaase kokku millegi palju teravamaga kui šampanja (nt Toržestvennoi. . . 1993).

Peagi aga hakkasid toimuma ilmikuid rahutuks tegevad muutused. Venemaale vastanduval Dudajevil, keda lääneriigid ei tunnustanud, polnud muud teed peale lähenemise rikastele islami riikidele, kelle toetuse hinnaks aga on ikka olnud tõsimeelse islami omaksvõtt või siis vähemalt selle sisselubamine oma piirkonda. Suureneva islamifaktori ajal hakkas Dudajev sedamaid oma religioosset kuvandit kohendama: lasi end kohalikul televisioonil näidata usurituaale täitmas, kasutas 9. novembril 1991. aastal presidendivande andmisel rahva juubeldava *allāhu akbar*-skandeerimise saatel Koraani ning lisas sõnavõttudesse kõikvõimalikke islamifraase (Savatejev 2000: 89–90). Tulihingelised toetajad nimetasid teda lausa “Tšetšeenia imaamiks”, s.t muslimite kõrgeimaks usujuhiks (Netšitailo 2006: 58–59; Tekušev, Ševtšenko 2011: 43).

Religiooniküsimuses püüdis Dudajev asetuda islamiäärmusluse ja ilmalikkuse vahele, riiklikult edendades sufismil põhinevat “iidset tšetšeenia rahvaislamit”, hoiatas korduvalt vahhabiitide eest ning vastustas šariaadil põhineva islamiriigi loomist. Isegi islamivabariik oli talle valitsusvormina vastukarva, sest nagu ta 1992. aastal teatas enda kohta kolmandas isikus rääkides:

Üks noid müüte on islamivabariik. Dudajev ei anna sellele Tšetšeenias mitte mingit eluõigust [---] ega soovi seda ka usujuhid.

Aga tõepoolest: noori fundamentaliste leidub [Tšetšeenias] rohkesti! (*Ternistõi...* 1993: 203.)

1992. aasta augustis kinnitas Dudajev, et toetab “konstitutsiooniga sätestatud ilmalikkust”, selgitades, et religioonil on küll keskne koht kõlbluse ja vaimsuse hoidmisel, kuid sellega liialdades tekib inkvisitsioon. Samas lisas ta prohvetlikult: “Negatiivse välise surve [s.t Venemaa ründe] korral hakkab islam vältimatult tugevnema” (Dudajev 1992), mis osutuski tõeks Tšetšeenia teisel iseseisvusajal 1996–1999 pärast Dudajevi surma. Kuigi parimaks vahendiks kuritegevusega võitlemisel islamimaailmas on šariaadi kehtestamine, ei toetanud Dudajev sellist abinõu ega lubanud isegi kohalikke šariaadikohtuid luua, vaid hoiatas: “Kui täna kuulutame välja šariaadi, nõuate homme minult patustanutelt pea ja käte maharaiumist — kuid ülehomme vaevalt kellelegi teist endale pea õlgadele jääb” (Abubakarov 1998: 33–34).

Teatava varjatud pilke võib välja lugeda Dudajevile 1992. aastal antud iseloomustusest: “Dudajev on sügavalt usklik inimene. Aga ei ramadaani-paastu ega palvekordade pidamiseks tal aega pole, sest tema tööpäevad on 15-tunnised” (*Ternistõi...* 1993: 108). Või nagu on nenditud: kui endine kommunist Jeltsin hakkas peagi, küünal käes, kirikus seisma, siis tema kolleeg Dudajev, kes samuti värvi vahetas, asus korraldama näitlikke palvusi mošees (20 marta... 2000).

Dudajevi islamifirdi ebasiirus oli läbinähtav. Samal ajal aga kinnitas Tšetšeenias kanda sufismi vastustav poliitiline islam: juba 1991. aastal saabusid sinna esimesed vahhabiitlikud jutlustajad (vt vahhabiitide tulekust Gammer 2006: 214–217), ning alates 1993. aastast rajati saudide jt šariaadiriikidest pärit islamiorganisatsioonide esindused. Need hakkasid endale tekitama kande-pinda koraanikoolide ja orbudekodude rajamisega ning ära ostma kohalikke imaame, makstes neile iga kuu dotatsiooni 100–200 USD, mis toona oli seal keset üldist vaesust korralik summa.

Usklikumale rahvale pidid olema korralikuks šokiks ilmsiks tulema hakanud asjaolud Dudajevi rolli kohta Afganistani sõjas 1979–1989. Nõukogude lennuväe kuritööde taustal rahulike elä-

nike kallal Afganistanis hakkasid kerkima küsimused: milliste teenete eest Afganistanis sai strateegiliste kaugpommitajate eskadrilli kindralmajor Dudajev 1988. aastal Punatähe ordeni ja miks ta nii kategooriliselt, kuid samas läbinähtavalt valetas, eitades oma viibimist Afganistanis 1980. aastatel? Vastuse leiame Dudajevile antud Punatähe ordeni autasustamislehel:²²

Polkovnik Dudajev Džohhar Mussajevitš võttis 1988. kuni 1989. aastani aktiivselt osa sõjaliste operatsioonide planeerimisest, et anda mässuliste objektidele pommitööke ning juurutada uusi taktikalisi võtteid sõjategevuse läbiviimiseks Afganistani Vabariigi mägipiirkondades. Sooritas isiklikult kolm lahingulendu Gardezi, Gazni ja Džalalabadi rajoonis. Tema juhitud lennugrupp sooritas kokku 591 väljalendu. Mässuliste islamikomiteede staapidele, elavjõule ja teistele objektidele heideti 1160 [fugasspommi] FAB-3000 ja 56 [fugasspommi] FAB-1500.²³ Ülesnäidatud mehisuse ja kangelaslikkuse ning operatiivgrupi oskusliku juhtimise eest väärib Dudajev Džohhar Mussajevitš autasustamist Punatähe ordeniga (Tipitšnoi... 2016).

Kui tsiteeritud dokument vastab tõele, heitis Dudajevi juhitud lennuvägi pühasõdalastele võimsaid lennukipomme FAB-3000 — neidsamu, mida ka nüüd venelased Süürias islamistide vastu edukalt kasutavad, sh arvukalt tsiviliste surmates. Linnades ja asulates on nende purustusvõime hirmuäratavalt suur ning tekiv kraater kümme-kümne meetri laiune. Siiski ollakse venekeelsetes õhujõudude relvastuse käsitlustes nende lennukipommide mõju kohta Afganistani sõja käigule, eriti aga nende kasulikkusele mägistes oludes elavjõu vastu, mõnevõrra või lausa tunduvalt tagasihoidlikumad.²⁴

²²Selle teksti levitatakse arvukates venekeelsetes allikates. Autasustamislehe originaali pole aga siinkirjutajal õnnestunud kusagilt leida. Siinkohal sõندان seda tsiteerida klausliga, et tunnistan sellise teksti võimalikku manipulatiivset iseloomu või lausa võltsitust.

²³Vastavalt kolmetonnist ja pooleteisetonnist fugasspommi ФАБ. FAB-3000 kohta vt Miropolski 1995: 53–60.

²⁴Vt nt hinnangut põhjalikus lennuväerelvastust käsitlevas teoses: “Raskete fugasslennupommide tegelik mõju Afganistanis oli väike. FAB-3000 lööklaine surmav mõju ei ületanud 39 meetrit [---]. Võitlus-

Afganistaniga seonduv avalik arutelu ja/või selle kasutamise Dudajevi vastu Tšetšeenia sisepoliitikas 1990. aastatel on seni täiesti läbiuurimata teema. Kahtlemata pidi aga islamistidest opositsioonil selline ideoloogiline võimalus olema kasutada. Kohe konflikti puhkedes 1994. aastal hakkas ka Vene propaganda seda aktiivselt ära kasutama. 1995. aasta alul teatas Venemaa Föderatsiooni julgeolekuminister Sergei Stepašin: “Dudajev korraldas oma kaasmuslimite vaippommitamist Afganistanis” (Stepašin 1995). Hiljem rääkis sellest Dudajevit hästi tundnud ja temast siiralt lugupidanud Pavel Gratšov:

Paar korda [kohtusime Dudajeviga] Afganistanis, Bagramis ja Kabulis, kooskõlastades lennuväe ja dessantvägede edasist tegevust. Džohhar Dudajev oli nn vaippommitamiste initsiaatoriks ja väljatöötajaks Afganistani oludes. Ta oli Nõukogude [armee] karastusega hea ja arukas ohvitser (Hlöstun 2001).

1996. aastast peale osutati venekeelsetes saadetes sageli Dudajevile kui varem islami usku afgaane hävitanud Nõukogude sõjaväelasele (nt Igor Šafarevitš... 1996). Kuigi selliste “paljastuste” ideoloogiline taust on silmanähtav, oli sel kahtlemata mõju tõsiusklike muslimite meelestamisele Dudajevi vastu.

Islamiga oskamatult manipuleerides pööras Dudajev enda vastu kaks suurt ja vastandlikku seltskonda: ilmalikud ja tõsiusklikud. Intelligentsile jt ilmaliku meelelaadiga tšetšeenidele oli liiast Dudajevi näitemäng islamiga, tõsimeelsetele jäi aga Dudajevi etendatavast islamist ilmselgelt väheks. Ja üks leidis neidki, kes Afganistanis kordasaadetu tõttu ei nimetanud teda mitte ainult võltsmoslemiks, vaid ka islami vaenlaseks. Seega pole imestada, et 1994. aastal alanud sõda ei pidanud suur osa tšetšeenide mitte kodumaa ja veel vähem Dudajevi eest, vaid islami ja džihaadi nimel (Netšitailo 2006: 58–59; Tekušev, Ševtšenko 2011: 43).

võimetuks tegeva kontusiooni raadius, millega kaasnes verejooks ninast ja kõrvadest, oli 158 meetrit” (Širokorad 1999: 471–472).

DUDAJEVI-VASTASE OPOSITSIOONI SÕJATEGEVUS

Juba 1993. aasta alguseks koondusid Dudajevi poliitilised vastased Nadteretšnõi ja Naurski rajooni, ainsasse Tšetšeenia piirkonda, millel oli vahetu piir Venemaaga — Stavropoli kraiga. Pärast sama aasta riigipööret juunis lisandus sinna Groznõist põgenevuid. Kogu see kooslus sai tuntuks “Dudajevi-vastase opositsiooni” nime all.²⁵ See moodustas 19-liikmelise Tšetšeeni Vabariigi Ajutise Nõukogu, mis kuulutas end kõrgeima võimu kandjaks Tšetšeenias, teatades Dudajevi tagandamisest.

Seda kooslust võib pidada reeturlikuks, kuid ka rahvuslikult meelestatud pragmaatikuteks. Sooviti lähtuda nn Tatarstani mudelist, mis kindlustaks mahajäänud ääremaale Vene keskviimule näilise allumise eest suure sisemise omavalitsuse ning kõik rahvuslikud ja usulised vabadused. Mis aga peamine: panna Venemaa vormilise kuulekusavalduse eest islami usku tšetšeenide katma ja toitma. Seega taotleti sedasama, mis toimib sealkandis praegu Ramzan Kadõrovi (snd 1976, Tšetšeenia president a-st 2007) ajal, mil Tšetšeeniast on saanud Venemaa Föderatsiooni niihästi kõige doteeritum kui ka suure *de facto* sisemise autonoomiaga piirkond, kus islam valitseb ühiskondlikus elus nii suurel määral, millest ka kõige radikaalsemad iseseisvuslased 1990. aastatel unistadagi ei osanud. Tšetšeenia on praegu sõltumatu islamiriik, mis allub Venemaale vaid vormiliselt (Religija... 2023).

Opositsioonilise ajutise nõukogu esimeheks oli Nadteretšnõi rajooni juht Umar Avturhanov (snd 1946), endine Nõukogude armee ohvitser ja Gruusia siseministeeriumi töötaja. Ülejäänud kaks juhti olid endised Dudajevi liitlased: relvajõudude eesotsas Beslan Gantemirov (Bislan Gantamirov; snd 1963; a-ni 1993 Groznõi linnapea), administratsiooni ülem Zaindi Tšol-tajev (snd 1952), kes pidas Dudajevi valitsuses 1992. aastal välisministri asetäitja ametit. Selle seltskonnaga liitus aga ka värvika-

²⁵Dudajevi-vastase koalitsiooni moodustumisest ja oludest 1944. aasta sügisel vt Grodnenski 2004: 282–285, nende juhi Umar Avturhanovi mälestusi vt Avturhanov 2007.

maid tegelasi, näiteks retsidivist Ruslan Labazanov (1967–1996), endine Dudajevi ihukaitseülem ja julgeolekunõunik, kes pärast 1993. aastal presidendile korraldatud ebaõnnestunud atentaadikatset kuulutas Dudajevile oma hukkunud kamraadide ja sugulaste eest — kelle pead väidetavalt Groznõi keskväljakule presidendi käsul vaatamiseks pandi — välja isikliku veritasu (Prokopenko 2012: 23). Dudajevi-vastast opositsiooni toetas ka Hasbulatov, kes aga püüdis konfliktile rahumeelset lahendust leida. Siiski jäi tema mõju piiratuks, sest pärast ebaõnnestunud “parlamendimässu” Jeltsini vastu nn konstitutsioonikriisi ajal 1993. aasta oktoobris sunniti ta poliitikast taanduma (Tiškov 2001: 217–231).

Esimest korda ilmutas opositsioon end sõjaliselt juba 31. märtsil 1992. aastal, mil umbes kaheksa mehega rünnati Groznõis vabariikliku teleraadio hoonet, mille järel kogunenud Groznõi keskväljakule tuhandeid Dudajevi poolehoidjaid — kohaliku ajakirjanduse väiteil 40 000 — ning opositsiooni esindajad pidid linnast lahkuma (Patšegina 1992).

Järgmine suurem kokkupõrge toimus 1993. aasta augustis, mil pärast edukat riigipööret korraldas Dudajev sõjakäigu Nadteretšnõi rajooni, kuid sai valusalt lüüa (Grodnenski 2008: 261). Sellest alates läks initsiatiiv üle opositsioonile, kes oli veendunud oma peatses võidus ning kippus sellega hooplema: “Käputäis Dudajevi toetajaid jookseks laiali sedamaid, kui me Vene tankide ja erivägede abil tungiks pealinna, mille puhastamine võtaks vaid paar tundi” (samas: 270). 1994. aastaks aga langes Dudajevi toetus sotsiaalmajanduslikus kriisis vaevlevas Tšetšeenias nii madalale, et võimu ülevõtmiseks tulnuks opositsioonil lihtsalt oodata järgmiste valimisteni ning mitte näidata Venemaa sekkumist. Nad ei suutnud kumbagi ja asusid hoopis venelaste abil valmistuma sõjaliseks rünnakuks.

Venemaa hakkas opositsiooni kohe raha ja relvadega toetama, lootes nende abil piirkonnas keskviimu taastada, kuid hoiatas ka Dudajevit, et ajutise nõukogu ründamine tooks kaasa otsustavaid vastusamme (Grodnenski 2004: 95–108). Peagi kiitis Jeltsin heaks kava opositsionääride abil piirkonna “veretuks tagasivõtuks”, “tšetšeenide endi poolt Dudajevi minemakihutamiseks” ning “Avtorhanovi või mõne teise tubli mehe” võimule sead-

miseks (Jeltsin 2000: 49). Hasbulatovi sõnul aga tähendanud see tegelikult Dudajevi kukutamist ükskõik milliste vahenditega, ning otsustatigi opositsiooni abil peetava vargsõja kasuks (Hasbulatov 2002: 225, 311). Alates 1993. aastast sai Avtorhanov kokku nii Venemaa sisevägede ülema Anatoli Kulikovi kui ka teiste Vene juhtivate sõjaväelastega, et koordineerida Dudajevi-vastast tegevust (Kulikov 2002: 236), ning Venemaa hakkas eraldama raha ja sõjalis-tehnilist abi (Kelimatov 2003: 304–330). 1994. aasta sügisel loodi Venemaa relvajõudude peastaabi juurde “Tšetšeenia operatiivgrupp”, et töötada välja rünnakuplaan ning sõjaliselt koolitada tšetšeeni opositsionääre (Nojabrski... 2016). Hasbulatov omakorda püüdis kallutada avalikku arvamust opositsionääride kasuks väidetega, et Dudajevi režiim on niigi kokku varisemas (Hasbulatov 1994), vahel aga teda lihtsalt mustates, väites Dudajevit päritolult mägijuudiks, keda kommunistlik partei “vene ajal edendanud, kuid nüüd olla see endine GRU kaastöötaja vaevatud teatavatest vaimse tervise probleemidest” (Ruslan Hasbulatov... 2021).²⁶

1994. aasta augustis kuulutas Avturhanov ühes Moskva hotellis, kus Dudajevi-vastane opositsioon oli avanud “Tšetšeenia esinduse”, et tšetšeenid tagandavad Dudajevi peagi “oma jõuga, Vene täakidele toetumata”. Venemaa peaminister (ametis 1992–1998) Viktor Tšernomõrdin teatas kohe, et sõnakuulmatus piirkonnas puhkeb peagi “uus Tšetšeenia revolutsioon” (“Tšetšenskaja”... 1994). Vene telekanalites aga hakati sõna andma endistele Tšetšeenia kommunistidele eesotsas Doku Zavgajevi jt sõnaosavate libekeelsete aparatšikutega, kes pidid avalikku arvamust Tšetšeenia võimuvahetuse suhtes ette valmistama (vt nt Zavgajev 1994). Ja mida ei suutnud ideoloogiliselt iseseisvuslaste vastu

²⁶Juudivaenulik uusvene etnomütoloogia on nullindatel võtnud kasutusele tšetšeenide ja juutide suhete teema, mille algus ulatuvat juudi-usku Kasaaride riiki, kuhu ju ka tšetšeenide kaugete esivanemate asuala kuulus; juhitakse tähelepanu ka asjaolule, et tšetšeeni keeles tähendab *haz are* ‘ilus maa’, ning leitakse Dudajevi, Bassajevi jt tšetšeeni iseseisvuslaste sugupuust “itskeid”. Dudajevi-vastased tšetšeenid on häälekalt sellist väidet kasutanud, vt nt kõiki tšetšeeni iseseisvuslasi juutideks nimetavat paskvilli Kelimatov 2003: 488 jm.

teha venemeelne opositsioon, selle tegi ära Dudajev ise oma sõnavõttudega. Kuidas venemeelse opositsiooni ettevalmistamine, varustamine ja rahastamine täpsemalt käis, pole muidugi avalikult teada. GRU madalama astme ohvitseride kirjeldustest võib aga aimata, kuidas 1994. aasta sügisel suunati raskerelvastust ja raha Dudajevi-vastase opositsiooni käsutusse (Grodnenski 2008: 275–279; Voronov 2014).

Venemaa varjatud sõjalisel ja majanduslikul toetusel ning ideoloogiliselt julgustatuna asuski opositsioon rünnakule, lootes üha suurenevale rahulolematusele Dudajevi diktatuuriks muutuva režiimiga. Kodusõda 1994. aasta augustis-novembris,²⁷ mille käigus pooled korduvalt vastase asulaid ründasid, nõudis peale sadade langenud võitlejate mõlemalt poolt ka kümnete tsivilistide elu. Oktoobris ja novembris näis vaekauss kalduvat opositsiooni poolele, kelle kaks sõjalist ettevõtmist olid väga lähedal Dudajevi kukutamisele.

15. oktoobril 1994. aastal sisenesid opositsionäärid Venemaa õhulöökide toel Groznõisse ja jõudsid takistuseta presidendipaleeni, millest Dudajev olla põgenenud. Selle asemel et ametisse seada mõni rahvale vähegi tuntum isik ja nii oma võimu kindlustada, otsustati pärast hajusat tulevahetust ning seitsme kaasvõitleja ja ühe tanki kaotamist öösel linnast lahkuda. Väidetavalt oli selle põhjuseks Moskvast tulnud korraldus, sest Jeltsin kartnud Tšetšeenias võimu üleminekut opositsionääre toetavale Hasbulatovile, Jeltsini poliitilisele vaenlasele, kes pärast 1993. aasta oktoobri konstitutsioonikriisi verist mahasurumist võinuks nüüd Tšetšeenias võimule tulla ja nõnda suurde poliitikasse naasta. Seega ei jäänud opositsionääridel üle muud, kui kuulutada käestlastud võimalus “Groznõi vallutamise peaprooviks” (vt sellest rünnakust Grodnenski 2004: 108, 2008: 277; Voronov 2014; 17 oktjabrja. . . 1994).

Suurim opositsioonivägede rünnak toimus 26. novembril 1994. aastal, mil venelaste 50–120-masinalise soomuskoloni toetusel — erinevad andmed räägivad kuni 40 tankist ja 80 soo-

²⁷ 1994. aasta pingelisest olukorrast päevade kaupa vt Zenkovitš 2011: 484 jj.

mukist ning 1200–3000 võitlejast — rünnati Groznõid.²⁸ Mitme kolonnina linna sisenenud soomukitest lõigati aga kohe ära jalavägi, mis suutis küll mõne strateegilise objekti vallutada, kuid peagi põgenes, kaotades eri andmetel kuni paarsada võitlejat. Kitsastel linnatänavatel jalaväe toetuseta ekslevad soomukid hävitati või nende meeskonnad alistusid, osa masinaist suutis aga ka põgenevate opositsionääride järel linnast lahkuda. Grupp tanke ja soomukeid jõudis linna keskel asuva presidendipaleeni, kuid purustati või sunniti alistuma järgmisel päeval. Vangistati u 40 Vene sõjaväelast, sh väidetavalt ka mitu vastuluureohvitseri, umbes sama palju võis olla langenud Vene sõjaväelasi. Hävitati u 20 tanki ja soomukit, niisama palju saadi trofeedena. Iseseisvuslaste kindralstaabi ülema Aslan Mashadovi sõnul olnud kõigis tankides kesksed isikud — mehaanik-juht ja sihtija — venelastest sõjaväelased. Kaamerate ees tunnistasid nad oma värbamist operatsioonile kuue miljoni rubla eest (1994. a detsembris võrdus see u 1800 USDga); tollastest uudistest ilmneb ka Venemaa Kaitseministeeriumi avalik ja häbiväärne lahtiütlemine oma sõduritest. 28. novembril näitasid dudajevlased vangistatuid Groznõi tänavatel korraldatud paraadil.

Seda 26. novembri rünnakut võib pidada kuu hiljem toimunud Vene vägede Groznõi-tragöödia eelprooviks. Mõlemal juhul olid märksõnadeks halb planeerimine, väeosade olematu koostöö, edukaks rünnakuks ebapiisavad jõud, jalaväe toetuseta soomukite isetegevus, kõrgemate sõjaväelaste järgnenud eneseõigustused ja operatsioonist lahtiütlemine (isegi selles osalenud sõdurite naeruvääristamine), loomulikult ka süüdlaste otsimine.²⁹ Venemaa kaitseminister Gratšov aga püüdis riiklikult distantseeruda rünnakust ning väitis, et tegu olla tšetšeeni diletantide ja “asja-armastajatest kontraktnikute” (s.t lepingu alusel sõdijate) avan-

²⁸Sellest rünnakust leidub vastuolulisi andmeid: vt Nojabrski... 2016; Grodnenski 2004: 108–110, põhjalikumalt 2008: 279–287, 305 jm; sellest erinevalt Voronov 2014. Vt ka vangistatute ütlusi: 2–3 dekabrja... 1994.

²⁹Vt tollaste Venemaa kõrgemate sõjardite Anatoli Kulikovi ja Pavel Gratšovi mälestusi sündmusest: Hlöstun 2001; Kulikov 2002.

tüüriga. Läbikukkumist selgitaski ta järgmiselt, kuigi ise kordas sama viga kuu hiljem:

Vaid harimatud komandörid hakkavad tankidega linnas sõdima. Sellist asja ei tohi kunagi juhtuda. Algul läheb jalavägi, seejärel tankid. Tankist ei näe mitte midagi, tank on hea asi lagedal, kuid linnas on ta pime, tingimata peab seal olema tanki kaitsev jalavägi. Ja just sel põhjusel see nii läks [26. novembri rünnak luhtus]. Kui [Groznõis] sõdinuks Venemaa armee, siis piisanuks ühest langevarjurite dessantpolgust, et kahe tunni jooksul kõik probleemid lahendada (Gratšov... 2016).

28. novembril 1994 kaalus Venemaa sõjaväeline juhtkond ka äkkrünnakut Dudajevi presidendipalee vallutamiseks “linna justkui kohalikena sisenenud eri gruppidest koosneva kokku 120-mehelise erivägede sõduri rünnakus” või siis “8 helikopteri abil paarisaja võitlejaga”, kuid erivägede ülemad keeldusid operatsioonist, sest hinnanguliselt kaasnenuks 50% langenuid ja ellujäänutel puudunuks võimalus linnast lahkuda (Grodnenski 2008: 285–287).

26. novembril luhtunud rünnak ei tähendanud mitte ainult opositsiooni lõplikku lüüasaamist, vaid ka sotsiaalmajanduslikus kriisis hinge vaakuvale Dudajevi režiimile uue hingamise andmist. Tšetšeenia televisioonis näidatud kaadrid vangistatud Vene ohvitseridest ning põlenud või sõjasaagiks võetud tankidest, hoiatused “iidse vaenlase” peatsest uuest rünnakust muutsid Dudajevi 1994. aasta detsembriks taas kangelaseks ja “kodumaa pojaks”, kelle ümber eri poliitilised jõud ja endised vastased olude sunnil koondusid (*Sbornik*... 1999: 356–357).

Venemaa juhtkonna arvates polnud pärast 26. novembri luhtunud rünnakuga lahvatanud pingeid võimalik otsest sõjategevust ära hoida (Kulikov 2014: 19). Pooled ei hoidnud enam emotsioone vaka all: 28. novembril ähvardas Dudajev hukata vangi langenud Vene ohvitserid ja tankistid (eri andmetel 40–70 isikut), kui Venemaa ei tunnista oma osalust rünnakus (Grodnenski 2008: 305). Seepeale esitas Boriss Jeltsin 29. novembri varahommikul televisioonis esinedes tšetšeeni iseseisvuslastele ultimaatum: 48 tunni jooksul relvad maha panna, relvastatud formeeringud laiali saata ning vabastada kõik nüüd ja varem võetud pantvangid,

vastasel juhul “kasutatakse kõiki riiklikke vahendeid [---] konstitutsioonilise korra taastamiseks” (Nojabrski... 2016). Dudajev vabastaski enamiku Vene sõjaväelastest, kelle Vene duumasaadikud seejärel meediakära saatel Moskvasse tõid (2–3 dekabrja... 1994).³⁰ Pärast nõupidamist sõjaväelaste ja talle nüüd kuulekalt alluva valitsuse ja parlamendiga — siingi oli peaaegu pool neid, kes arvasid paremaks Moskvaga ikkagi föderatsioonilepingu sõlmida (Grodnenski 2008: 306) — trotsis Dudajev teisi nõudmisi ning tegi ettepaneku võrdsete poolte läbirääkimisteks.

ESIMESE TŠETŠEENIA SÕJA ÕIGUSLIK ALUS

Venemaa leppimine Dudajevi keeldumisega saata laiali kohalikud relvaformeeringud tähendanuks Venemaa Föderatsiooni lagunemise tunnustamist. Tegu oli Venemaa siseasjaga, millel puudus vähimigi rahvusvaheline mõõde (Trummal 2018: 27–39), mis selgitab järgnenud tarmukat tegutsemist. Jeltsini 29. novembri 1994. aasta varahommikul ettelõetud ultimaatumi sõnastusest saigi puhkenud sõjategevuse ametlikuks nimetuseks “Konstitutsioonilise korra taastamine Tšetšeenia Vabariigis” (*Восстановление конституционного порядка в Чеченской Республике*). Nii rahvasuus kui ka teaduskirjanduses aga hakati seda peagi nimetama “Esimeseks Tšetšeenia kampaaniaks” (*Первая чеченская кампания*). Selle algusajaks peetakse 1994. aasta detsembrist ning lõpudaatumiks Dagestani Vabariigis Hassavjurtis sõlmitud kokkulepet 1996. aasta augustis.

Sõjategevuse aluseks said Venemaa presidendi kolm määrust. 30. novembri 1994. aasta salajases määruses nr 2137 “Abinõu-

³⁰Mõne teate järgi hukati Tšetšeenia julgeolekuteenistuse ruumides siiski vähemalt üks Vene ohvitser — rünnakus lepingu alusel osalenud Aleksandr Naljotov; nii väidavad ka muidu pigem tšetšeenide poole hoidvad allikad (vt Nojabrski... 2016; Voronov 2014). Tema kindralmajorist isa Vassili Naljotov aga kinnitab 2016. aastal antud intervjuus, et kuuldes poja kadumisest 1994. aastal Tšetšeenias ja teda sinna otsima sõites pilt selgus: tanki juhtinud leitnandist poeg langes koos meeskonaga tankitõrjerelva tabamuse tagajärjel (Drobõševskaja 2016: 98).

dest konstitutsioonilise seaduslikkuse ja õiguskorra taastamiseks Tšetšeenia Vabariigi territooriumil” nenditakse tulevahetuse lõpetamise, tšetšeeni relvaformeringute laialisaatmise ja relvade loovutamise nõude täitmata jätmist, pantvangide ja vangistatute mittevabastamist ning tsiviilelanike hukkamist, mistõttu alustatakse seal 1. detsembri hommikul kell 6 konstitutsioonilise korra taastamist. Relvastatud formeringute desarmeerimiseks ja likvideerimiseks ning erakorralise olukorra sisseseadmiseks ja toetamiseks luuakse eesotsas kaitseminister Gratšoviga töörühm, kuhu kuuluvad rahvuste- ja regionaalpoliitika minister, siseminister, vastuluure ülem, piirivalvevägede ülem jt ning millel on õigus tagandada kohalikke ametnikke Tšetšeenias (s.t Dudajevi valitsus) ja kindlustada Gratšovi seatud eesmärkide täitmine.³¹

Samal päeval ründasid “teadmata päritolu” hävitajad iseseisvuslaste lennuvälju, likvideerides “Tšetšeenia lennuväe”, 1. detsembril pommitati nii Groznõid kui teisi linnu. Dudajev võttis lüüasaamise omaks huumoriga, telegrafeerides Vene õhujõudude ülemale: “Õnnitlen Teid ja Venemaa õhujõude ülemvõimu saavutamisel Itškeeria taevas. Kohtumiseni maa peal!” Vene pool aga vastas teatega, et neil pole vähimatki aimu sellest, kelle lennukitega tegu või kust on Tšetšeenia opositsiooni relvastusse tekkinud hävitajad (Grodnenski 2008: 307–308).

Venemaa presidendi 9. detsembril antud määruse nr 2166 “Abinõudest ebaseaduslike relvaformeringute tegevuse lõpetamiseks Tšetšeenia Vabariigi territooriumil ja osseedi-inguši konfliktis” kesksed kohad on järgmised:

Venemaa Föderatsiooni Julgeolekunõukogu nentis ebaseaduslike relvarühmituste olemasolu, mille tegevus pika aja jooksul kutsus esile verevalamise, tekitab inimohvreid ja rikub Venemaa Föderatsiooni kodanike õigusi [---]. Venemaa territooriumil on keelatud ja asub väljaspool seadust tegevus, mis on suunatud Venemaa

³¹Dokumenti venekeelse pealkirjaga “О мероприятиях по восстановлению конституционной законности и правопорядка на территории Чеченской Республики” pole Venemaa presidendi määruste väljaannetes ametlikult avaldatud, kuid see on kättesaadav Internetis, vt Eto... 1994.

Föderatsiooni terviklikkuse rikkumisele, riigi julgeoleku õõnestamisele, relvastatud formeeringute loomisele ning rahvusliku ja religioosse vihavaenu õhutamisele [---]. [Venemaa Föderatsiooni valitsusel] tuleb kõiki riigil olemas olevaid vahendeid kasutades kindlustada riiklik julgeolek, seaduslikkus, tagada kodanike õigused ja vabadused ning ühiskondlik kord, võidelda kuritegevusega, desarmeerida kõik ebaseaduslikud relvastatud formeeringud (Ukaz... 1994).

Otseseks sõjakuulutuseks võib aga pidada 11. detsembril 1994 antud kolmandat määrust nr 2169 “Abinõudest seaduslikkuse, õiguskorra ja ühiskondliku turvalisuse tagamiseks Tšetšeenia Vabariigi territooriumil”,³² mille president ka teelesinemises ette luges. Et vältida kodusõja ohtu, viiakse väed Tšetšeeniasse ja lubatakse amnestiat seal relvade mahapanijatele, samas õhutatakse sõdureid kaitsma Suur-Venemaad:

Täna, 11.12.1994, viidi Tšetšeenia Vabariigi territooriumile Venemaa Föderatsiooni Siseministeeriumi ja Kaitseministeeriumi väeosad. Valitsuse tegevuse on tinginud Venemaa terviklikkusele ja selle elanike julgeolekule lähtuv oht ning poliitilise ja majandusliku olukorra destabiliseerumine nii Tšetšeenias kui ka väljaspool selle piire. Meie eesmärgiks on poliitilise lahenduse leidmine Venemaa Föderatsiooni ühe subjekti — Tšetšeenia Vabariigi — osas, et kaitsta selle elanikke relvastatud äärmuslaste eest.

[---] Venemaa sõdurid! Teadke, et meie [kodu]maa terviklikkust ja selle kodanikke kaitses teie täidate oma kohust ning viibite Venemaa riigi, selle konstitutsiooni ja selle seaduste kaitse all. Rahu taastamisest Tšetšeenia territooriumil on huvitatud kõik selle elanikud, nii nagu ka kõik venemaalased.³³

Nende kolme “sõjamääruse” kõrvale — mitmed õigusloola-
sed, rääkimata tollasest opositsioonist Venemaal, on pidanud neid

³²Vn k “О мерах по обеспечению законности, правопорядка и общественной безопасности на территории Чеченской Республики”. Selle originaalteksti pole ma ühestki allikast leidnud.

³³Kasutatud on teksti, mis veel viimase ajani leidis aadressil, mis nüüdseks enam ei toimi: www.szrf.ru/szrf/doc.phtml?nb=100&issid=1001994033000&docid=5948.

otseseks võimuliialduseks (*Sbornik...* 1999: 8–9; Postanovlenije... 2016) — pakuti ka präänikut, lubades piirkonna sotsiaalset edendamist ja majanduslikku ülesehitamist. Venemaa presidendil 9. detsembri 1994. aasta määrus “Kiireloomulistest abinõudest Tšetšeenia Vabariigi majanduse ja sotsiaalse sfääri taastamiseks ja arendamiseks” kohustab Venemaa Föderatsiooni ministeeriume abistama Tšetšeeniat kümnete tuhandete tonnide toiduainete ja muu abi saatmisega, selles loetletakse abinõusid kohalike majandusharude turgutamiseks, õppe- ja teadustöö ning meditsiinivaldkonna taastamiseks ja sisepõgenike abistamiseks (Postanovlenije... 1994). Puhkenud vaenutegevuse tõttu jäi enamik lubatust paberile või kui midagi ka tegelikult eraldati, riisusid selle seda jagavad ametnikud või 1996. aasta sügisest Tšetšeenias jälle võimule tulnud iseseisvuslased.

LUHTUNUD LÄBIRÄÄKIMISED 1994. AASTA LÕPUL

Kuigi hilisemas venekeelses ajalookirjutuses süüdistatakse sõjategevuse puhkemises “tšetšeeni bandiite”, ingliskeelses trüki sõnas aga Venemaa toonast kaitseministrit Gratsõvi, võib väita, et 1994. aasta novembrist kuni detsembrini soovisid pooled sõjategevusest hoiduda ega isegi usutud selle puhkemist. Sama aasta veebruaris kehtima hakanud “Tatarstani mudel” oli näidanud, et iseseisvust püüdlevate piirkondadega on võimalik sõlmida mõlema poole nägu säilitavaid kokkuleppeid. Ja nagu allpool selgub, arvestasidki pooled sellise kokkuleppe saavutamise, mis kinnitanuks Tšetšeenia suure sisemise autonoomia Venemaa Föderatsioonis, samas aga taganuks föderatsiooni terviklikkuse. Võib vaid oletada, et selline *modus vivendi* ehk isegi kestnuks nullindate keskpaigani, mil sõnakuulmatud föderatsioonisubjektid, sh Tatarstan, hiilivalt taas tasaliideti.

Jättes tähelepanuta tollal just püünele tõusnud Vladimir Žirinovski juhitud liberite hüsteerika “Venemaa Föderatsiooni *de facto* lagunemisest Tšetšeenia tõttu”, ei olnud tegelikult mingit sündi sõjategevuse alustamiseks. Jeltsini administratiivaparaadis ei mänginud esimest viiulit riigi sõjaväeline juhtkond, kelle arvates

vastuhakkavad tšetšeenid “purustatakse päevaga”. Kaitseminister Gratšov rõhutab, et konflikti reguleerumiseks oleks Jeltsini administratsioon lihtsalt pidanud Dudajeviga normaalselt suhtlema. Nagu ta oma surmaeelses intervjuus väitis, puhkenudki konflikt puhtinimlike asjaolude tõttu: “mägede poja” aastatepikkusest solvumisest, et tema kui tšetšeenide presidendi suhtes valitseb Jeltsini administratsioonis mitte ainult tõrjuv, vaid lausa põlastav hoiak (Aven, Kohh 2011). Ja kuigi Dudajevile tõi ähvardav Venemaa rünnak tagasi endise populaarsuse, kartis ta tegelikult kokkupõrget. Pidi tal ju olema tegelik ülevaade oma relvajõudude vägagi kurvast olukorrast. Seega pole ime, et Dudajev nõustunud sõja vältimiseks “kohtuma kas või vanakuradi endaga” (Aleksjeva 2014). 1994. aasta novembri-detsembri venekeelsed uudised rõhutavadki korduvalt Dudajevi soovi Jeltsiniga kokku saada.

1994. aasta sügistalveks juba kokku lepitud Jeltsini-Dudajevi kohtumine jäi aga viimasel hetkel ära puhtinimlikul põhjusel. Jeltsin keeldunud kokkusaamisest “kitsekarjusega”, ja seda väidetavalt oma lähikonna manipulatsioonide tulemusena, kes esitanud talle poliitiliselt kogenematu Dudajevi varasemaid salvavaid väljaütlemisi. Ja nagu ülalpool nägime, leidis neid Dudajevil küllaga, ja küllap põhjalikumalt otsides leiaks ka tema isiklikke rünnakuid Jeltsinile.³⁴ Tänapäeva tšetšeeni ajaloolased aga süüdistavad pigem Vene poolt, kes keeldunud suhtlemisest võrdsetel alustel ega tunnustanud Dudajevit tšetšeenide õiguspärase esindajana (Sussujev 2018).

Pooled siiski tegid katset läbi rääkida. Jeltsini administratsioon delegeeris Dudajeviga kohtuma kaitseminister Gratšovi. Kahe vana tuttava ja teineteisest lugupidava ohvitseri kokkuleppele jõudmine oli võimalik, samas kui solvunud ja ettearvamatu käitumisega poliitikute Dudajevi ja Jeltsini vastakuti sattumist peljati. 6. detsembril 1994 toimusidki neutraalsel pinnal, Inguššia linnakeses Ordžonikidzevskajas (a-st 2016 Sunža) Dudajevi juhitud Tšetšeeni iseseisvuslaste delegatsiooni läbirääkimised Gra-

³⁴Palju on arutatud nende kahe mehe vahelise ebasümpaatia põhjuste üle ning üha ilmub sellest uusi versioone ja lähikondsete mälestusi. Vt näiteks Lieven 1998: 67–68, ka Baranets 2019.

tšovi jt Vene kõrgemate sõjaväelastega. Psühholoogiliseks mõjutamiseks ajasid dudajevlased kohtumispaika *allāhu akbar* röökiva rahvahulga, nii et venelased lausa kartnud enda tükkideks kiskumist (Aleksejeva 2014).

Kohtumine tipnes Gratšovi ja Dudajevi neljasilmavestlusega, mille tulemusel oleks olnud võtmetähendus konflikti arengus. Kõneldust saab aimu vaid Gratšovi hilisemate mälestuste kaudu ja Dudajevi raskesti mõistetavatest vihjetest. Gratšovi sõnul tuli algatus eralduda omavaheliseks vestluseks Dudajevilt. Väidetavalt ei uskunud Dudajev, et Venemaa hakkaks sõjaliselt ründama oma riigi alamaid. Jääb ka mulje, et Gratšov pidas Dudajevi väiteid tšetšeenide vastuhakust kogenematu poliitiku praalimiseks. Mis aga peamine: Gratšovi mälestuste ja intervjuude järgi on Dudajev alati tunnistanud, et venelaste põhinõudmist saata laiali iseseisvuslaste relvaformeringud ei aktsepteeriks temaga kaasas olev lähikond ja Tšetšeenias sellist otsust ei täidetak. Gratšov omistab Dudajevile järgmise väite:

Ma ei kuulu iseendale. Kui ma ka võtaks vastu sellise otsuse [s.t saata laiali tšetšeenide relvaformeringud], siis mind enam poleks — oleksid teised, kes viivad ellu meie poolt vastuvõetud otsused (Baranets 1998: 210).³⁵

Jeltsini lähikonda kuulunud Gratšovi-vastased on tollest neljasilmavestlusest käibele toonud aga teistsuguse käsitluse. Riigiduuma liikme ja hilisema (1996–1998) Julgeolekunõukogu sekretäri Ivan Rõbkini väitel toimunud too salajutuajamine just Gratšovi, mitte Dudajevi algatusel. Kummalisel moel teab Rõbkin ka täpselt seal räägitut: Dudajev soovinud Tatarstani mudelit, millega nõustunuks ka Mashadov jt kaasas olnud delegatsiooni liikmed, kuid Gratšov hoidnud Dudajevi sellist sisulist rahupakkumist teiste eest saladuses, ja just see viinudki sõjani (Grodnenski 2008: 310).

³⁵Teises kohas meenutab Gratšov erinevalt: kui Dudajev teinuks venelastele järeleandmisi, oleks paarsada habemikust automaaturit nad sealsamas mõlemad maha lasknud ja Dudajevi asemele veel hullem tulnud. Aimatav on Gratšovi soov vana relvavenda välja vabandada: Hlõstun 2001.

Ainult selle neljasilmakohtumise lõpust on midagi täpsemalt teada, kuid seegi on omandanud legendi mõõtmed. Ruumi siseneda lubatud ajakirjanikud väidavad, et olid tunnistajaks dramaatilisele stseenile:

Gratšov küsib: “Kuidas siis on, Džohhar? Me vist ikkagi ei jõudnud kokkuleppele?” — “Ei, Paša, ei jõudnud,” vastab Dudajev. — “No kas siis hakkame sõdima, Džohhar?” — “Jah, Paša, hakkame sõdima!”

Nad tõusid, surusid teineteisel kätt ega kohtunud rohkem kunagi. Ja mõne päeva pärast, 11. detsembril 1994. aastal, algas sõjategevus (Aleksejeva 2014; Grodnenski 2004: 114).

Oma turvalisuse pärast peljanud venelased teinud kiiresti minekut, Dudajev aga esines ajakirjanikele mittemidagiütleva avaldusega vajadusest edasi läbi rääkida (Džohhar Dudajev. . . 2015). Kindlasti pole õigustatud hiljem sagedasti esitatud väited Gratšovil lasuvast peamisest või lausa ainuisikulisest süüst sõjategevuse vallapäästmisel. Kriitiline arengujärk saabus ikkagi Jeltsini kolme määрусega, nagu ka tema otsusega mitte kohtuda Dudajeviga, kelle eelneval aastatepikkusel retoorikal oli konflikti süvenemisel kindlasti oma osa. Kindel on ka see, et 1994. aasta detsembris, kui Vene väed Tšetšeeniasse tungisid, kasvas seni madala intensiivsusega konflikt üle täiemahuliseks sõjaks, tipnedes Jeltsini käsuga 1994. aasta viimastel päevadel rünnata Groznõid, kuigi juhtivad sõjaväelased olid sellise otsuse vastu.

LÕPETUSEKS

Tšetšeenid vabastasid end kommunistidest ja kõigest punasest inukamalt kui üheski teises endise Nõukogude Liidu piirkonnas ning keskviim oli jõuetu vabadust ihaldavate mägilaste takistamisel: Tšetšeenia president ja parlament said neid kaitsva rahvuskaardi ja selle alusel loodud sõjaväega rippumatus tegelikult tunnuseks. Muu maailm pidas Tšetšeeniat aga edasi Venemaa osaks ning Gruusia 1992. aasta otsus Tšetšeenia iseseisvust tunnustada jäi tähelepanuta.

Aastatel 1991–1992 kohaliku tööstuse ja eriti naftakäitlemise kriisist tekkinud sotsiaalmajanduslikule allakäigule ei suutnud Tšetšeenia eliit reageerida. Kujunes välja kolm suuremat rühma: iseseisvuslased-dudajevlased, Venemaa poole vaatavad “pragmaatikud” ning islamistid. Pinge kasvas otseseks kokkupõrkeks 1993. aasta kevadel, millest võitjana väljus Dudajevi leer. Parlamendi funktsioonide piiramine, võimu koondamine Dudajevi kätte ning tema lähikondsetele sisuliselt puutumatus kindlustamine tähendas diktatuuri kehtestamist. Vastuseta jääb küsimus: kui palju vabadust ikkagi jäänuks tšetšeenidele, kui puhkenud sõda ja verevalamist oleks välditud?

Leidus hulk “venemeelseid” tšetšeen, keda tollast sotsiaalmajandusliku olukorda silmas pidades võib nimetada pragmaatikuteks. Šokeeriv oli ka presidendi retoorika Venemaa aadressil — Dudajev püüdis justkui sihilikult sellega sõjalist konflikti tekitada, kuigi venemeelsetele pragmaatikutele oligi ta jube russofoob. Samas võib sõjameeleolude teadlikku õhutamist pidada populaarsust kaotava poliitiku poliit tehnoloogiaks.

Ühtlasi avaldusid Dudajevi tehtud vead islamiga seoses: kohaliku nn mõõduka islami edendamine oli ühelt poolt liig nõukogudeaegsetele ilmikutele, teisalt aga ilmselgelt vähe tollal välisraha toel vohama hakanud salafiitidele: mõlemale seltskonnale kujutas Dudajevi islamipoliitika religioonipalagani. Islamistidele võis omajagu vimma tekitada ka Dudajevi tegevus vaid mõned aastad varem Afganistani sõjas, kuid tõendeid Dudajevist kui “Afgaani sõjakurjategijast” siiski pole.

Vaid hinnanguline saab olla vastus küsimusele: kas Dudajevi tšetšeenidest vastased olid oma rahva reeturid või diktaatorit vastustavad ning sotsiaalmajandusliku kaose lõpetamist soovivad pragmaatikud? Vastuseta jääb ka küsimus, miks ikkagi Venemaa toetatud “Dudajevi-vastane opositsioon” sisuliselt ripakil oleva võimu 1994. aasta sügisel enda kätte võtmata jättis. Kindlalt võib aga väita, et just opositsionäärade ebaõnnestunud tegevus muutis ebapopulaarseks muutunud Dudajevi 1994. aasta detsembriks jälle Tšetšeenia iseseisvuse sümboliks. Tšetšeenia juhtkond Dudajeviga eesotsas sai uue võimaluse ning kinnitas vana tõde: kui ka

muud midagi neil mägilastel ei õnnestu, siis vähemalt sõdida nad oskavad.

Pärast Venemaa mahitatud “Dudajevi-vastase opositsiooni” lüüasaamist alustas Jeltsin 1994. aasta detsembris Tšetšeenia “ebaseaduslike relvarühmituste” laialiajamist, mis sisuliselt tähendas Venemaa Föderatsiooni kodanikest tankidega ülesõitmist. Sõjaline sissetung Tšetšeeniasse oli Jeltsini teadlik ja ainuisikuline otsus. Ometi jääb mulje, et pooled ei uskunud tegeliku sõjalise konflikti puhkemist: Moskva oli veendunud tšetšeeni iseseisvustlaste kartuses Vene sõjaväele vastu hakata, nemad aga ei uskunud Venemaa Föderatsiooni minekut oma alamate vastu armeega.

Pooled püüdsid kokkupõrget vältida, kuid dramaatiliste läbi-rääkimiste tegelik sisu 1994. aasta detsembris jääb saladuseks. Asjaosalistest on nendest rääkinud vaid Pavel Gratšov, kuid ajalooteaduse kõige vähem usaldatavas žanris ehk oma mälestusi jagades. Raske on aga vabaneda kahtlusest, et sõja ärahoidmine võis tollal olla vaid paari sõna kaugusel.

Esimese Tšetšeenia sõja tragöödias pole kummagi poole kõrgemal tasandil kangelasi — on vaid ebaõnnestujad. Tšetšeenias 1993. aastal demokraatia likvideerinud Džohhar Dudajev pole parem Venemaal demokraatia läbi kukutanud ja Vladimir Putini võimuletuleku põhjustanud Boriss Jeltsinist. See on minu karm ja kurb tõdemus võrreldes maarjamaise uusrahvusromantismi vaatepunktiga, mille järgi Jeltsin meile Tallinnas 1991. aastal vabaduse andis ja Dudajev seda Tartus kaitses. Eestil on tõepoolest Dudajeviga erisuhe ning meie idealistide kultiveeritud kuvand temast kui väikerahva iseseisvuslasest on täiesti mõistetav. Kriitilised olukorrad ja kahjuks ka võim muudavad inimest. Tšetšeenias 1993. aasta riigipöördega isevalitsejaks saanud Dudajev polnud enam Tartu garnisoni ülemast vaikne ja tagasihoidlik teatrihuviline: Eesti iseseisvust kaitsnud Nõukogude armee isepäisest mägilasest oli omal maal saanud diktaator.

Nii võimegi lõpetuseks tõdeda, et 1994. aasta lõpul puhkenud sõjal oli kolmeaastane eellugu: nii Tšetšeenia kui ka Venemaa püüdluste, veel rohkem poliitiliste valearvestuste ning isiklike solvumiste ja ebaratsionaalse käitumise pikk jada. Olid ju

olemas eeldused konflikti rahumeelseks lahendamiseks Tatarstani mudelit rakendades, kuid sündmused tipnesid halvima stsenaariumina — kümnendi kestnud ja kümneid tuhandeid inimelusid nõudnud konfliktina.

Võiksime anda Dudajevile karmi hinnangu kui kõigi poliitiliste jõududega vastuollu sattunud diktaatorile, kes 1993. aasta kevadsuvel hukutas Tšetšeenia demokraatia. Hinnakem teda aga siiski kui kompromissitut iseseisvuslast: Moskva pakutav Tatarstani mudel tähendanuks ikkagi venelaste vormilise ülemvõimu tunnustamist, Dudajev aga oli erakordselt siiras idealist.

Kirjandus³⁶

- 2 – 3 d e k a b r j a... 1994 = 2–3 декабря 1994 г. Первые пленные “зеленые человечки” в ЧРИ, амнистированные Д. Дудаевым. — Youtube, Dec. 25, 2019, youtu.be/S3IgGJ4fUk0
- 1 0 m a j a... 1993 = 10 мая 1993 г. Чеченская республика. Вести, РТР. — Youtube, Jan 2, 2020, youtu.be/uJNNrLawFOY
- 1 1 n o j a b r j a... 1991 = 11 ноября 1991 г. Чечено-Ингушетия. ТВ ИНФОРМ. — Youtube, Nov 18, 2019, youtu.be/VUMEnaaA8bA
- 1 3 n o j a b r j a... 1991 = 13 ноября 1991 г. Чечено-Ингушетия. ТВ ИНФОРМ. — Youtube, Nov 29, 2019, youtu.be/yvGUrJYOv8o
- 1 5 n o j a b r j a... 1991 = 15 ноября 1991 г. Чечено-Ингушетия. ТВ ИНФОРМ. — Youtube, Nov 29, 2019, youtu.be/AYtS27Liiwo
- 1 6 m a j a... 1993 = 16 мая 1993 г. Апрельско-июньское противостояние в Чеченской республике. РГТРК “Останкино”, “Итоги”. — Youtube, Dec 22, 2019, youtu.be/QPBb4u-iNA4
- 1 7 o k t j a b r j a... 1994 = 17 октября 1994 г. Чеченская республика Ичкерия. Новости, РГТРК “Останкино”. — Youtube, Jan 5, 2020, youtu.be/GdnpT92vnqg
- 2 0 m a r t a... 2000 = 20 марта 2000 г. Джохар Дудаев. Программа “Совершенно секретно”. — Youtube, Mar 30, 2020, youtu.be/us-6AWdocbU

³⁶Veebiviited seisuga 15. märts 2023.

- 30 let... 1990 = 30 лет назад состоялся Первый Общенациональный Съезд Чеченского Народа. (Видео.) — Chechenews.com, 29.11.2020, chechenews.com/30-лет-назад-состоялся-первый-общенации-2
- Abubakarov 1998 = Абубакаров Таймаз. *Режим Джохара Дудаева: Правда и вымысел. Записки дудаевского министра экономики и финансов*. Москва: Инсан
- Ajavaod... 2011 = Ajavaod 36: Dudajev Tartus. — Err.ee, 6.11, arhiiv.err.ee/vaata/ajavaod-dudajev-tartus
- Aleksejeva 2014 = Алексеева Людмила. Грачёв-Дудаев: Как проходила встреча, с которой началась Первая Чеченская. — Аргументы и факты, aif.ru, 6.12, aif.ru/society/people/grachev-dudaev_kak_prohodila_vstrecha_s_kotoroy_nachalas_pervaya_chedhenskaya
- al-Tamimi, Aymenn Jawad, Oskar Svadkovsky 2012. Demography is destiny in Syria. — Middle East Forum, The American Spectator, February 6, www.meforum.org/3170/syria-demography
- Avен, Коhн 2011 = Авен Петр, Кох Альфред. “Нам такой министр обороны не нужен”: Кто и как начинал войну в Чечне. — Открытый университет, openuni.io/course/2/lesson/11/material/247
- Avturhanov 2007 = Автурханов Умар Д. 1994 год: Ночная танковая атака на Грозный. Беседу вел Илья Тарасов. — Warchechnya.ru, 15.06.2011, www.warchechnya.ru/news/1994g/2011-06-15-1261
- Baranets 1998 = Баранец Виктор. *Ельцин и его генералы: Записки полковника генштаба*. Москва: Совершенно секретно
- Baranets 2019 = Баранец Виктор. Почему Ельцин не захотел встречаться с “пастухом” Дудаевым: 25 лет назад, в декабре 1994 года, началась “первая” чеченская война. — Комсомольская Правда, 11.12, www.kp.ru/daily/27066/4135064
- Baškirova jt 2012 = Башкирова Валерия Г., Соловьев Александр В., Дорофеев Владислав Ю. *Герои 90-х: Люди и деньги. Новейшая история капитализма в России*. (Библиотека “Коммерсантъ”.) Москва: Коммерсантъ, Альпина нон-фикшн
- Cammett jt 2015 = Cammett Melani Claire, Diwan Ishac, Richards Alan. *A Political Economy of the Middle East*. Boulder, CO: Westview Press

- D e k l a r a t s i j a... 1990 = Декларация о суверенитете Чечено-Ингушской Республики. — Waynakh.com, 27.11, waynakh.com/ru/archives/69
- D e k l a r a t s i j a... 1991 = Декларация о нейтралитете Чеченской Республики. — Chechenlaw.ru, 21.07.2010, chechenlaw.ru/?p=439
- D m i t r i j e v 2016 = Дмитриев Сергей. “Хасавюртовские соглашения стали для всех сюрпризом”. — RFI, 29.08, www.rfi.fr/ru/rossiya/20160816-khasavyurtovskie-soglasheniya-stali-dlya-vsekh-syurprizom
- D o g o v o r... 1991 = Договор (проект): Об основах межгосударственных отношений РСФСР и ЧИР. 05.1991. — Chechenlaw.ru, chechenlaw.ru/?p=739
- D r o b ō š e v s k a j a 2016 = Дробышевская Надежда. Профессор Налетов: Дорогами судьбы. — Вестник военного образования, Август, № 1 (1), с. 96–99, cyberleninka.ru/article/n/professor-naletov-dorogami-sudby/viewer
- D ž o h h a r D u d a j e v... 1990 = Джохар Дудаев. 25 ноября 1990 г. Первый Общенациональный Съезд Чеченского Народа. — Youtube, May 1, 2020,youtu.be/7pM3P4CgNww
- D ž o h h a r D u d a j e v... 1993a = Джохар Дудаев, февраль 1993 г. — Youtube, Oct 17, 2019,youtu.be/LtMKkKZsIM8
- D ž o h h a r D u d a j e v... 1993b = Джохар Дудаев о России. — Youtube, Jul 29, 2019,youtu.be/rjd2ffmgANs
- D ž o h h a r D u d a j e v... 2015 = Джохар Дудаев о переговорах с проклятым кремлем. — Youtube, Oct 3,youtu.be/CWj3Cw2DwKM
- D ž o h h a r D u d a j e v... 2022 = Джохар Дудаев: Там где ступает нога России — там смерть, кровь и ужас. — Youtube, 9.05, www.youtube.com/watch?v=2XQsMWQvBMQ
- D u d a j e v 1992 = Дудаев Джохар. “На своей территории мы воевать не будем”: Джохар Дудаев отвечает на вопросы обозревателя “ЛП” Олега Мороза. — *Литературная Газета*, № 33, 12.08, с. 12,
- D u d a j e v... 1993a = Дудаев назначает новые парламентские выборы в Чечне и распускает грозненское городское собрание. — Interfax, 29.04
- D u d a j e v... 1993b = Дудаев о россиянах и партии Жириновского. 1993 год. — Youtube, Dec 28, 2018,youtu.be/KJl2aloVNua

- D u d a j e v... 2011 — Дудаев, хотел спасти Хоннекера. — Youtube, Jun 26, youtu.be/eXP93UxmFN4
- D u d a j e v D ž o h h a r... 1991 = Дудаев Джохар Мусаевич, середина ноября 1991 года. — Youtube, Jul 24, 2019, youtu.be/w-pHQIOVaAg
- E t n i t š e s k i j e... 2023 = Этнические чистки в Чечне. — Wikipedia, 15.02, ru.wikipedia.org
- E t o... 1994 = Это было секретно. Тайное становится явным. — Альманах “Чеченский Феномен”, chechenianphenomenon.tripod.com/TopSecret/Antilow.htm
- G a m m e r, Moshe 2006. *The Lone Wolf and the Bear: Three Centuries of Chechen Defiance of Russian Rule*. London: Hurst
- G a p u r o v, M a g a m a d o v (toim.) 2018 = Гапуров Шахрудин А., Магамадов С. С. (ред.). Этногенез и этническая история народов Кавказа: Материалы I Международного нахского научного конгресса г. Грозный. 11–12 сентября 2018 г. Грозный: АО Издательско-полиграфический комплекс “Грозненский рабочий”
- G i m n... 1990 = Гимн ЧРИ. Первое исполнение — 23 ноября 1990 г. Общенациональный Съезд Чеченского Народа. — Youtube, Dec 4, 2019, youtu.be/1Sxg48WwUFs
- G o r l o v (peatoim.) 1995 = Горлов А. Г. (гл. ред.). *Криминальный режим. Чечня. 1991–1995 г.г.: Факты, документы, свидетельства*. Москва: Кодекс, Объединенная редакция МВД РФ, vk.com/doc1438049_523847544?hash=Zkes76p7zYcgPFw1wBKColpiO1ghxdb3osFZczRRCzz
- G r a t š o v... 2016 = Грачев Павел Сергеевич. — Kavkazki Uzel, 30.12, www.kavkaz-uzel.eu/articles/295179
- G r o d n e n s k i 2004 = Гродненский Николай Н. *Неоконченная война: История вооруженного конфликта в Чечне*. (Военно-историческая библиотека.) Минск: Харвест
- G r o d n e n s k i 2008 = Гродненский Николай Н. *Первая чеченская: История вооружённого конфликта*. (Военно-историческая библиотека.) Минск: Современная школа
- H a s b u l a t o v 2002 = Хасбулатов Руслан 2002. *Взорванная жизнь: Кремль и российско-чеченская война*. Москва: Издательский Дом “Грааль”
- H a s b u l a t o v 1994 = Хасбулатов Р. И. “Миротворец”, просит у русских помощи противникам Д. Дудаева. 20.09.1994. — Youtube, Aug 11, 2019, youtu.be/B2D1bteRtl8

- Hasbulatova 1985 = Хасбулатова Зулай И. Межнациональные браки в Чечено-Ингушетии. — *Новое и традиционное в культуре и быту народов Чечено-Ингушетии*. Грозный, с. 34–51
- Hasbulatova 1986 = Хасбулатова Зулай И. Отражение социально-культурных изменений в современной семье чеченцев и ингушей (50–80-е гг.). — *Этносоциальные и культурно-бытовые процессы в Чечено-Ингушетии*. Грозный, с. 40–58
- Hlõstun 2001 = Хлыстун Виктор. Павел Грачев: “Меня назначили ответственным за войну”. — Труд, 15 марта, www.trud.ru/article/15-03-2001/21092_pavel_grachev_menja_naznachili_otvetstvennym_za_vo.html
- Igor Šafarevitš... 1996 = Игорь Шафаревич: Джохар Дудаев участвовал в ковровых бомбардировках Афганистана (14.03.1996). — Youtube, 28.04.2022, www.youtube.com/watch?v=qdTKE1Aidf8
- Iz gazetõ... 1992 = Из газеты “Голос Чеченской Республики”, 14.07.92. — Романов В. П. (сост.). Чечня: Белая книга, www.hrono.ru/libris/lib_r/wh_book13.php
- Intervju... 1994 = Интервью с Джохаром Дудаевым. События в Чечне. Радио “Свобода”, 4.08. — Youtube, Oct 8, 2019, youtu.be/z5vSjdv64vs
- Jeltsin 2000 = Ельцин Борис Н. *Президентский марафон: Размышления, воспоминания, впечатления...* Москва: АСТ
- Kelimatov 2003 = Келиматов Ахмед. *Чечня: В когтях дьявола, или, на пути к самоуничтожению. История, аргументы и факты глазами очевидца*. Москва: Экопринт
- Kissel'ov, Štšagin (toim.) 1999 = Киселев Александр Ф., Шагин Эрнст М. (ред.). *Новейшая история Отечества: XX век. Учебник для вузов. В двух томах. Т. 2*. Москва: ВЛАДОС
- Konstitutsija... 1992/1997 = Конституция Чеченской Республики Ичкерия. — Ichkeria.info, ichkeriainfo.wordpress.com/2016/02/08/
- Kulikov 2002 = Куликов Анатолий С. *Тяжелые звезды*. Москва: Война и мир букс
- Kulikov 2014 = Куликов Анатолий С. Восстановление конституционного строя в Чеченской Республике. — Академи-

- ческий Вестник Внутренних Войск МВД России, rosgvard.ru/uploads/2019/02/av4–20141.pdf
- Levin 1991 = Левин Борис. Ва банк национальной гвардии? — Независимая газета, № 124, 10 октября, с. 3, yeltsin.ru/archive/periodic/53925
- Lieven, Anatol 1998. *Chechnya: Tombstone of Russian Power*. New Haven, Conn. — London: Yale University Press
- Lišeniје... 1993 = Лишение гражданства. Указ президента Чеченской Республики. 28.05.1993. — Chechenlaw.ru, 30.04.2010, chechenlaw.ru/?p=124
- Lokšina jt (koost.) 2007 = Локшина Тания, Мнацакянн Александр, Пахоменко Варвара, Черкасов Александр (сост.). *Чечня: Жизнь на войне*. Москва: Демос
- Malašenko, Trenin 2002 = Малащенко Алексей, Тренин Дмитрий. *Время Юга: Россия в Чечне, Чечня в России*. Москва: Гендальф
- Matvejev 2000 = Матвеев Олег. Русский бунт в Грозном. — Независимая газета, 30.08, www.ng.ru/style/2000-08-30/8_bunt.html
- Miropolski (toim.) 1995 = Мировпольский Федор П. (ред.). *Авиационные средства поражения*. Москва: Воениздат, www.amyat.narod.ru/theory/aviacionnye_sredstva_porazheniya/index.htm
- Mussaihanov 2011 = Мусайханов Сайхан. Исламский фактор в военно-политических процессах Чечни. — Государство, религия, церковь в России и за рубежом, № 3–4, с. 257–263, cyberleninka.ru/article/n/islamskiy-faktor-v-voennopoliticheskikh-protsessah-chechni
- Muzajev 1991 = Музаев Тимур. Чеченский кризис: Дни 8–10 ноября стали звездным часом генерала Дудаева. — Независимая газета, 12.11, с. 3, yeltsin.ru/uploads/upload/2019/11/28/nzv_11_12_91__osr.pdf
- Mõtšen... 2023 = Мы очень хорошие друзья, и очень отвратительные враги (Джохар Дудаев). — Youtube, 6.02, www.youtube.com/watch?v=Xwtwfer0xJU
- Netšitailo 2006 = Нечитайло Дмитрий А. *Международный исламизм на Северном Кавказе*. Москва: Институт Ближнего Востока
- Nojabrskii... 2016 = Ноябрьский штурм Грозного. — Кавказский Узел, 29.12, www.kavkaz-uzel.eu/articles/253148

- O n a z n a t š e n i i... 1993 = О назначении руководителей.
Указ президента Чеченской Республики. 1.06.1993. —
Chechenlaw.ru, 30.04.2010, chechenlaw.ru/?p=126
- O n e p r i k o s n o v e n n o s t i... 1994 = О неприкосновенности.
Указ президента Чеченской Республики. 14.04.1994. —
Chechenlaw.ru, 30.04.2010, chechenlaw.ru/?p=128
- O r e g i o n a l n ò h h... 1993 = О региональных администра-
циях. Распоряжение. 9.06.1993. — Chechenlaw.ru, 20.04.2010,
chechenlaw.ru/?p=144
- O t š e m... 2001 = О чем пел лейтенант Дудаев? — Новая Газе-
та, № 64, 6 сентября, novayagazeta.ru/articles/2001/09/06/10944-
o-chem-pel-leutenant-dudaev
- O b š t š e s t v e n n o - p o l i t i t š e s k a j a... 1993 = Обществен-
но-политическая обстановка в ЧР. 15 апреля – май 1993 го-
да. — Youtube, Oct 7, 2019,youtu.be/tGc9ISxetgk
- O r l o v , T š e r k a s s o v (koost.) 2010 = Орлов О. П., Черкасов
А. В. (сост.). *Россия-Чечня: Цепь ошибок и преступлений
1994–1996*. Издание второе. Москва: Права человека
- O s m a j e v 2017 = Осмаев Амин А. *Волкодлаки: Тайна гибели
Верховного Совета Чечено-Ингушской Республики*. Москва:
МБА, bartabo.ru/wp-content/uploads/2017/06/
Volkodlakies.pdf
- P a t š e g i n a 1992 = Пачегина Наталья. Грозный: Стреля-
ли... — Независимая газета, № 63 (234), 1 апреля, с. 1,
yeltsin.ru/archive/periodic/52950
- P e r v ò i... 1993 = Первый президент Чеченской Республики —
Джохар Дудаев, 4 декабря 1993 года. — Youtube, Jun 15, 2019,
youtu.be/5XCb1ZcDzVE
- P o n o m a r j o v a (toim. ja koost.) 2007 = Пономарёва Елена Г.
(ред.-сост.). *Политические отношения и политический
процесс в современной России: Хрестоматия*. Т. 1. Москва:
ИНИОН РАН
- P o s t a n o v l e n i j e... 1991a = Постановление о суверенитете
28 октября 1991 г. — Waynakh.com, waynakh.com/ru/archives/72
- P o s t a n o v l e n i j e... 1991b = Постановление центральной из-
бирательной комиссии Чеченской Республики: Об итогах
выбора президента Чеченской Республики, 29.10.1991. —
Chechenlaw.ru, chechenlaw.ru/?p=443
- P o s t a n o v l e n i j e... 1991c = Постановление О признании
незаконными выборов, проведенных 27 октября 1991 го-

- да в Чечено-Ингушской Республике. 2 ноября 1991 года N 1847-I. Съезд народных депутатов Российской Советской Федеративной Социалистической Республики. — Кодекс, docs.cntd.ru/document/901606038
- P o s t a n o v l e n i j e...** 1992 = Постановление Парламента Чеченской Республики. “О наделении Президента Чеченской Республики чрезвычайными полномочиями”. 8.02.1992. — Chechenlaw.ru, 30.04.2010, chechenlaw.ru/?p=104
- P o s t a n o v l e n i j e...** 1994 = Постановление О неотложных мерах по восстановлению и развитию экономики и социальной сферы Чеченской Республики от 9 декабря 1994 г. N 1361. Правительство Российской Федерации. — Vt www.szrf.ru/szrf/text.php?nb=100&issid=1001994033000&docid=5939
- P o s t a n o v l e n i j e...** 2016 = Постановление Конституционного Суда РФ от 31 июля 1995 г. N 10-П “По делу о проверке конституционности Указа Президента Российской Федерации от 30 ноября 1994 года N 2137 “О мероприятиях по восстановлению конституционной законности и правопорядка на территории Чеченской Республики”, Указа Президента Российской Федерации от 9 декабря 1994 года N 2166 “О мерах по пресечению деятельности незаконных вооруженных формирований на территории Чеченской Республики и в зоне осетино-ингушского конфликта”. — Гарант.ру, 10.05, www.garant.ru/products/ipo/prime/doc/12011603
- P r i o s t a n o v l e n i j e...** 1993a = Приостановление законов о судьях. Указ президента Чеченской Республики. 13.06.1993. — Chechenlaw.ru, chechenlaw.ru/?p=136
- P r o g r a m m a...** 1990/1991 = Программа президента Джохара Дудаева. 1990–1991. — Chechenlaw.ru, 21.07.2010, chechenlaw.ru/?p=445
- P r o k o p e n k o** 2012 = Прокопенко Игорь. *Чеченский капкан: Между предательством и героизмом.* (Военная тайна.) Москва: Эксмо
- R a s p o r j a ž e n i j e...** 1992 = Распоряжение президента Чечни Д. Дудаева от 25.01.1992. — Ru.wikisource.org
- R a s s m o t r e n i j e...** 1993 = Рассмотрение в специальном судебном присутствии. Распоряжение. 13.09.1993. — Chechenlaw.ru, 30.04.2010, chechenlaw.ru/?p=138
- R e l i g i j a...** 2023 = Религия в Чечне. — Wikipedia, ru.wikipedia.org

- Rešeni je...** 1991 = Решение общенационального конгресса (съезда) чеченского народа. 8.06.1991. — Chechenlaw.ru, 14.02.2015, chechenlaw.ru/?p=749
- Rospusk...** 1993 = Роспуск Конституционного суда — Указ Президента Чеченской Республики. — Chechenlaw.ru, 30.04.2010, chechenlaw.ru/?p=146
- Ruslan Hasbulatov...** 2021 = Руслан Хасбулатов...: Джахар Дудаев горский Еврей. — Youtube, 27.11, www.youtube.com/watch?v=ISHy1Qoxqw
- Savatejev** 2000 = Саватеев А. Д. Ислам и политика в Чеченской республике. — *Общественные науки и современность*, № 2, с. 84–95
- Sbornik...** 1993 = *Сборник указов Президента Чеченской Республики с 1 ноября 1991 г. по 30 июня 1992 г.* Грозный: Книга, archive.org/details/sbornik-ukazov-1991-1992-ChR/page/20/mode/2up
- Sbornik...** 1999 = *Сборник документов и материалов Специальной комиссии Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации по оценке соблюдения процедурных правил и фактической обоснованности обвинения, выдвинутого против Президента Российской Федерации, и их рассмотрения Государственной Думой 13–15 мая 1999 года.* Москва: Изд. Гос. Думы
- Slova...** 2014 = Слова о России которые раньше никто не понимал!: Интервью Джохара Дудаева. — Youtube, Jul 19, youtu.be/T3At-yrG9bY
- Sterašin** 1995 = Степашин Сергей В. Актуальное интервью. Контрразведка в Чечне. Беседу вел Александр Прасолов. — *Аргументы и Факты*, № 5, 1.02, aif.ru/archive/1643535
- Strana...** 2005 = Страна разогнанных депутатов. — *Коммерсантъ Власть*, № 37, 19.09, с. 34, www.kommersant.ru/doc/609903
- Sussujev** 2018 = Сусуев Зайналбек А. *Чечено-российские отношения и идея чеченской государственности: Политический очерк. S.I.*
- Širokorad** 1999 = Ширококорд Александр Б. *История авиационного вооружения: Краткий очерк.* (Библиотека военной истории.) Минск: Харвест

- Z a j a v l e n i j e... 1992 = Заявление Президиума Исполкома ОКЧН. 2.06.1992. — Chechenlaw.ru, 30.04.2010, chechenlaw.ru/?p=92
- Z a v g a j e v 1990 = Завгаев Д. Г. О принятой Декларации о государственном суверенитете ЧИР, 27 ноября 1990 года. — Youtube, Aug 11, 2019, youtu.be/N68IFQgPqKg
- Z a v g a j e v... 1994 = Завгаев Доку Гапурович, “Час пик”, 19 сентября 1994 г. — Youtube, Jul 22, 2019, youtu.be/ZmgIRjtiHBO
- Z e n k o v i t š 2011 = Зенькович Николай А. 1994. *Россия: В шаге от распада*. Москва: ОЛМА Медиа Групп
- Z i k r. 1994 = Зикр. Последний митинг. Чечня, Грозный, декабрь, 1994 года. — Youtube, Dec 22, 2016, youtu.be/CebU5VgVP7w
- Ž e r e b t s o v a 2020 = Жеребцова Полина. Крутой флаг Ичкерии. Звезды и символы. О флагах ЧИАССР, ЧР и ЧРИ. — Журнал Полины Жеребцовой: Статьи, лекции, книги, интервью. Livejournal, Aug. 28th, neihimoon.livejournal.com/194914.html
- T e k u š e v, Š e v t š e n k o (toim.) 2011 = Текушев Ислам, Шевченко Кирилл. *Ислам на северном Кавказе: История и современность*. Прага: Medium Orient, caucasustimes.com/wp-content/uploads/2017/02/ISLAM-ISTORIA_SOVMENOST.pdf
- T e r n i s t ò i... 1993 = *Тернистый путь к свободе: Правительственные документы чеченской республики, статьи, интервью*. Вильнюс: Vaga, constitutions.ru/?p=18026
- T h e p u n i s h e d... 1992 = The punished peoples: A primer on Russia's North Caucasus. Directorate of Intelligence, 2 April, www.cia.gov/readingroom/document/0000837999
- T i p i t š n ò i... 2016 = Типичный советский офицер Джохар Дудаев. — LiveJournal, April 21, oadam.livejournal.com/418228.html
- T i s h k o v, Valery 2004. *Chechnya: Life in a War-Torn Society*. (California series in public anthropology 6.) Berkeley: University of California Press
- T i š k o v 2001 = Тишков Валерий А. *Общество в вооруженном конфликте: Этнография чеченской войны*. Москва: Наука, www.valerytishkov.ru/cntnt/publikacii3/knigi/obshestvo_/obshestvo_1.html

- Toržestvennõi... 1993 = Торжественный ужин, данный Первым Президентом Чеченской Республики в 1993 году. — Youtube, 29.04.2018, www.youtube.com/watch?v=HwbM27AqdbE
- Trummal, Eliel 2018. Venemaa sõjad endise Nõukogude Liidu territooriumil ja rahvusvaheline õigus. Magistritöö. Tartu Ülikool, õigusteaduskond, avaliku õiguse osakond, dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/59998/trummal_eliel.pdf
- Tsentralizatsija. 1993 = Централизация. Указ президента Чеченской Республики. 6.06.1993. — [Chechenlaw.ru](https://chechenlaw.ru/chechenlaw.ru/?p=152), [chechenlaw.ru/?p=152](https://chechenlaw.ru/chechenlaw.ru/?p=152)
- Tšerkasov 2007 = Черкасов Александр. Легенда о кавказской нефти. — Полит.ру, 29.11, polit.ru/article/2007/11/29/cherkasov
- “Tšetšenskaja”... 1994 = “Чеченская оппозиция” заявила в Москве о низложении Дудаева. “Панарама недели” от 06 августа 1994 г. — Youtube, Oct 12, 2019, youtu.be/NC3-1JMiDtc
- Ukaz... 1991a = Указ Президента Чеченской Республики. О государственном суверенитете Чеченской Республики. 1.11.1991. — [Chechenlaw.ru](https://chechenlaw.ru/chechenlaw.ru/?p=447), 21.07.2010, [chechenlaw.ru/?p=447](https://chechenlaw.ru/chechenlaw.ru/?p=447)
- Ukaz... 1991b = Указ Президента РСФСР от 07.11.1991 г. № 178 О введении чрезвычайного положения в Чечено-Ингушской Республике. — Президент России, kremlin.ru/acts/bank/390
- Ukaz... 1992 = Указ Президента Республики Грузия о признании государственной независимости Чеченской Республики. 13.03.1992. — [Chechenews.com](https://chechenews.com/chechenews.com/), 12.06.2018, [chechenews.com/](https://chechenews.com/chechenews.com/) указ-президента-республики-грузия-о-п
- Ukaz... 1994 = Указ Президента РФ от 09.12.94 n 2166 “О мерах по пресечению деятельности незаконных вооруженных формирований на территории Чеченской Республики и в зоне осетино-ингушского конфликта”. — [Zakonbase.ru](https://zakonbase.ru/zakonbase.ru/content/base/5524), 9.12, [zakonbase.ru/content/base/5524](https://zakonbase.ru/zakonbase.ru/content/base/5524)
- Umarova 2021 = Умарова Амина. Робинзон Маргвелани: “Нас готовы сжечь на костре, чтобы Звиада объявить святым”. — Эхо Кавказа, 13.02, www.ekhovkavkaza.com/a/31100357.html
- Vesti... 1992 = Вести, 9 октября 1992 года. — Youtube, Jun 8, 2017, youtu.be/CfnHj2Mrx2Q

- Voronov 2014 = Воронов Владимир. Штурм, которого не было. — Радио Свобода, 17.10, www.svoboda.org/a/26641302.html
- Vsesojuznaja... 1970 = Всесоюзная перепись населения 1970 года: Национальный состав населения по регионам России — Чечено-Ингушская АССР. — Демоскоп Weekly, www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_70.php?reg=51
- Vsesojuznaja... 1979 = Всесоюзная перепись населения 1979 года: Национальный состав населения по регионам России — Чечено-Ингушская АССР. — Демоскоп Weekly, www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_79.php?reg=51
- Vsesojuznaja... 1989 = Всесоюзная перепись населения 1989 года: Национальный состав населения по регионам России — Чечено-Ингушская АССР. — Демоскоп Weekly, www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nac_89.php?reg=49

ÜLLAR PETERSON (1973) on lõpetanud Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna ajaloo osakonna 1998, ajaloomagister 2005. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna ajaloo ja arheoloogia instituudi üldajaloo (islamimaade ajaloo) lektor 2006–2009, Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi Lähis-Ida uuringute nooremlektor a-st 2021. *Akadeemias* on ta varem avaldanud artiklid “Islamiriik ja mittemuslimid: Abū Yūsufi *Kitāb al-kharādž*’i näitel” (2016, nr 3, lk 447–485; nr 4, lk 673–707), “Süüria kodusõjani viinud sündmustest islamimaailmas ja eriti Süürias” (2016, nr 12, lk 2209–2233; 2017, nr 1, lk 116–148), “Juudid islami ajaloos” (2019, nr 11, lk 2000–2036) ja “Juudivastasus tänapäeva islamimaailmas” (2020, nr 12, lk 2115–2158), samuti tõlkinud katkendi Usāmah ibn Munqidhi *Õpetlike näidete raamatust* (koos järelsõnaga; 2013, nr 11, lk 1955–1991) ja Abū Yūsufi “*Kharādž*-maksu raamatu” (2017, nr 5, lk 845–882; nr 6, lk 1107–1118; nr 7, lk 1266–1302).

LY LESTBERG. Vari ja värelus. Pääsküla

KEEL JA SELLE AMETLIK KORRALDAMINE

Alex Davies, Indrek Reiland

SISSEJUHATUS

Me kõik reguleerime iga päev üksteise keelekasutust nii kõnekui kirjakeeles. Sellisele mitteametlikule regulatsioonile lisandub mõnikord ametlik korraldus, mil riiklikud institutsioonid teevad norme ja annavad soovitusi õigekirja ja sõnakasutuse kohta. Eestis täidab sellist rolli Eesti Keele Instituut (EKI), ja selle väljaantav *Õigekeelsussõnaraamat* (ÕS, vt Erelt jt 2018) on kirjakeele normi aluseks. Samas ei paista EKI ise nägevat oma rollina keelekasutuse ja tähenduse määramist või suunamist. Huvitaval kombel on aga teatud kasutajarühmade seas, nagu õpetajad ja toimetajad, ihalus ametlike juhtnööride järele selle kohta, mis on õige või vale.

XVI Eesti filosoofia aastakonverentsil Tartu ülikoolis 2021. aasta sügisel toimunud sümposiumil arutlesid sinise artikli autorid koos EKI direktori Arvi Tavastiga järgmiste keele ja selle korraldamisega seotud küsimuste üle:

- kui kogukonna kasutus määrab tähenduse, siis mis saab üldse olla ametliku korraldamise roll keelekasutuse kontrollimisel?
- kust tuleneb selliste ametiasutuste nagu EKI autoriteet määrata, mis on keelekasutuses õige ja vale?
- miks on kasutajatel või vähemalt teatud rühmadel, nagu õpetajad ja toimetajad, ametlike ettekirjutuste soov?

- kas autoriteedi alused on teistsugused neis kogukondades, kus on mure keele säilimise pärast?

Selles artiklis anname ülevaate sümpoosioni peamistest arutluskäikudest. Artikli esimeses osas kirjeldab Indrek Reiland keelt, tähendust ning mitteametlikku ja ametlikku regulatsiooni, samuti pakub välja seletuse, miks inimesed igatsevad ametlikke ettekirjutusi. Teises osas arutleb Alex Davies selle üle, kuidas ÕSi soovituslik praktika erineb ingliskeelsete sõnaraamatute praktikast, esitab küsimuse, mis õigustab inimeste allumist ÕSile, ning seletab seda, viidates ühiskondlikule murele eesti keele säilimise pärast.

1. TÄHENDUS, REGULEERIMINE JA AUTORITEEDI-IHALUS

Mis on *keel*? Milles seisneb sõna või muu keeleväljendi *täheendus*? Kuidas on see seotud selle väljendi kogukondliku *kasutusega*? Kas me saame rääkida *keelereeglitest*? Kust sellised reeglid tulevad ning kas neid on võimalik institutsiooniliselt mõjutada? Paljud sellised küsimused kerkivad nii igapäevaelus kui ka keelekorralduslikus praktikas. Keelefilosoofias on need aga kesketeks uurimisküsimusteks. Käesoleva osa eesmärgiks on lühidalt visandada keelefilosoofiline vaade keelele, tähendusele ja kasutusele, selle reeglitele ja keelekogukondades toimuvale korraldustegevusele, võimaldamaks paremini mõista, mis rolli mängib ametlik, institutsiooniline reguleerimine ning miks inimesed seda igatsevad.

Tavamõistes peame keelte all silmas loomulikke keeli, nagu eesti, inglise, ukraina jne. Lihtsustades võime iga keele jaotada kolmeks:

1. **Sõnavara:** miski, mida on võimalik kasutada, tekitades helisid ja märke, ja millel on tähendus(ed) antud keeles.
2. **Süntaks:** grammatikareeglid, mis määravad ära, kuidas moodustada sõnadest (+ liidetest jne) grammatilisi sõnaüleseid keeleväljendeid (fraase, lauseid).

3. **Tähendus:** sõna või väljendi omadus, mida täielikult seda väljendit valdavad kasutajad teavad ning mis võimaldab neil seda kasutades teha kõnetegusid (millelegi osutada, midagi kirjeldada, midagi öelda või küsida, sõimata, tänada jne).

Keelefilosoofias nimetatakse tähenduse ja sellesse puutuva — semantilise sisu, tõeväärtuse jne — uurimist *semantikaks*. Tähendusest edasi minevat kommunikatsiooni uurimist nimetatakse *pragmaatikaks*. Näiteks, kasutades lauset “Varro on vastaline”, ütleme semantilisel tasandil, et Varro on vastaline, kuid alles pragmaatilisel tasandil määratleme, mida me sellega mõtleme, kas näiteks esitame väite või teeme pigem nalja, või tahame ütlusega lisaks anda edasi mõtet, et temaga ei ole mõtet ratsionaalsesse diskussiooni laskuda.

Sõnade tähendus ei ole nende sisemine omadus (nagu keha mass). See on konventsionaalne, “kokkuleppeline” ning ajas muutuv. Elavad keeled, nagu eesti keel, on seotud konkreetse kasutajate kogukonnaga. Keelekogukonda ei pea samastama selle antud ajahetkel eksisteerivate kõnelejate hulga. Parem on mõelda sellest ajalooliselt ehk sellesse arvata ka ajalooliselt eksisteerinud kõnelejad ja nende mõju hetke kõnelejatele. Selliselt määratletud kogukonna keelekasutus määrab ära nii sõnade häälduse kui ortograafia, kindlasti ka vähemalt mingi osa grammatikareeglitest ning tähenduse. On raske näha, mis muu saaks määrata sõnade tähenduse kui nende konventsionaalse omaduse kui see, kuidas neid kasutatakse. Väga üldist teesi, et *kasutus* määrab tähenduse, aktsepteerivad peaaegu kõik keelefilosoofid ja -teadlased. Eriarvamusi esineb selle osas, kuidas vastata järgmistele küsimustele:

• **Kuidas mõelda “kasutusest”, mis määrab tähenduse?**

Selge on see, et asjakohane kasutus ei saa olla pelk kasutus, müra või märkide tegemine, vaid sellest tuleb mõelda kui kasutusest teatud tingimustes. Ent eriarvamusi esineb selles osas, kas tegu on kasutusega teatud vaimuseisundis (näiteks millestki mõeldes või hoopis teatud publikule suunatud kavatsusi omades). Või sooritades teatud tegusid (näiteks näpuga millelegi osutades)? Või olles teatud sotsiaalses olukorras (kellegagi kohtudes)?

- **Millised kasutuse aspektid täpselt tähenduse määravad ja kuidas see määramine käib?** Kas tähenduse määrab regulaarne kogukondlik kasutus või pigem kasutusreeglid?

Hetkel huvitab meid lihtsalt üldine ja laialt aktsepteeritud tees ning seetõttu võime enamiku selliseid küsimusi kõrvale jätta.

Teesist, et kasutus määrab tähenduse, järeldub, et kui kasutus muutub, siis muutub ka tähendus. Seega võib esineda perioode, kus kogukonna keelekasutus on mitmene või segane ja tähendus ei ole üheselt määratud.

See toob meid regulatsiooni ja keelekorralduseni. *Regulatsiooni* võime defineerida kui igasuguse sõnavõtu selle kohta, kuidas on õige või vale keelt kasutada. Eristada saab mitteametlikku, kasutajate omavahelist regulatsiooni ja ametlikku ehk institutsioonilist regulatsiooni. Mitteametlikult reguleerivad keelekasutajad eri kogukondades üksteise keelekasutust nii häälduse ja ortograafia osas (hääldus, kirjpilt, kokku- ja lahkukirjutamine, suur ja väike algustäht, komad) kui ka kasutuse ja tähenduse osas (“õigesti” vs. “õieti”, asesõnasõda inglise keeles jne). Häälduse sätestamine dialektilise varieeruvuse tingimustes on suur teema ingliskeelsetes kogukondades (Milroy, Milroy 2012). Eestis ei reguleeri hetkel hääldust eesmärgiga dialektilist variatsiooni ühtlustada aga eriti keegi. Dialektilise variatsiooni üle tehakse nalja (saarlased ja “ö”), aga eesti keele emakeelena kõnelejaid keegi väga ei paranda. Õigekirja ning kasutust ja tähendust reguleeritakse aga küll. Sageli viidatakse mitteametlikult reguleerides oma väidete õigustamisel ametlikule korraldusele, näiteks ÕSile.

Deborah Cameron on nimetanud mitteametlikku regulatsiooni sõnahügieeniks ning veenvalt näidanud, et impulss selleks on igavene ja universaalne ning kõigile keelekogukondadele omane (Cameron 1995). Ta leiab seetõttu, et sõnahügieen on midagi keelele olemuslikku või fundamentaalset. Miks?

Siin on üks lihtne seletus. Keelefilosoofias on levinud vaade, mille kohaselt kasutus määrab tähenduse seeläbi, et teatud kasutus muutub ajapikku tavapäraseks ehk konventsionaalseks (Lewis 1975) või isegi laialdaselt aktsepteeritud reegliks (Alston 2000; Reiland 2022). Tähendustest võimegi mõelda kui tavapärastest

või lubatavatest kasutustingimustest. Näiteks reeglid, mis annavad hüüdlausele “Ai!” ja “Head aega!” tähenduse, võivad olla järgmised (kus “*k*” tähistab suvalist kasutajat ja “*a*” adressaati):

(Ai!) *k* võib kasutada “Ai!” siis ja ainult siis, kui *k*-l on valus (Kaplan 2012).

(Head aega!) *k* võib kasutada “Head aega!” siis ja ainult siis, kui on olukord, kus *k* pöördub *a* poole ning *k* ja *a* lahkuvad teineteisest.

Kui keeleväljendile annab tähenduse üldiselt järgitav tava või aksepteeritud reegel, ei ole raske mõista, miks kasutajatel on normatiivne hoiak keele suhtes ja soodumus sõnahügieeniks. Inimesed on normatiivsed loomad, kes juba varajasest lapsepõlvest hoolivad sellest, et teised järgiksid tavasid ja reegleid, ja kutsuvad neid korrale, kui nood seda ei tee. Sama kehtib ka keeletavade ja -reeglite puhul. On selge, et see normatiivne hoiak avaldub ka parandatava kasutaja poolel, kes enamasti lihtsalt allub oma kasutuses laiemale kogukonnale, kes on autoriteediks (Burge 2003). Toon ühe naljaka näite enda kogemusest. Arvasin lapsepõlvest saati, et “tragikomöödia” on liitsõna sõnadest “tragi” ja “komöödia” ning seega selline jalaga-tagumikku-komöödia nagu *The Benny Hill Show*. Alles hiljem seletas mulle keegi, et tegu on tragöödia ja komöödia seguga. Loomulikult allusin ma oma keelekasutuses automaatselt laiemale kogukonnale ja korrigeerisin oma kasutust.

Mitteametliku reguleerimise soodumus on üks asi, ametlik korraldus hoopis midagi muud. Ametlik ehk institutsiooniline reguleerimine on keelekasutuse ametkondlikult paikapandud, tsentraliseeritud korraldamine. *Keelekorralduseks* võime laialt nimetada igasugust keelealast institutsioonilist tegevust ning ametlik reguleerimine on üheks selle osaks. Eesti Keele Instituudi väljaantav ÕS on Eestis kirjakeele normi alus. ÕSi tegijad eristavad norme ehk ülaltpoolt kehtestatud reegleid (“norming”) ja soovitusi. Normitakse eelkõige õigekirja ja morfoloogiat. Ka siin võib juba küsida, et kui kasutus määrab ära õigekirja, siis mille alusel ütleb ÕS, et “rekka” ei ole õige ja peame kirjutama hoopis “reka”. Veelgi huvitavam on aga fakt, et kõik muu, eriti kasutus-

se ja tähendusse puutuv (“järele” ja “järgi”, “õigesti” ja “õieti”), on pelgalt soovituslik. Viimane on ka täiesti loogiline lihtsa fakti tõttu, et kogukonna kasutus on see, mis määrab tähenduse. Keegi ei saa ülalt alla lihtsalt tähendust ära määrata. Loomulikult saab kasutust ja seeläbi ka tähendust mõjutada nii sunnimehhanismide kui ka soovitude kaudu. Aga EKI ei paista vähemalt hetkel pidavat oma rolliks keelekasutust ja tähendust mõjutada. Tundub pigem, et kasutajad ise või vähemalt teatud osa neist (õpetajad, toimetajad) ootavad EKI-lt autoriteetseid arvamusi kasutuse ja tähenduse kohta ja käsitlevad nende soovitusi autoriteetsena (ka see on universaalne nähtus, vt Cameron 1995; Milroy, Milroy 2012).

Kuidas seletada sellist ametliku autoriteedi iha? Siin on kolm võimalikku seletust, mis esimesena Eesti kontekstis pähe tulevad:

1. **Õpetamine:** meid on maast madalast koolis õpetatud ja treenitud, et mingil viisil on õige/vale. Aga kust see tulnud on? Ja kas nii peaks jätkama?
2. **Enesehuvi:** õpetajatele ja toimetajatele on majanduslikult kasulik või isegi vajalik, et oleksid ametlike institutsioonide kehtestatud reeglid, millele nemad saaksid oma töös viidata (Cameron 1995: 2. ptk).
3. **Mure eesti keele säilimise pärast:** või vähemalt selle säilimise pärast puhtana või teatud esteetikaga (järgmises punktis räägitakse sellest pikemalt).

Kõigil neil seletustel on kindlasti oma osa. Aga ma pakun siinkohal välja ühe veel üldisema seletuse. Eespool mainisime, et mitteametliku reguleerimise soodumus on seletatav kasutajate normatiivse hoiakuga keele suhtes. Selline hoiak iseenesest ei seleta autoriteedi-ihalust. Ent me saame seletuse, kui me lisame sellele normatiivsele hoiakule normatiivse õigustamise üldise iseloomu. Üritades saada teisi oma normatiivseid vaateid (näiteks moraalseid vaateid) jagama, peame neid õigustama. Õigustusena peame viitama millelegi enamale kui lihtsalt sellele, et need on meie vaated. Moraalivaadete õigustamisel viitavad inimesed sellele, et need on:

- “loomulikud” (naturalistlik eksijäreldus, uusaristotellikud vaated),

- “objektiivselt tõesed” ehk universumi enda moraalsed seadused (platonism, moraalirealism),
- jumala seadused,
- tulenevad puhtast mõistusest enesest (Kant),
- ühiskondlikult kasulikud või viivad parimate tagajärgedeni (Bentham, Mill, utilitarism).

Tavapäraste, konventsionaalsete asjade õigustamisel sellised õigustused ei päde. Tavapärane on olemuslikult arbitraarne: asjad võiksid olla teistsugused, kui kõik teistmoodi teeksid. Miks on õige Eestis sõita paremal pool teed? Kuna see on tavapärane (ja ka seaduslik). Inglismaal on loomulikult vastupidi. Oma kasutuslike vaadete õigustamisel pole samamoodi millelegi muule viidata kui tavapärasele kasutusele. Aga mis siis, kui kasutus on mitmene või segane? Kui inimesed sellises olukorras tunnevad vajadust oma vaateid teistele peale suruda, on neil vaja neid vaateid õigustades millelegi edasisele viidata ja selleks sobivad kõige paremini ametlike institutsioonide kehtestatud reeglid. See seab ära ihaluse selliste reeglite järele. Ja kuigi institutsioonid nagu EKI ütlevad selgelt, et nad ei sea reegleid, vaid annavad ainult soovitusi, tõlgendavad kasutajad, eriti õpetajad ja toimetajad, neid ikkagi reeglitena.

2. KEELELISEST ALLUMISEST, KEELELISEST AUTORITEEDIST JA MUREST EESTI KEELE PÄRAST

Suurel määral on keelelised töigad *kokkulepitud* töigad: nad on need, mis nad on, erinevalt kivi massist või Maa ja Päikese vahemaast, just seepärast, et keelekasutajad kasutavad keelt teatud moodi. Samas ei ole kõik keelekasutajad võrdsed: igal keelekõnelejal ei ole sama võimet keele tõikasid määrata. Üheks põhjuseks on see, et mõned keelekõnelejad alluvad teistele. Neil, kellele teised alluvad, on suurem “sõnaõigus” antud keele keelelisi töiku määrata (Podosky 2022).

Klassikalised näited keelelisest allumisest saab leida angloameerika keelefilosoofia kirjandusest (näiteks Tyler Burge'i 1979. aasta artiklist “Individualism ja vaimsus” (vt Burge 2003)

või Hilary Putnami 1975. aasta artiklist “‘Tähenduse’ tähendus” (Putnam 1975)).* Mina ise ei suuda pööke jalakatest eristada. Ent kui ma kasutan neid kahte sõna, ei tähenda nad üht ja sama asja. Miks? Sest otsustades, millele neid sõnu rakendada, allun ma inimestele, kes suudavad pööke jalakatest eristada. Kui suur osa eestlasi, kes ise ei suuda neid puid eristada, ei alluks neile, kes suudavad, siis oleks tõenäolisem, et sõnade “pöök” ja “jalakas” tähendus oleks lihtsalt subjektiivsem, kui see tegelikult on — see hakkaks sarnanema fraasidega “palju langenuid”, “naljakas koomik”, “värtsikas hautis” jne, mille eksemplaride suhtes ei pruugi mõistlikud, ratsionaalsed ja täielikult eesti keeles pädevad inimesed üksteisega nõustuda. Keeleline allumine tekitab korra, kus see muidu võiks kergesti puududa. Angloameerika keelefilosoofia klassikalised näited keelelisest allumisest põhinevad kõik teaduslikul autoriteedil. Sõnade “pöök” ja “jalakas” osas allun ma inimestele, kes on minu arvates asjatundjad antud liikide suhtes — näiteks botaanikutele. Ma ei allu inimestele, kes on minu arvates samasuguses teadmatuses puuliikide osas nagu mina.

Eesti keelt õppides hakkasin ma nägema *Õigekeelsussõnaramatus* (ÕS) asju, mis puuduvad minu meelest tavalistes inglise keele sõnastikes. Näiteks on seal mitu sünonüümi ja sõnaraamat ütleb mulle, et üks sõna on “parem” kui mõni teine ehk soovitab, et ma kasutaksin üht ja mitte teist:

tagasisidestama. *Parem* tagasisidet andma.

bl’ender <2e: i-> *parem* kannmikser.

glam’uur <22e: -muuri, -m’uuri>, *parem* elegants, võlu, lumm.

Soovitamine on kõnetegu (John L. Austini terminoloogias illokuutiivne tegu), mille edukas sooritamine nõuab kõneteo kontekstis teatud eelduste täitmist. Edukas soovitamine nõuab, et soovitajal oleks teatud autoriteet, mille põhjal on soovitajal õigus soovitusi (antud teemal) esitada. Näiteks kui keegi soovitab “Mine seda

*Vt eesti keeles ka: H. Putnam. Tähendus ja osutus. Tlk Endla Lõhkivi. — *Tähendus, tõde, meetod: Tekste analüütilisest filosoofiast* I. Toim. J. Kangilaski, M. Laasberg. Tartu: TÜ Kirjastus, 1999, lk 310–322; “Tähenduse” tähendus [katkend]. Tlk E. Lõhkivi. — *Tähendus, tõde, meetod, op. cit.*, lk 323–331. Toim.

teed pidi, mis kino juurest mööda läheb”, aga kõneleja ei tea, (a) kuhu ma tahan minna, ega (b) kuhu läheb kinost möödaminev tee, siis soovitus kõlaks kuidagi ebaedukalt, kuidagi kohatult.

ÕSi soovitused (nagu eeltoodud) tunduvad mulle täpselt selliste ebaedukate soovituste moodi. Inglasena kasvasin üles maal, kus domineeriv keeleideoloogia ei jätnud ruumi sellistele soovistele. Mind õpetati, et keel on elav asi ja tuleks austada erinevusi inglise keele eri murrete vahel. Nagu te teate, on inglise keelt rääkivas maailmas niivõrd palju eri murdeid, et saab teada üsna täpselt, kust inimene on pärit, kui kuulata teda rääkimas: kas Newcastle’ist või Liverpoolist, kas Londonist või Norwichist, kas Indiast või Singapurist, kas Austraaliast või Uus-Meremaalt jne. Need murded on erinevad. Seda küll. Aga ükski neist ei ole *parem* kui teine. Selline austav hoiak kaasnes sotsiaalsete ja kultuuriliste muutustega, mis leidsid aset 1960. aastatel. Näiteks arvati üha rohkem, et kohalikud uudistereporterid peaksid olema samast piirkonnast pärit ja rääkima kohalikus murdes. Seepärast, kui vaadata kohalikke uudiseid eri paikades Ühendkuningriigis, kuuleksime eri murdeid (ehk mitte mõnda standardset murret, mis on “korrektsem”).

Minus tekitasid ÕSi soovitused küsimuse: juhul, kui eestlased tegelikult alluvad sellistele soovistele, siis miks nad seda teevad? Öeldakse, et ÕSi soovitused “esindavad eeskätt sõnaraamatu koostajate seisukohti keelendite sobivuse kohta” (Seletuskiri... 2021). Kes on need koostajad? Millise autoriteedi alusel annavad nad eestlastele soovitusi selle kohta, kuidas rääkida oma keelt? Kas kogu asi on mingi võltsing — ÕSi autorid oleksid nagu “mees kardina taga” *Võlur Ozis*? Või on selline allumine kuidagi õigustatud?

Angloameerika keelefilosoofina tuleb mul sellise praktika kaitsmiseks esimese variandina pähe miski, mis peegeldab ülalmainitud Burge’i ja Putnami artiklites käsitletut. Mina allun botaanikutele pöökide ja jalakate teemal, sest botaanikud teavad rohkem bioloogilisest maailmast kui mina. Nad suudavad neid puid eristada, samal ajal kui mina ei suuda. Kas sellist õigustust saab rakendada ka ÕSi soovistele puhul? Ei. Eestlased ei allu ÕSi autoritele sellepärast, nagu nood teaksid rohkem näiteks blenderi-

test kui keskmine eestlane. ÕSi autorid ei ole asjatundjad kõiksugustel teemadel, mille kohta käivate sõnade kasutuse suhtes nad soovitusi esitavad.

Jeff Engelhardt juhib oma artiklis “Keeleline tööjõud ja selle jaotus” (2019) tähelepanu sellele, et keeleline allumine ei pruugi põhineda mitte teaduslikul teadmisel, vaid võib põhineda hoopis õigussüsteemil. Näiteks, kas tomat on mari? Botaanikud ütlesid, et tomat on tõepoolest mari. Aga USA õigussüsteem ütleb, et seda ta ei ole. Kasutatuna mõningates kontekstides kannab sõna “mari” tähendust, mille järgi tomat ei ole mari. Mis määrab ära selle tööga? USA õigussüsteem. Mille põhjal? Mis õigustab sellist kasutust? Mitte seda, et USA kohtunikud teavad rohkem tomatitest kui botaanikud. Hoopis see, et kohtunikel on seaduslik autoriteet teatud sotsiaalsete töökindade määramiseks. Kui USA kohtunik leiab, et tomat ei ole (teatud kontekstis — näiteks impordist ja ekspordist rääkides) mari, siis tekib pretsedent, mis otsustab edaspidi seda, kuidas tomateid koheldakse: kas marjana või mitte. Ehk ka seda, mis oleks õige viis mõnes kontekstis sõna “mari” kasutada.

Võib-olla on ÕSi autorid nagu USA kohtunikud: esitades soovitusi ÕSis, loovad nad uusi keelelisi fakte. Eestlased alluvad ÕSi autoritele, nii nagu ameeriklased alluvad USA kohtunikele. See hüpotees on kindlasti parem kui esimene: me ei pea nüüd eeldama, et ÕSi autoritel on teadmine näiteks blenderitest, mida keskmisel eestlasel ei ole. Samas leidub aga ka kaks märgatavat erinevust ÕSi autorite ja USA kohtunike vahel.

Esiteks kui inimene proovib kohelda tomateid impordi/eksporti kontekstis (USAs) marjadena, siis sellele järgneksid tagajärjed: ta saaks kohtunikult karistuse. Seepärast allub enamik inimesi antud teemal USAs kohtunikele: nad ei taha sellist karistust. Inimesed ei karda samasugust karistust ÕSi autoritelt, sest ÕSi autoritel ei ole võimu karistada inimesi oma soovitude vastase käitumise eest.

Teiseks (mis võib olla veelgi tähtsam) ei allu ameeriklased oma kohtunikele puhtalt võimu pärast — nad arvavad ka, et kohtunikud käituvad USA põhiseaduse järgi ja põhiseaduse printsi-

bid on miski, millesse ameeriklased usuvad. Eeldusel, et kirjutasid ÕSi loovad ÕSi autorid eesti keelde puutuvaid tööku, jääks siiski vastamata küsimus, miks peaksid eestlased alluma ÕSi autoritele? Millistesse printsiipidesse usuvad eestlased, mis ajendavad neid (keelelistes küsimustes) ÕSi autoritele alluma? Kindlasti mitte “õigus elule, vabadusele ja püüdlusele õnne järele”.

Võib-olla on eestlaste põhjus alluda ÕSi autoritele eripärane ehk miski, millele angloameerika kontekstis vastet ei ole. Suurbritannia ja USA ei muretse nii väga oma keele pärast: et see kaob ära või kaotab oma väljendusrikkust juhul, kui seda ei reguleerita. Aga selline mure on olemas Eestis. Ma näen seda iga nädal näiteks Tartu ülikooli keelepoliitikas. Ja vastates eelmise lõigu lõpul esinevale küsimusele: ma näen seda ka Eesti Vabariigi põhiseaduses.

Valitsev printsiip, mida on näha ülaltoodud näidetes, on järgmine: kui on olemas juba eestikeelne sõna, mille tähendus on sama mis laensõnal, siis eelistatakse ja soovitatakse olemasolevat sõna (vt Raadik, Tuulik 2018). Lisaks püüdlevad ÕSi autorid mõnede konkreetsete eesmärkide poole:

[R]õhutatagu, et mitmed eesmärgid jäävad muutmatuks, sh keele rikkuse ja väljendusvõimaluste näitamine ja kriitiline meel parasjagu domineeriva keele mõjude liigse pealetungi suhtes (Lange-mets, Päll 2021).

Eeldatavasti arvavad ÕSi autorid, et soovitades eestikeelseid omasõnu eelistada laensõnadele, soodustavad nad keele rikkuse ja väljendusvõimaluste säilitamist ja kaitsevad eesti keelt “domineeriva keele mõjude liigse pealetungi” eest. Ma ei ole aga veendunud, et laensõnade eesti keelest eemalhoidmisega aidatakse säilitada eesti keele väljendusrikkust. Miks mitte arvata, et kui kaks sünonüümi on olemas, siis natukese ajaga hakkavad nende tähendused mingil määral erinema, viies selleni, et eesti keelel on suurem väljendusrikkus kui varem? See on empiiriline küsimus ja oleks hea näha, mida asitõendid tegelikult näitavad. ÕSi pelgad arvamused ei loe. Samuti on empiiriline küsimus, kas kaitsmata jäetuna muutuks eesti keel homogeensemaks.

Aga argumendi huvides eeldame, et eesti keel on habras ja seda tuleb kaitsta, just nagu ÕSi autorid arvavad. Sellisel juhul oleks eestlastel, kes hoolivad oma emakeele tulevikust, väga hea põhjus alluda ÕSi autorite soovitustele. Aga tegu oleks millegagi, mille vastet USAs ja Suurbritannias pole. Eestlastel on ühine projekt (otsekui eestlased näeksid end ühe suure meeskonnana): eesti keele olemasolu, erilise ja väljendusrikkuse säilitamine, ja arvatakse, et ÕSi autorid teavad kõige paremini, kuidas seda teha. Allumine ÕSi soovitustele on nagu muusikute allumine dirigendile, kes koordineerib ühist projekti. Inglise ega ameeriklastel ei ole sellist ühist projekti. Nende keel on üks “domineeriv” keel. Seepärast puudub neil samasugune põhjus alluda keeleliselt samasugustele asutusele nagu EKI.

Mulle meeldib selline järeldus. Angloameerika keelefilosofia on möödunud 20 aasta jooksul läbinud revolutsiooni. Valdkond on tunnistanud endale, et keele kohta on palju rohkem küsimusi kui need, millele traditsiooniliselt keskenduti. Selline keelelise allumise autoriteedi allikas, mis on Eestis natukene silmatorikavam kui mujal, on sellest veel üheks näiteks.

Kirjandus

- Alston, William 2000. *Illocutionary Acts and Sentence Meaning*. Ithaca: Cornell University Press
- Burge, Tyler 2003 [1979]. Individualism and the Mental. — T. Burge. *Foundations of Mind*. Oxford: Oxford University Press, pp. 100–150
- Cameron, Deborah 1995. *Verbal Hygiene*. London: Routledge
- Engelhardt, Jeff 2019. Linguistic Labor and Its Division. — *Philosophical Studies*, Vol. 176, pp. 1855–1871
- Erelt, Tiit, Tiina Leemet, Sirje Mäearu, Maire Raadik (koost.) 2018. *Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS*. Toim. M. Raadik. Tallinn: EKSA
- Kaplan, David 2012. The Meaning of Ouch and Oops. — <http://eecoppock.info/PragmaticsSoSe2012/kaplan.pdf>
- Lanemets, Margit, Peeter Päll 2021. Muutuv ÕS. — *Sirp*, 29. jaanuar. www.sirp.ee/s1-artiklid/varamu/muutuv-os/

- Lewis, David 1975. Languages and Language. — *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*. Vol. 7. Ed. by K. Gunderson. Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 3–35
- Milroy, James, Lesley Milroy 2012 [1985]. *Authority in Language*. London: Routledge
- Podolsky, Paul-Mikhail C. 2022. Agency, Power, and Injustice in Metalinguistic Disagreement. — *The Philosophical Quarterly*, Vol. 72, No. 2, pp. 441–464
- Putnam, Hilary 1975. The Meaning of “Meaning”. — *Minnesota Studies in the Philosophy of Science*. Vol. 7. Ed. by K. Gunderson. Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 131–193
- Raadi, Maire, Maria Tuulik 2018. Native vs. Borrowed Material as Approached by Estonian Language Planning Practitioners: The Experience of the Dictionary of Standard Estonian. — *International Journal of Lexicography*, Vol. 31, No. 2, pp. 151–166
- Reiland, Indrek 2022. Rules of Use. — *Mind & Language*. Early View. <https://doi.org/10.1111/mila.12404>
- Seletskiri EKI sõnastikureformi puudutava arupärimise kohta. 2021. — *Sirp*, 4. juuni. www.sirp.ee/s1-artiklid/varamu/seletuskiri-eki-sonastikureformi-puudutava-aruparimise-kohta/

ALEXANDER STEWART DAVIES (1984) on lõpetanud filosoofina Cambridge’i Ülikooli (*BA* 2006, *MPhil* 2007). Doktorikraad filosoofias Londoni King’s College’ist (2012). Tartu Ülikooli teoreetilise filosoofia teadur 2012–2018, vanemteadur 2018–2020, alates 2021 kaasprofessor. Peamisteks uurimisvaldkondadeks on keelefilosoofia, epistemoloogia ja poliitika filosoofia.

INDREK REILAND (1984) on lõpetanud Tartu Ülikooli riigiteaduste erialal 2006, magistrikraad filosoofias 2008 (samuti TÜ), doktorkraad filosoofias 2014 (Lõuna-California Ülikool). Praegu järel doktorant Viini Ülikoolis. Peamisteks uurimisvaldkondadeks on keele- ja vaimufilosoofia ning metafüüsika. *Akadeemias* avaldanud varem artiklid “Keskkonnaeetikast ja selle keskkonnakontseptsioonist” (2006, nr 12, lk 2710–2726); “Metaetika põhiküsimus(ed)” (2007, nr 10, lk 2190–2214); “Tegutsemisvabadus, tahtevabadus, valikuvabadus” (2011, nr 5, lk 877–886), järelsõna “Kaplan, indeksikaalid ja demonstratiivid” (2018, nr 5, lk 946–959) ning arvustused “Normatiivse poliitika filosoofia peateemad” (2008, nr 4, lk 880–883) ja “Keskkonnaeetika allikad” (2008, nr 8, lk 1812–1821).

LY LESTBERG. Vari ja värelus. Kelmiküla

FILOSOOF, KES FILOSOFEERIB

Henry Miller

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

Filosoofid kui liik on mulle alati surmigavad tundunud. See elukutse on minu jaoks ikka paistnud ebaloomulikuna, tegevusena, mis pole eluga ühenduses. (Sedasorti kriitika ei turgata mulle pähe näiteks siis, kui mõtlen mõnest hindust või Tiibeti targast.) Ühtaegu erutab mind aga filosoofia ise, üsnagi samal moel nagu hea vein: ma aktsepteerin seda mitte üksnes elu õiguspärase osana, vaid see on *sine qua non*, ilma milleta elu ei ole. Miski pole aga kurvem, masendavam, närusem, nutusem, nigelam kui mõnede filosoofide elu. Näib, nagu oleksid nad kasvanud või ümber kasvanud võdisevateks ja vabisevateks iidvanadeks mehikesteks, kelle kogu elu on panti pandud kinnismõtte nimel konstrueerida imepisikesi hingehooneid, millesse asutakse alles pärast surma. Inimene võib olla üks asi, ütleme, et tilluke täi, ja filosoofia teine asi, ütleme, et rusuv, laastav maailmakontseptsioon, mida keegi ei suuda alla neelata, isegi mitte filosoof ise. Idee rafineerimise ja segregeerimise, selle nii-öelda “puhtaks” tegemise protsess põhjustab paratamatult sogasust, mis algses kaoses õnneks puudub. Näen vaimusilmas maailma filosoofilisi süsteeme võrguna inimtegevuse pinna kohal lebamas; oma kaugelt ja kõrgelt õrrelt kaeb filosoof läbi kalgendunud võrgu allapoole ja avastab inimeste asjatamisest ainult *pahna*.

The Philosopher Who Philosophizes. — Henry Miller. *The Wisdom of the Heart*. Norfolk, CT: New Directions, 1941, pp. 71–77.

Copyright © 1941 by the Miller Estate.

Translated by authorization of New Directions, NY and Agence Hoffman, Paris.

Kõige sellega ei taha ma öelda, nagu oleks Keyserling esimene filosoof, keda ma seedida suudan. Ei, ajuti on ka Keyserling minu jaoks surmigav. Aga Keyserlingiga tuleb kaasa uus element, kangelaslik ja puhtust pettev, mis otsekui mikroobimaailma avastamine inimorganismis ergutab ja tüsistab tervise ja selguse küsimust. Keyserling on esimene filosoof, kes kasutab katuseakent — või periskoopi. Ta võib sukelduda sügavale kui vaal, ent ei unusta ealeski ei taevast pea kohal ega ka tõika, et just taeva poole pöörduvad inimesed instinktiivselt leevendust ja lepitust otsima. Keyserling saabub ajal, mil nii merd kui ka taevast jõuliselt uuritakse. Ta on uut tüüpi spirituaalne seikleja, plutooniline kuulutaja, kes vaatab kummaski suunas, on kodus nii all kui ka ülal, kes lepitab ida ja lääne, ent ei lase korraiski roolipinni käest. Viikingi kehaehitusega, kustutamatu leegiga keres ja panteoniga aju asemel, on ta pühendanud oma elu otsingutele ja võitudele. Minu silmis kehasab ta tõeliselt moondumisaldist mõtlejat, kes suudab navigeerida ükskõik millises meediumis. Talle on osaks antud hävitamatu toesetarind ning kristalne läbipaistvus, mida võib tavaliselt täheldada üksnes madalamate eluvormide puhul.

Esmakordselt sattusin Keyserlingi mõõtmata sümfooniliste mõtiskelude peale õnnelikult soodsal eluhetkel. Nelikümmend aastat olin viibinud sügavas unes ning raevukalt rapsides ringi sebinud. Elu polnud enam muud kui häälekas hingamine, mis ei tähenda midagi. Ühe ebahariliku isikuga kokku juhtudes ärkasin ma äkki, vaatasin ringi ning nägin midagi, mida polnud kunagi varem näinud — *kosmost*. Ja siis osutus käeulatuses olevaks üks Keyserlingi raamat — *Loov tunnetus* —, mille aplalt neelasin. See oli otsekui esimene leivasuutäis pärast pikka paastu; isegi vintske kõva koorik maitstes hästi. Lubasin sel roal oma sisikonnas kaua aega ringi käia, enne kui sõandasin järgmist palakest mekkida. Mäletan, et järgmine kord võtsin Keyserlingi kätte ühe merereisi ajal. Sedapuhku oli tegu *Ühe filosoofi reisipäevikuga*. Ma ei alustanud algusest, vaid kiikasin siin-seal peatükkidesse, mis tegelesid nende maadega, mis mind kõige rohkem huvitavad — Hiina ja Indiaga. Nägin särgiväel filosoofi, pödurat ilmadest räsitud meest segaduses, vaimustuses, hämmelduses pidevalt muutuva ja vahelduva loomastiku ja taimestiku keskel uitamas; nägin, et ta

on ülierakordselt eksiv, läbistatav, painutatav. Rõõmustasin tema üle ning isegi nautisin tema ajutist ebamugavustunnet.

Teine kord tegin sängis lebedes algust suure Lõuna-Ameerika saagaga hingest. Mulle langes osaks privileeg kogeda seda kirjeldamatut rõõmu kesk tugevat tuimust elektrisähmakas saada. Kogu kosmos hakkas äkitselt minu ees keerlema. Tundsin verd, mille maa on inimesele andnud, maale tagasi tooduna mäslevates maa-alustes jõgedes jooksmas, tähtkujude vahel venivalt voolamas, paksude troopiliste puude tüvedes pakatamas, Andide tippudel kuivamas ja küpsemas, maa- ja vee-elajates, koorikküürudega koletistes, hüpnootilistes ja saatuslikes siugudes suikumas: nägin, kuidas inimene võtab kontinendi skalpipidi pihku ja seda meres küürib, selle juusjad unelmad ja vaikused laiali raputab, selle vere paksude plaatidena laiali laotab ja seda lahkab, valides üliosava näpunõksuga selle hapraid, hukule määratud elanikke ükshaaval, rühmiti, rassiti, põlvkonniti, kogu multimillenaarset esivanemate hordi, elavat ja surnut, õudset ja tontlikku, täieõielist, kärbsetäpelist, räbustatut, rihveldatut, tõmbistatut, lõmastatut, kolgitut, rikkalikku plasmata elavatest ja surnutest, hingedest, vaimudest, muumiatest, kummitustest, noumenonidest ja fenomenidest, sukubustest ja inkubustest, ning künnab neist mõtte jõhkra loogika raudse äkkega läbi; võtab siis kulla ja aheraine üheskoos kõige peenemale kullassepakaalule, vaeb, katsub järele, kontrollib ja kinnitab järgemööda nagu mõni unelev titaan, et lasta mõtteunes läbi aja liikvele sõnapesakond, mis sätib end tähendusliku terviku kujule. Seda ma ühel ööl magama jäädes silmasin ning see oli spetsiaalne peaproov, mille minu tarvis tõi lavale seesama luider sabakuues viiking, kes eelistab õhtusöögi kõrvale šampanjat, kes žestikuleerib nagu piksejumal, kes silub meditatiivselt habet ja istub vahel, sageli üksi, et mõtiskleda, mediteerida ja palvetada, või koguda endasse tagasi seda määratud spermat ja okset, mida ta suudab põgusaimagi provokatsiooni peale välja pursata.

Selline kogemus ei kuulu kohe kindlasti filosoofilise asjakorralduse juurde. Pidin ümber kujundama oma arusaama “filosoofist”. Pidin võtma olukorda filosoofiliselt. Eelkõige pidin mõnema, et esmakordselt elus olen tunnistajaks sellele, kuidas filosoof laseb end maailmas eksi — mitte üksnes ei lase eksi, vaid upu-

tab end, ja mitte üksnes ei uputa, vaid põletab: pidin tunnista-ma, et veelgi imetabasem oli vaatepilt, kuidas ta tõuseb hauast, teivas läbi keha, vaatepilt, kuidas ta selle trotslikult minema vi-rutab — teiba, maailma, vee, lained, raske eetri, uinutavad nä-sad, lõpuuned, vereväljavaated, horoskoopilised hallutsinatsioo-nid, surnud mõtete klinkerkivi, sotsiaalse mäda harjumused, ko-gu, kogu aeg tuues kuuldavale õhulist muusikat kõrgel roosades pilvedes, millesse on uppunud mäetipp. Ka ei olnud ma enam ül-latunud, kui kuulsin teda merikarpi puhumas ning kateltrummi põristamas, ega siis, kui ta piki Apalatšide selgroogu üles huila-tes äkitselt *Rigveedasse* lahvatas.

Vaat seda nimetan ma filosofeerimiseks. See on midagi muud kui filosoofia tegemine — *midagi enamat*. Siin saab loominguli-susest asi iseeneses ja mitte vastupidi: võime rakendamine, mitte rakendamise saadus. Igapäevaelu elamine, samal ajal ülihabrast sitket võrku kududes. Mitte vangistatuse hingehoonet, vaid juma-liku läbilaskvuse kergesilmalist võrku. Selles läbipaistvas rüüs, mis on täis pikitud surnud kärbseid, surnud mõtteainet, surnud meteorisüsteeme, surnud hiirelõkse, surnud ligipääsuvõtmeid, kulgeme lehekülj lehekülje järel, jalg jala, millimeeter millimeet-ri haaval läbi Keyserlingi allilmamere. Aeg-ajalt tõstetakse meid suisa veest välja ja kihutatakse kisava kondorina kõrgele. Maa-ilmasüsteemid mööduvad kui ülevaatusel: need, mis formuleeri-tud, ja need, mis veel formuleerimata. Müriaadmeelelise müto-loogilise silmaga puurime läbi liisunud ebatäiuse, mis tsementee-rib elu elu ning surma surma külge. Me harjume kõikide kliima-dega, kõikide ilmastikutingimustega, hukatuse, katku, kurvastuse ja kannatuse kõikide kujudega; me rändame mitteperipateetilises stiilis, hoidume perimeetrist, telgedest, hüpotenuusist, väldime nurki, ruute, kolmnurki: selle asemel läheme võtame omaks lüm-faatilise liu, järgime interstitsiaalseid, interstellaarseid paraboole. Tähesündide ja tähesurmade vahele külvatud süvaaugulistes maa-ilmakontseptsioonides helgime litritega võrkudes, kiirgavad, kas-tesed, udused, filosoofilisest tolmust säravad. Kus on nüüd jumal, kes risti löödi? Kus laternaga mees? Kus ülevedaja, tuleneelaja, logosega kaupleja, lootosega ravitseja, gorgo, lampjalgne Moo-lok? Mis on saanud inimesest, molluskite molluskist?

Keyserlingi stiil... selles on midagi eelajaloolist. Enamasti virgub ta hommikul vulkaanilises meeleolus ja plahvatab. Tema stiili puhul pole kohutav ja talumatu mitte tema raskepärane Balti või Pommeri liiasus, vaid üleujutav toime. Meid valgustatakse, õnnistatakse, ristitakse ja uputatakse. Ujutatakse üle kõige võimalikuga — õhu, tule, maa ja veega, laava, šlaki, sütega, reliikviate, monumentide, sümbolite, märkide ja ennetega. Maa enese saladused ööगतatakse välja ning ühes nendega ka inimese vilkuvad veeuputuseelsed ürikud. Läbi kogu krampleva kirjutise leidub lehekülgi, mille ookeanlikus rahus võib kuulda vaalade ning teiste süvaveeelviaatanite hingamist; selles leidub ka taevaseid päikese tõuse otsekui loomise koidikul, mil isegi verinoort löökest võib kuulda kesk sina lõõritamas. Ning seal on tohutuid külmunud traktaate, milles õhkki muutub siniseks nagu sõrmenukid ning tarkuse üdi tardub jäisesse paigalseisu.

Keyserling on omamoodi punasuline tundrahiiglane, Lemuuria ajastu megaliitne mamelukk, kes on loonud omaenda häälikuteküllase, ohutisteküllase tähestiku. Tema keel on miski, mis on meteorikivimist käsitsi sepistatud; selles ei ole meelelisust, ei ole huumorit. See sisaldab kõige seemneid, millest inimene maailma kataklüsmilises alguses und nägi: see ei ole vere keel, vaid kilda-, tsüsti- ja kvartsimeedium. Ja siiski on ta nagu kõik, kes kuninglikust soost, võimeline näitama üles õrnust, alandlikkust, tõelist alandlikkust. Ta võtab vaevaks vastata kirja teel mikrokoopilisele märkusele, kui see märkus on vastamist väärt. Ta alustab postkaardil ning lõpetuseks kingib sulle albumi. Hiiglase üliohtu energiaga paljastab ta tonnide kaupa klibu, et tuua päevalgele tibatilluke raadiummiraas, mille abil küsimust valgustada. Ta ei sunni oma kohtuotsust peale, ta pöörab helgiheitja probleemi poole. Ta on raske aine visionäär, nägija, kes vaatab nii maa sisikonda kui ka taevasinasse. Ta on varustatud ülitundlike katse-sarvedega ning ninasarviku igava sarvega pealekauba.

Tavalugeja tapetakse maha — mitte kontimurdva igavlemisega Prousti või Henry Jamesi laadis ega Joyce'i-sarnase õpetatud abrakadabraga, vaid meediumide harjumatu mitmekesisusega, millest lihaseline mõttevoog läbi hargneb ja lainetab. Inimesed on talle süüks pannud derivatiivsust, assimilatiivsust, sünteetili-

sust. Tegelikult on ta analgeetiline ning amalgaamiline. Sedamööda, kuidas mõte voolab, see ka tardub, vangistades kõige imelisesmatesse soonelistesse klompidesse tema kärsitu innu poolt avatud õudustäratavate haavandite põhjustatud verejooksud. Ta on mõtleja, kes ründab kogu kehaga, kes kerkib raamatu lõpus nähtavale igast poorist veritsevana. Keyserlingi puhul muutub vaim bersergerina meeletuks. See on hiiglaste raev, kes maistest võitudest tüdinuna taeva kallale viskuvad. Ta sõlmib vaimuga verepakti: sõnn Apis veristab ekstaatiliselt Püha Vaimu. Mõnikord tundub pigem, et jumal heidab üheskoos oma kasupoja Hermanniga lõikuslaualle pikali ning vahetab eluvedelikke: viimase minuti operatsioon, mis valmistab ette lõplikuks katsumuseks, otsinguks ja võiduks surma üle.

Kirjutatud Korful austusavaldusena Keyserlingile tähistamaks tema 60. sünnipäeva tänavu, 1940. aasta juulis.

HENRY VALENTINE MILLER (1891–1980), Ameerika kirjanik. Teosed: *Vähi pöörijoon* (Tropic of Cancer, 1934; eesti k 1992, tlk Erkki Siivonen); *Must kevad* (Black Spring, 1936); *Kaljukitse pöörijoon* (Tropic of Capricorn, 1939); *Maroussi koloss* (The Colossus of Maroussi, 1941); *Õhkkonditsioneeritud viirastus* (The Air-Conditioned Nightmare, 1945); *Roospunane ristilöömine* (The Rosy Crucifixion; kolm osa, 1949, 1953, 1960) ning *Big Sur ja Hieronymus Boschi apelsinid* (Big Sur and the Oranges of Hieronymus Bosch, 1957). Eesti keeles on ilmunud ka jutustus *Naeratus redeli jalamil* (1995, tlk Anne Allpere).

HENRY MILLERI JA HERMANN VON KEYSERLINGI LOOVAD MAAILMAD

Indrek Männiste

Artiklis vaadeldakse Ameerika kirjaniku Henry Milleri (1891–1980) ja baltisaksa mõtte-, elu- ja kultuurifilosoofi¹ Hermann von Keyserlingi (1880–1946) tutvust, kirjavahetust ja nende elumeelestuse ühisjooni. Otsides, kumbki omal viisil, lepitust ida ja lääne mõtte- ja tundeilma vahel, leidsid kirjamehed teineteises nii sütitava kui ka kriitilise mõttekaaslase. Säärane viljastav suhe avaldas Millerile erakordset mõju ning Keyserlingi tekstid saatsid Milleri kirjandusloome kõrgperioodi läbi terve 1930. aastate spirituaalse maapao Pariisis. Väheste säilinud kirjade (1936–1938) ja teiste materjalide põhjal rekonstrueeritakse lugejale väike osa kahe väga iseäralise kirjamehe kaasahaaravast ja kummalisest maailmast. Kirjandus- ja mõtteloos sisuliselt tähelepanuta jäänud loova mõttekaasluse eritelu aitab meil Henry Milleri pilgu läbi lahti mõtestada järjekordse killu Keyserlingi mõttepärandi retseptisioonist maailmakirjanduses.

Thomas Manni, Hermann Hesse, Rabindranath Tagore ja José Ortega y Gasseti kõrval kvalifitseerub Henry Miller nähtavasti üheks nendest “väiksema suurusjärguga, kuid ikka veel üldiselt tuntud” kirjanikuks (Vene 1998: 356), kellele Keyserlingi mõttemaailm on olulisel määral korda läinud. Ja kuigi nii mõnelegi nendest “suurtest” on ette heidetud “meeldejäävate iseloomustuste puudumist” ja “tunnustussõnade formaalsust” (samas), siis Milleris leidis Keyserling siiralt vaimustunud kuulaja, kaasamõt-

¹Seda määratlust kasutab Keyserlingi uurija Ute Gahlings. Vt Gahlings 2003: 1819.

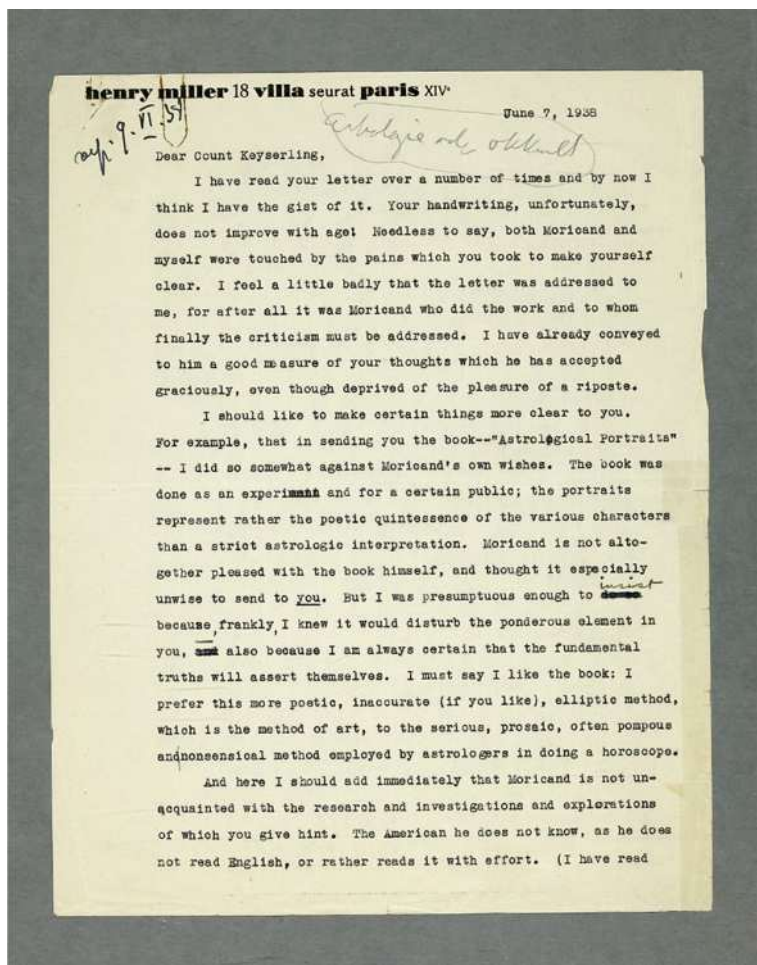
leja, aga ka kriitiku. Keyserlingi *Lõuna-Ameerika meditatsioonid* (1932) arvas Miller koguni saja teda elus kõige enam mõjutanud raamatu hulka (Miller 1969: 272). Ja kiitust jagati ka teistpidi: väidetavalt oli just Keyserling see, kes ühena esimestest tunnustas Millerit ka omamoodi mõtleja-visionäärina. Inglise kirjanik Lawrence Durrell, Milleri eluaegne sõber, mäletas hästi Milleri meeldivalt üllatunud näoilmet, kui too oli saanud telegrammi Keyserlingilt, milles seisnud: “Ma saluteerin vabale suurvaimule” (Durrell 1963: 11).²

1. TUTVUS JA KIRJAVAHETUS

Üksnes hetkeks võib aadliku ja agulipoisi tutvus tunduda kummaline, sest mõlema taustsüsteemides on tegelikult isegi rohkem äraspidiselt ühendavat kui võõristavat; aadlik sirgus ju provintsis ja agulipoiss maailmalinnas. Keyserling kahtlemata tunnetas oma geograafilise identiteedi piiripealsust, olles “baltlane ja mitte riigisakslane, kuuludes seesiselt kahte maailma, aja ja ruumi piiril kõndija, viiking ja stepilaps” (Brophy 1946: 377). Ka Miller tajub Keyserlingi geograafilist dualismi tema raskepärase “balti või pomeraania” stiili juures, millel tema arvates on “üleujutav” mõju: “Meid valgustatakse, õnnistatakse, ristitakse ja uputatakse” (Miller 1941: 121).

Selles osas, millal täpselt Miller Keyserlingi olemasolust ja töödest teadlikuks sai, on omajagu segadust. Esimese üldsõnalise märkuse Keyserlingi kohta leiame Milleri 1932. aasta kirjast, mil ta juba Pariisis elades lubas oma kunstnikust sõbrale saata väljakirjutusi Keyserlingi mõtetest (Miller 1989: 102). Ent kirjaniku

²Kirjavahetusest Durrelliga selgub siiski, et Miller ise väga hästi kõnealust intsidenti ei mäleta. “Kas ma tõesti sain säärase teate või sa mõtlesid selle välja?” küsib Miller sõbralt 30. oktoobril 1958 (võtkem arvesse, et sündmustest on selleks ajaks möödunud üle kahekümne aasta). Durrell vastab novembris, et nägi Millerit telegrammi saamas ning et nad arutasid selle sisu lõunasöögil L’Escargot’s. “Sa olid üsna häbelik ja sügavalt meelitatud. [...] See jäi mind kummitama; tunnustus filosoofilt näis tõstvat su reputatsiooni mitte pelga kirjanikuna, vaid mõtlejana, visionäärina.” Vt Durrell, Miller 1962: 345, 347.

Joonis 1. Milleri kiri Keyserlingile, 7. juuni 1938.

hilisemad väljautlemised asetavad Keyserlingi töödega tutvumise hilisemasse aega ja on sageli vastukäivad. Näiteks ühes 1944. aastal kirjas oma New Yorgi kirjastajale meenutab Miller parasjagu Keyserlingi *Filosoofi reisipäevikut* (sks k 1919, ingl k 1925) üle lugedes:

Olen hetkel kaevunud sügavale Keyserlingi *Filosoofi reisipäevikusse* ja mõnutundest aru kaotamas. Lugesin seda esimest korda auriku Deutschland pardal. Just nõnda ma Keyserlingiga tutvusin-gi. (Miller, McLaughlin 1996: 49–50.)

Siin tasub aga enesemüüdist peaaegu omaette kirjandusžanri loonud kirjaniku sõnadesse suhtuda umbusklikult. Nimelt oli reisi-aurik Deutschland kasutuses ajavahemikul 1900–1925 ja ka sel-lest vaid 1910. aastani atlandiülese reisilaevana (Wikipedia). Mil-ler reisis esimest korda elus üldse välismaale alles 1928. aasta juulis (New Yorgist Liverpooli) ja ka siis hoopis auriku Paris pardal (Dearborn 1991: 117). Esmalt võiks mõelda, et ehk ajas Miller lihtsalt Deutschlandi segamini aurikuga Bremen, millega ta järgmisel korral Euroopasse reisis (New Yorgist Londonisse) 1930. aasta veebruaris (Dearborn 1991: 125). Nii aga see siiski polnud. Sogast vett aitab üksnes osalt selitada vestlus fotograafist Pariisi-aegse sõbra Brassai-ga 1960. aastatel. Miller väidab seal järgmist:

Kui ma pärast neljakuulist eemalolekut 1936. aasta aprillis naasin Saksa aurikul New Yorgist Pariisi — ah, ma olen selle nime unus-tanud — laenutasin ma laeva raamatukogust *Filosoofi reisipäeviku* (Brassai 2002: 147).

Ent ka see näib jällegi olevat üksnes pooltõde. Esiteks eksib kirjanik siin kindlasti aastaarvuga. Nimelt ei saanud Miller al-les 1936. aasta aprillis Keyserlingi *Filosoofi reisipäevikut* luge-da, sest esimene säilinud kiri temalt Keyserlingile on dateeritud juba 17. veebruaril 1936. Niisiis ajab Miller siin nähtavasti se-gamini oma 1935. ja 1936. aasta New Yorgi külastused. Miller siirdus New Yorki jaanuaris 1935 ning naasis Pariisi sama aasta juunis (Calonne 2014: 62). Just seda külastäiku peab ta arvata-vasti silmas. Selle visiidi on ta verminud pikaks kirjaks Alfred Perlés'le, mis avaldati pealkirja all *Aller Retour New York* juba oktoobris 1935 (Wickes 1993: 7). “Kiri” on tegelikult sõbrale ad-resseeritud ligi seitsmekümneleheküljeline olude ja meeleolude talletus. Rohkem võib-olla isegi reisipäevik kui kiri. Sellest aga selgub, et “Saksa” aurik, millel Miller reisis, oli tegelikult hoopis Hollandi päritolu reisiaurik Veendam. Samuti ei maini Miller seal üldse *Filosoofi reisipäevikut*, vaid hoopis Keyserlingi *Vabastatud*

Ameerika (America Set Free, 1930) lugemist (Miller 1993: 51). Kuna Miller kirjeldab kirjas põhjalikult laevameeskonna ja reisi-jate hollandi eripära, jäljendades irooniliselt isegi nende kõnema-neeri, on kummaline, et ta seda oma hilisemates meenutustes üld-se ei mäletanud või ei soovinud mainida ning jäi aastakümneteks järjekindlalt selle juurde, et ta oli Keyserlingi töödega tutvunud justnimelt Saksa laeval. Süveneb mulje, et nii nagu mõni teinegi kord oma elus on Miller mõned sündmused sümbolistliku või dra-maatilise efekti saavutamiseks lihtsalt välja mõtelnud. Näiteks on ta veel väitnud, et Friedrich Nietzsche *Antikristuse* (1895) kinkis talle isiklikult tuntud Ameerika anarhist ja kirjanik Emma Gold-man oma 1913. aasta loenguturnee ajal. Milleri biograafid on selle kindlalt ümber lükanud (Ferguson 1991: 34).³

Igatahes selgub vestlusest Brassaïga, et tagasi Pariisi jõudes kirjutas Miller Keyserlingile, kuna teda häiris üks stseen *Filosoo-fi reisipäevikus* (Brassaï 2002: 147). Niisiis võib tinglikult asetada Milleri ja Keyserlingi kirjavahetuse alguse 1935. aasta juuni- või juulikuusse, kõige hiljemalt ehk sama aasta sügisesse. Lootmata isegi vastust saada, olevat tema üllatus suur olnud, kui juba võrd-lemisi ruttu saabunud “Darmstadt mõtlejalt” põhjalik vastus. Kiri olevat kirjutatud Keyserlingi kurikuulsa halva käekirjaga läbisegi saksa, prantsuse ja inglise keeles. Milleri mäletamist mööda ole-vat neid kirju, mis nad omavahel vahetasid, kokku olnud umbes tosina jagu (sammas), mis arvestades tema ülimahukat kirjavahetust paljude teiste inimestega on siiski väga tagasihoidlik arv. Samuti on kirjad Milleri tavaliste standarditega võrreldes väga lühikesed.

Kahjuks pole (hetkel teadaolevalt) alles ühtegi Keyserlingi kirja Millerile, ent Keyserlingi Arhiivis Darmstadtis on säilinud neli Milleri kirja Keyserlingile, samuti üks Keyserlingi abikaa-sa, krahvinna Goedela Keyserlingi kiri Millerile pärast oma mehe surma. Miller ja Keyserling ei kohtunud kunagi silmast silma. Küll on aga teada, et Hermann ja Goedela poeg, toona kõi-gest 17-aastane Manfred von Keyserling külastas Millerit Parii-sis 1938. aasta märtsis. Seda külaskäiku ja lihtsat, ent südam-

³Robert Ferguson osutab oma raamatus, et Emma Goldman sellel aastal San Diego loenguid ei pidanud. Vt Ferguson 1991: 34.

likku õhtusööki Milleri kasinas korteris Villa Seurat's meenutab Manfred oma saatesõnas isa ja Milleri kirjade avaldatud versioonile (1963):

Henry Miller tõusis aeg-ajalt püsti ja patsutas mind õlale, tuues samal ajal kuuldavale jõulisi Ameerika helindeid. Ta olemus oli tunnetatav tema suurtes kätes. Tol õhtul jaotas ta kõik inimesed tolstoilikeks ja dostojevskilikeks tüüpideks, pidades dostojevskilikke paremaks. Viisaka võõrustajana kohtles ta mind dostojevskilikult tüübina. (M. Keyserling 1963: 12.)⁴

Millerile omasel uljutseval moel kirjeldas ta sama õhtut aastaid hiljem sootuks argisema kandi pealt:

Ja pärast tuli ta poeg [Manfred] suures karvases kasukas ja sõi mind paljaks. Pärast seda kui õhtusöök oli lõppenud, hakkas too uuesti söömisega pihta: viimne kui leib, kogu juust, kõik õunad, pähklid jne. Nüüd nähtavasti Vene rindel surnud. Kõik ta pojad on surnud, ma usun. (Miller, McLaughlin 1996: 50.)

Keyserlingi pojad Manfred ja Arnold Keyserling sõjas surma siiski ei saanud, kuigi Manfred jäi eluaegseks invaliidiks. Hermann ja Milleri kirjavahetus näitab, et Miller hoolis Manfredist siiralt ning tundis tõsist huvi tema käekäigu vastu. Viimases kirjas soovitas ta Keyserlingil lubada pojalt arendada endas ka kunstiinimese tahke kõige laiemas mõttes. "Riigimehi on tarvis, selge see, aga üks tõeline riigimees peab olema ka kunstnik. Iseäranis sellisel keerulisel ajal nagu praegu, mil looja jämedalt maskuliinne loomus on muutumas liigagi enesekindlaks" (Miller 1963a: 18). Kirjadest selgub, et noor Manfred kirjutas ka ise Millerile ning kommenteeris isegi tema tekste.

Goedela Keyserling kirjutas Millerile 1952. aastal, kuus aastat pärast mehe surma, ning uuris, kas Miller ei võiks aidata ingliskeelses maailmas populariseerida Hermann kolme viimast raamatut *Betrachtungen der Stille und Besinnlichkeit* (1942), *Das Buch vom Ursprung* (1947) ja autobiograafiat *Reise durch die Zeit* (1948) ning seeläbi aidata kaasa nende inglise keelde tõl-

⁴Manfred annab seal ka mõista, et ta kirjutas Millerile vähemalt kuni 1943. aastani. Mis nendest kirjadest on saanud, pole siinkirjutajale teada.

kimisele (G. Keyserling 1952). Milleri osalusest mingil põhjusel aga asja ei saanud.

Tuleme tagasi Milleri ja Hermann'i kirjavahetuse juurde. Kokku on säilinud niisiis neli Milleri kirja. Üks 1936. aastast ja kolm 1938. aastast. Need kirjad on eelkõige huvitav ajastulooline materjal, mis aitab lisada kontekstuaalset nüansi- ja detailirikkust peamiselt Milleri enda tolleaegsetele mõtetele, tema töödele ja tegemistele Pariisis. Mida Keyserling võis öelda, tunda või mõelda, saame mõistagi ainult aimata Milleri vastuste ja ümbersõnastuste kaudu. Ka Keyserlingi postuumselt ilmunud autobiograafiast *Reis läbi aja* me Milleri nime ei leia. Kirjavahetuse alguseks on juba ilmunud Milleri skandaalne ja obstsöönsuse ettekäändel kohe ära keelatud esikromaan *Vähi pöörijoon* (1934), mis akadeemilisemat laadi kirjanduskriitika vastuseisust hoolimata leidis äärmärkimist nii mitmegi tuntud modernistliku kirjaniku poolt, nagu näiteks Ezra Pound, George Orwell ja Aldous Huxley. Ilmselgelt lisas selline tunnustus Millerile omajagu enesekindlust, ning nähtavasti osalt just sellepärast ei peljanud Miller otse ka Keyserlingile kirjutada, kes võrreldes temaga oli sellel perioodil vähemalt *Filosoofi reisiraamatust* peale juba tõeline kuulsus. Olukord muutus vastupidiseks alles 1960. aastatel, mil pärast pikki kohtuvaidlusi lubati Milleri teoseid Ameerikas avaldada ning mis seejärel ulatusid miljonite tiraažinumbriteni. Esimese kirja alguseks, veebruariks 1936, on valmis, ent mitte veel avaldatud ka Milleri lühijuttude kogumik *Must kevad* (Black Spring, 1936) ja viimase säilinud kirja ajaks, augustiks 1938, on Miller saanud sisuliselt valmis romaani *Kaljukitse pöörijoon* (Tropic of Capricorn, 1939). Milleri ja Keyserlingi kirjavahetus langeb niisiis suures osas kokku kriitikute arvates loominguliselt kõige tugevama perioodiga Milleri elus. Tinglikult võiks neid kolme teost nimetada ehk isegi Milleri Pariisi-triloogiaks.

Nagu esimesest säilinud kirjast selgub, oli Miller saatnud teiste hulgas ka Keyserlingile ühe *Vähi pöörijoone* eksemplari, millest aga Keyserling ei näinud olevat siiski suuremat pidanud:

Ma ei imesta üldse, et mu raamat ei olnud Teie maitse järgi: ma pean silmas *Vähi pöörijoont*. Seda Teile saates võtsin ma suure riski, ent ma pidasin seda riski õigustatuks. Aldous Huxley kirju-

tas mulle näiteks, et tema arvates oli see raamat natuke “hirmuäratav”. Mispärast *hirmuäratav*? küsin ma endalt. Mõtted võivadki olla niisama hirmuäratavad kui kogemused. Mina tunnen end koduselt mõlemas valdkonnas. (Miller 1963a: 14.)

Huvitavaima osa esimesest kirjast moodustab vahest aga Milleri põgus polemiseerimine Keyserlingi *Vabastatud Ameerika* (1930) üle, mille kohta ta lubab saata kunagi hiljem Keyserlingile veel ka põhjalikuma omapoolse “kriitika”.

Kindlasti pole mul mitte midagi ette heita Teie Ameerika-visioonile laiemas mõttes [---]. Aga seal, kus Te *ennustate*, kaldun ma vastu vaidlema, põhjustel, mis saavad selgeks hiljem. (Miller 1963a: 13.)

Mis põhjused need olla võisid, seda me teada ei saagi. Keyserlingi üldiselt kriitiline hoiak “neuroosi sümptomeid” (samas) ilmutava Ameerika suhtes haakub hästi Milleri enda väga isikliku ja eriti sel perioodil ülinegatiivse suhtumisega oma kodumaasse:

Ameerikal ei ole mulle midagi pakkuda. Need asjad, mida mul on vaja, on tõelised ja ma pean neid rahuldama mujal. Mul on vaja lohutust ja see siin on kõrb. Ja nii olen ma oma vihkamisest üle saanud; kõrbe ei saa ju tegelikult vihata. Juhul kui on piisavalt jõudu, sealt lihtsalt põgenetakse. Ameeriklaste arvates väljendab selline hoiak nõrkust: nende jaoks on ekspatrieerunu eskapist. Minu jaoks oleks aga nõrkus see, kui soovitakse jääda lootusetusse olukorda, olukorda, millest ollakse üle saanud. Ma kuulun inimeste maailma, mitte mõne konkreetse riigi juurde. (Miller 1963a: 14.)

Siin tuleb meeles pidada, et kogu Pariisi-perioodi vältel uskus Miller siiralt, et ta ei naase enam kunagi Ameerikasse, ning võis seega vabalt n-ö suu puhtaks rääkida. Miller tunnistab esimeses kirjas, et on äsja alustanud Keyserlingi *Loova tunnetuse* (1929) lugemist. Olgu siis hajameelsusest või millestki muust, teeb Miller vea, osutades Keyserlingi raamatule pealkirjaga *Creative Evolution*, ehkki tegelikult ilmus see inglise keeles pealkirja all *Creative Understanding*. Tõenäoliselt ajas Miller siin nähtavasti lihtsalt segamini kaks väga sarnast pealkirja: *Loov evolutsioon* (1911) on ju tema teise suure mõjutaja Henri Bergsoni peateos. Selgub veel, et enne reisile asumist jõudis Miller läbi sirvida ka umbes viiskümmend lehekülge *Lõuna-Ameerika meditatsioo-*

nidest ja oli kohe vaimustuses selle stiilist (samas). Tähelepanu väärib veel seegi, et Miller mainib oma tollel ajal pooleli olnud projekti:

Mul on praegu raamatu kirjutamine pooleli, see on koostöö Michael Fraenkeliga, mida me nimetame “Hamletiks”. See on tuhandeleheküljeline raamat ideedest, mis on üles tähendatud kirja vormis. Me käsitleme kogu reaalsuse probleemi tervikuna, sealhulgas prantslaste superreaalsust (*Surréalisme*) ja unenägude reaalsust: see on kuju, mille uued kunstiliigid praegu võtavad. (Miller 1963a: 13.)

See üle mõistuse ambitsioonikas projekt, mis jõudis vaevalt neljasaja leheküljeni, jäi lahkarmuste tõttu Fraenkeliga pooleli, aga avaldati siiski pealkirja all *Hamleti kirjad* (Hamlet Letters) 1939. aastal. Oluline on see tekst, mis Lawrence Durrelli arvates oli “teatud kohtades ärritavalt hea ning teistes ärritavalt halb” (Hargraves 1988: 9), eeskätt selle poolest, et seal arendas Miller muu hulgas edasi oma Hiina-mõistet, mis on tema mõtlemises läbivalt keskne. Lisaks Havelock Ellise *Elutantsule* (The Dance of Life, 1929) mõjutasid teda sealjuures kahtlemata ka Keyserlingi *Filosoofi reisipäeviku* Hiina- ja India-peatükid ning *Ladina-Ameerika meditatsioonide* üldine meelestus, stiil ja tundelaad. *Hamleti kirjadest* leiame ka ühe otsese, ehkki üldsõnalise viite Keyserlingile (Miller 1988: 79). Konkreetne *Hamleti kiri* oli kirjutatud 31. jaanuaril 1936, s.o ainult mõni nädal enne esimest säilinud kirja Keyserlingile.

Esimesest säilinud kirjast jääb igatahes mulje, et Miller usub siiralt saabuvasse ideelisse sõprusesse Keyserlingiga. “Ma kavatsen hoida Teie lähedusse. Mulle meeldib, mida Te teete ja teha üritate,” kirjutab ta (Miller 1963a: 14).

Teise, väga lühikese, üle kahe aasta hiljem kirjutatud kirja peamine sõnum on, et Miller palub oma astroloogist sõbral Conrad Moricandil koostada Keyserlingi (ja Manfredi) horoskoobi. Kolmas ja kõige pikem kiri on sisuliselt Milleri sõnaohter selgitus või isegi vabandus. Laiemas mõttes on terve kiri pikk arutlus “loova” astroloogia üle ja selle võime üle avada kunstnikutüübi-le tema seniteadmata tahke. Selgub, et Moricand tõesti koostaski Keyserlingi “astroloogilise portree”, aga selle tulemused ei tun-

dunud viimasele sugugi meeldivat. Samas näisid mõlemad esoteerikalembesed kirjamehed olevat ühel meelel vähemalt selles, et “astroloogiline vaatekoht inimesele ühtib spirituaalse vaatekohaga, selles mõttes, et üksnes see on vaba, kes elab vastavalt oma kõige sügavamatele potentsiaalsustele” (Miller 1963a: 17). Miller üritab leevendada Keyserlingi meelehärmi:

Mis puudutab Teie tõlgendust Moricandi tõlgendusest [...] ma muigan natuke, kui Te kõnelete “tõsistest vigadest” ja “kindlusest” ja nõnda edasi. Nagu Te isegi oma kirjas ütlete, oleme siin sümbolite maailmas, ja see on õnneks maailm, kus pole algust ega lõppu. Astroloogia teaduslik aspekt on vähim mure, minu tagasihoidliku arvamuse kohaselt. Mis loeb, nagu alati ja kõiges, on *inimene*, kas pole? See millega me siin tegeleme, on loovus, olgu seda siis palju või vähe. (Samas.)

Milleri viimane säilinud kiri Keyserlingile on dateeritud 25. augustil 1938. Miller on just maha saanud *Kaljukitse pöörijoone* esimese variandiga ning teavitab sellest ka Keyserlingi. Samuti on ta äsja soetanud Keyserlingi raamatu *From Suffering to Fulfilment*, mis ilmus sama aasta jaanuaris. Kogu kirjavahetuse meelsuse ning Milleri ja Keyserlingi suhte võtab hästi kokku lõik viimase kirja algusest:

Mu kiirete vastuste põhjal Te vist arvate, et ma meeleheitlikult otsin Teiega kooskõla. Jah ja ei. Ma ei oleks Teid lugenud ega olnud Teist mõjutatud, kui seda “kooskõla” poleks olnud. Teisest küljest aga ei tee ma mingeid pingutusi selleks, et olla kooskõlas ükskõik kelle või millega peale iseenda. (Miller 1963a: 19.)

2. FILOSOOF, KES FILOSOFEERIB

Juulis 1939 lahkus Miller Pariisist ning sõitis Lawrence Durrelli kutsel Kreekasse Korfu saarele. Seal sai ta kirja Keyserlingi õelt Leonie Ungern-Sternbergilt, kes palus tal venna Hermani kuuekümnenda sünnipäeva tähistamiseks kirjutada kõne või essee (Calonne 2014: 75). Miller seda ka tegi, ning see avaldati pealkirja all “Filosoof, kes filosofeerib” kaks aastat hiljem essee kogumikus *Südametarkus* (*The Wisdom of the Heart*, 1941). Milleri paljusõnaline austusavaldus võimaldas tal kokku

võtta oma väga isikliku suhte Keyserlingiga, mõtiskleda tema filosoofia erilaadsuse üle ning seeläbi selgitada omaenda läbivalt komplitseeritud suhet filosoofiaga ülepea. Kahtlemata väärtustas Miller Keyserlingi mittedogmaatilist, sünkretistlikku filosoofiat, mis “kaasas India ja budistlikke ideid sarnaselt teosoofiaga” ja mis erinevalt sürrealismist suutis Milleri arvates näha kaugemale; “uue surmakultuuri järgse ajastu suunas” (Jennsen 2019: 173–174). Nõnda näeb ja esitleb Miller Keyserlingi oma essees eeskätt “kosmilise mõtlejana” (samas: 179) ja kirjeldab teda talle omases võrdlemisi vabas teadvusvoo vormis. Milleri põlgus akadeemilise või analüütilisemat laadi filosoofia vastu on teada-tuntud ning seetõttu kirjutabki ta Keyserlingi-essees alguses:

Filosoofid kui liik on mulle alati surmigavad tundunud. See elukutse on minu jaoks ikka paistnud ebaloomulikuna, tegevusena, mis pole eluga ühenduses. (Sedasorti kriitika ei turgata mulle pähe näiteks siis, kui mõtlen mõnest hindust või Tiibeti targast.) (Käesolevas numbris, lk 645.)

Samas tunnistab Miller, et filosoofiat “ennast” peab ta meelrierutavaks ning “mitte üksnes õiguspäraseks osaks elust”, vaid milleski, mis on *sine qua non*, s.t milleta elu polegi (samas). “Ei, ajuti on ka Keyserling minu jaoks surmigav”, kirjutab Miller, aga

Keyserling on esimene filosoof, kes kasutab katuseakent — või periskoopi. Ta võib sukelduda sügavale kui vaal, ent ei unusta ealeski ei taevast pea kohal ega ka tööka, et just taeva poole pöörduvad inimesed instinktiivselt leevendust ja lepitust otsima. [...] Ta on uut tüüpi spirituaalne seikleja, plutooniline kuulutaja, kes vaatab kummaski suunas, on kodus nii all kui ka ülal, kes lepitab ida ja lääne, ent ei lase korraiski roolipinni käest. (Käesolevas numbris, lk 646.)

Just nimelt ida ja lääne mõtteajalooliselt lepitamatut vastuolu ja “mandunud õhtumaalase regenereerimist” (Vene 1998: 361) võiks pidada Keyserlingi ja Milleri kõige siduvamaks üldisemat laadi ühisjooneks ja mureteemaks. Vaatamata sellele et Miller näis mingil väga abstraktsel moel suhestuvat Keyserlingi ideega “ühendada lääne filosoofia ida müstitsismiga” (Jennsen 2019: 179), nagu mõni kriitik seda on väljendanud, erinevad kirjameeste vaated siiski märkimisväärselt.

Keyserlingi arvates on hommiku- ja õhtumaine “filosoofiline tunnetus” (Keyserling 1998: 16) tõepoolest põhimõtteliselt erinevad, ehk isegi ühismõõdutud, ent sellest hoolimata “oma keh tivuse piirides” (Keyserling 1998: 26) samaväärselt tõesed. Kui õhtumaine mõtlemine esineb “vahendina eesmärgi jaoks”, siis hommikumaine “reeglina üldise eluvormina” (samas: 17). Sellest asjaolust lähtuvalt on ka mõlemapoolne mõtlemise lõpp-produkt “absoluutselt tõlkimatu” (samas). Keyserlingi arvates ei püüagi hommikumaine mõtlemine “objekti mõistetavaks muuta, vaid välismaailmast sõltumatut mõtet vahetult väljendada” (samas). Lääne mõtlemisele on aga alati olnud tähtis “objekti mõistmine” (samas) ja “välismaailma alistamine” (samas: 21). Ja selliselt vaadelduna ilmuvad ida ja lääne mõtlemine tõesti “antipoodlike vastandena” (samas). Nõnda siis käsitabki Keyserling õhtumaist mõtlemist empiirilise teadmisenä ning hommikumaist metafüüsiliselt “elu tervikluse” tunnetusena (samas: 28). Keyserlingi “programm” aga ei ole niivõrd ida ja lääne mõtlemist “kokku sulatada” (samas: 27), vaid “kui inimkond tahab saavutada kõrgema tunnetusjärgu, siis peab ta kõrgemale tõusma niihästi Idast kui Läänest [...], tekkima peab midagi uut” (samas). On aga küsitav, kas Keyserlingi väljapakutud ainus tee uue suunas: “kujundada teaduslik-tõene hingelis(elt)-tõese väljenduseks” (samas: 30) meid selliselt püstitatud ida ja lääne probleemist tõemeeli vabastab.

Henry Milleri loomingut läbiv oriendi-ihalus on oma alustelt põhimõtteliselt teistsugune. Kui Keyserling tahab nii hommiku kui õhtumaa mõtlemise ületada, siis Miller käsitab oma Hiina seisundit õhtumaise mõtlemise kategooriliselt kõrvale heitnud uue kunstnikutüübi — *ebainimese* (inhuman) — absoluutse kliimaksi või lunastusena (Männiste 2013, 2015). Vaimustudes Havelock Ellise romantilisest Hiina-elu kirjeldustest raamatus *Eltutants* (1923), aga ka Keyserlingi *Filosoofi reisipäeviku* Hiina- ja India-peatükkidest, omistab Miller geograafilisele Hiinale hoopis teadvusseisundi laadse rolli ja sisu. Nõnda saab ka Milleri füüsilisest Pariisist tegelikult Hiina:

Ma olen siin kesest suurt muutust. Olen unustanud omaenda keele, oskamata ometi rääkida veel uut. Ma olen Hiinas ja ma räägin

hiina keelt. Olen muutuva reaalsuse surnud keskpunktis, mille tarvis pole veel keelt leiutatud. Kaardi järgi olen ma Pariisis, kalendri järgi elan kahekümnenda sajandi kolmandas kümnendis. Ma olen Hiinas ning kelli ega kalendreid siin ei ole. (Miller 1963b: 191.)

Vastukaaluks Keyserlingi paljuski pelgalt teoreetilistele mõttearendustele on Milleri mure niisiis läbinisti praktiline: kuidas lääne mõtlemise hüljanud kunstnikutüüp saaks alal hoida oma maagilist rolli. *Hamleti kirjades* ta sellele ka vastab: “Ta põgeneb kujuteldavasse Hiinasse (kas pole kunstnik seda alati teinud?)” (Miller 1988: 70).

Tundub, et Miller tajub, ükskõik kui ekslikult, ka Keyserlingi seiklemas omamoodi *ebainimliku* filosoofina, sest on ta ju sedavõrd erinev oma ametivendadest. Jättes südamerahus kõrvalle Keyserlingi polemiseerimised Kanti ja Hegeliga, tajub Miller Keyserlingis peamiselt erakordset inimest, kes mingis olulises mõttes on ületanud oma *inimsuse*, ja see paneb teda ümber hindama tüüpilise lääne filosoofi kuvandit ülepea. Juubeliessees “Filosoof, kes filosofeerib” kirjeldab Miller Keyserlingi oma tolleaegse *Filosoofi reisipäeviku* lugemiskogemuse põhjal nõnda:

Ma ei alustanud algusest, vaid kiikasin siin-seal peatükkidesse, mis tegelesid nende maadega, mis mind kõige rohkem huvitavad — Hiina ja Indiaga. Nägin särgiväel filosoofi, pödurat ilmadest räsitud meest segaduses, vaimustuses, hämmelduses pidevalt muutuva ja vahelduva loomastiku ja taimestiku keskel uitamas; nägin, et ta on ülirakordselt eksiv, läbistatav, painutatav. Rõõmustasin tema üle ning isegi nautisin tema ajutist ebamugavustunnet. (Käesolevas numbris, lk 646–647.)

Miller muidugi toona ei teadnud, et Keyserlingi *Filosoofi reisipäevik* ei olnud sugugi mingisugune filosoofist prohveti vahetute muljete ekstaatiline laul taevaalaotusele, nagu ta ehk tahtnuks uskuda, vaid pandud kirja märkmete põhjal mitu aastat pärast tagasipöördumist. Nii on India-peatükk kirjutatud hoopis näiteks Saharas, “Jaapan” Toscanas ning “Hiina” ja “Ameerika” Biarritzis (Gahlings 2003: 1831). Samuti ei tundu Miller tähele panevat, et Keyserling on tema lemmikultuuri, Hiina suhtes alguses tegelikult väga kriitiline (Keyserling 1925: 28–29).

Aga ehk see kõik polegi üldse tähtis. Lõppkokkuvõttes oli Millerile ratsionaalsest mõttest ja argumendi kehtivusest alati tähtsam inspireeriv meeleustus ja isiklik ning absoluutselt kompromissitu lõpunimine. Miller ei uskunud poolikutesse lahendustesse. “Kui alustatakse trummidega, tuleb lõpetada dünamiidi või TNT-ga,” kirjeldab Miller *Vähi pöörijoones* tõelist kunstnikutüüpi (Miller 1992: 60). Ja just säärase endasarnase, põletatud maa taktika filosoofina tahtis ta näha Keyserlingi:

[E]smakordselt elus olen tunnistanud sellele, kuidas filosoof laseb end maailmas eksi — mitte üksnes ei lase eksi, vaid uputab end, ja mitte üksnes ei uputa, vaid põletab: pidin tunnistama, et veelgi imetabasem oli vaatepilt, kuidas ta tõuseb hauast, teivas läbi keha, vaatepilt, kuidas ta selle trotslikult minema virutab — teiba, maailma, vee, lained, raske eetri, uinutavad näsad, lõpuuned, vereväljavaated, horoskoopilised hallutsinatsioonid, surnud mõtteklinterkivi, sotsiaalse mäda harjumused, kogu, kogu aeg tuues kuuldavale õhulist muusikat kõrgel roosades pilvedes, millesse on uppunud mäetipp. (Käesolevas numbris, lk 647–648.)

Miller lahkus vastu tahtmist Kreekast 27. detsembril 1939, kuna Ameerika valitsus käskis kõigil tsiviilisikutel alanud sõja eest Euroopast kodumaale naasta. See lõpetas ka tema peaaegu kümneaastase Pariisi- ja Euroopa-perioodi. Kreeka-aega jääb meenutama tema enda arvates ta parim teos *Maroussi koloss* (The Colossus of Maroussi, 1941). Ameerikas ootas teda ees esiteks vaevaline taastutus kodumaaga (vt *Konditsioneeritud luupainaja* (The Air-Conditioned Nightmare, 1945)) ja seejärel pikk hingerahupeeriid California rannikul, mida ta kirjeldab meeleolukalt raamatus *Big Sur ja Hieronymus Boschi apelsinid* (Big Sur and The Oranges of Hieronymus Bosch, 1957). Kuuekümnendatel saatis teda biitnike imetus ja pärast ta teoste Ameerikas avaldada lubamist esimest korda elus ka aineiline rikkus. Seitsmekümnendatel sattus Miller feministide kriitika alla ning tema kirjanduspärandi hindamine hakkas tasapisi taastuma alles üheksakümnendatel.

Keyserlingile nii pikka elu elada ei olnud antud. Olles kolmekümnendate aastate algusest peale äärmiselt kriitiline natsionaalsotsialistide võimuletuleku suhtes, piirati ta elu “kõne-, avaldamis- ja väljasõidukeeluga” (Gahlings 2003: 1841). 1939. aastal

oli Keyserling sunnitud koguni Darmstadtist arreteerimiskartuses lahkuma. Keyserling suri varsti pärast sõda 1946. aastal Innsbruckis ning vajus suuresti natside eduka kampaania tõttu Saksamaal aastakümneteks unustusse (samas). Alles “elufilosoofilise mõtte taasärkamisega” 1990. aastatel hakati Keyserlingi mõttepärandi vastu taas huvi tundma (samas).

Uurimist on toetatud Eesti Teadusagentuuri grantidest PRG 934 ja PUT 1481.

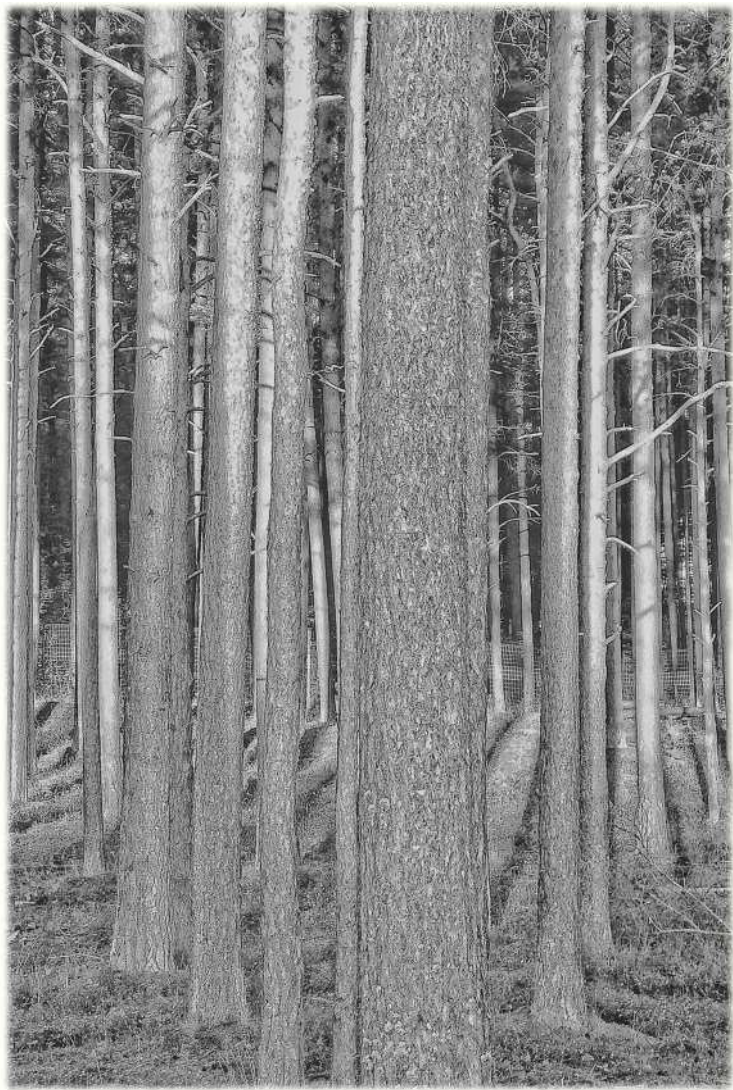
Kirjandus

- Brassaï 2002. *Henry Miller, Happy Rock*. Chicago: University of Chicago Press
- Brophy, Leon 1946. Hermann von Keyserling, Knight of The Holy Ghost. — *The Irish Monthly*, Vol. 74, No. 879
- Calonne, Stephen 2014. *Henry Miller*. London: Reaktion Books
- Dearborn, Mary V. 1991. *The Happiest Man Alive: A Biography of Henry Miller*. New York: Simon & Schuster
- Durrell, Lawrence 1963. Introduction. — *The Henry Miller Reader*. New York: New Directions
- Durrell, Lawrence, Henry Miller 1962. *A Private Correspondence*. Ed. by G. Wickes. London: Faber & Faber
- Ferguson, Robert 1991. *Henry Miller: A Life*. New York: Norton
- Gahling, Ute 2003. Teekond iseenda juurde: Sissejuhatus *Filosoofi reisipäevikusse*. Tlk Kairit Kaur. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1819–1843
- Hargraves, Michael 1988. Preface. — *Henry Miller's Hamlet Letters*. Santa Barbara, CA: Capra Press
- Jennsen, Finn 2019. *Henry Miller, The Years in Paris 1930–1939*. New York: Palgrave MacMillan
- Keyserling, Goedela 1952. Letter to Miller, 25.11. <http://tudigit.ulb.tu-darmstadt.de/show/Keys-167/0620/image>
- Keyserling, Hermann 1925. *The Travel Diary of a Philosopher*. Vol. 2. Tr. J. Holroyd Reece. New York: Harcourt, Brace & Co.
- Keyserling, Hermann von 1998. *Loov tunnetus*. Tlk Ilmar Vene. Tartu: Ilmamaa
- Keyserling, Krahv Hermann 2003. Filosoofi reisipäevik: (Katkendeid). Tlk Kairit Kaur. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1806–1818

- Keyserling, Manfred 1963. Introduction: Four Letters of Henry Miller to Count Keyserling. — *International Henry Miller Letter*. Issue 5, August, pp. 11–12
- Miller, Henry 1941. The Philosopher Who Philosophizes. — H. Miller. *The Wisdom of the Heart*. New York: New Directions. [Eesti keeles käesolevas *Akadeemias* lk 645–650]
- Miller, Henry 1963a. Four Letters of Henry Miller to Count Keyserling. — *International Henry Miller Letter*. Issue 5, August
- Miller, Henry 1963b. *Black Spring*. New York: Grove Press
- Miller, Henry 1969. *The Books in My Life*. New York: New Directions
- Miller, Henry 1988. *Henry Miller's Hamlet Letters*. Santa Barbara, CA: Capra Press
- Miller, Henry 1989. *Letters to Emil*. New York: New Directions.
- Miller, Henry 1992. *Vähi pöörjooon*. Tlk Erkki Sivonen. Tallinn: Eesti Raamat
- Miller, Henry 1993. *Aller Retour New York*. New York: New Directions
- Miller, Henry, James McLaughlin 1996. *Selected Letters*. Ed. by G. Wickes. New York: W. W. Norton & Co.
- Männiste, Indrek 2013. *Henry Miller — The Inhuman Artist*. New York: Bloomsbury
- Männiste, Indrek 2015. Henry Milleri “ebainimlik filosoofia”: katse ületada ajastu metafüüsikat. — *Akadeemia*, nr 10, lk 1731–1745; nr 11, lk 2039–2053
- Vene, Ilmar 1998. Hermann von Keyserlingi mõttefilosoofia ehk filosoferiv prohvet. — Hermann von Keyserling. *Loov tunnetus*. Tartu: Ilmamaa, lk 355–364
- Wicks, George 1993. Introduction. — H. Miller. *Aller Retour New York*. New York: New Directions

INDREK MÄNNISTE (1975) on lõpetanud Tartu Ülikooli kasvatusteaduste ja filosoofia bakalaureuseõppe 2002, filosoofiamagister 2004 (TÜ), filosoofiadoktor 2011 (Aucklandi Ülikool). TÜ filosoofia osakonna praktilise filosoofia assistent 2006–2007, Aucklandi Ülikooli õppetöö assistent 2007–2010, järeldoktorantuuris TÜ kultuuriteaduste ja kunstide instituudis 2011–2014, 2017–2020 samas kirjanduse ja fi-

losoofia teadur. Olnud külalisteadur Warwicki (2011–2012) ja Nottinghami (2014) ülikoolis. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Akraasia ja Davidson” (2005, nr 1, lk 13–37), “Henry Milleri “ebainimlik filosoofia”: Katse ületada ajastu metafüüsikat” (2015, nr 10, lk 1731–1745; nr 11, lk 2039–2053) ja “D. H. Lawrence: Loodus, tehnika ja seade-stu” (2017, nr 3, lk 496–522) ning järgmised tõlked: Donald Davidson, “Kuidas on tahtenõrkus võimalik?” (2005, nr 1, lk 38–65); John L. Austin, “Kaitsekõne vabandustele” (2005, nr 11, lk 2487–2519); Christine M. Korsgaard, “Reflekteerimise autoriteetsus” (2007, nr 1, lk 147–169); Wolfgang Künne, “Mõnest pettuse tüübist” (2008, nr 1, lk 41–61); Arthur C. Danto, “Filosoofia kui kirjandus, filosoofia ja kirjandus, kirjandusfilosoofia” (2009, nr 5, lk 953–969; nr 6, lk 1083–1095) ja Donna J. Haraway, “Küborgi manifest: Teadus, tehnoloogia ja sotsialistlik feminism 20. sajandi lõpul” (koos Toomas Kihoga; 2022, nr 11, lk 2047–2084; nr 12, lk 2241–2274).

LY LESTBERG. Vari ja värelus. Järve

ÜHES GENUA HOTELLITOAS

Katkend romaanist *Bogneri lahkumine*

Hans Platzgumer

Tõlkinud Piret Pääsuke

Suvel 2017 sõitis Andreas M. Bogner, ilma et oleks kellelegi sellest teada andnud, ühel hommikul rongiga Genuasse. Kunstis tuleb arvestada riskiga — nii kõlas ta veendumus. See peab olema elu ja surma küsimus, muidu jääb kõik puhtesteetilise pinna peale, muutub tähtsusetuks, suvaliseks. Mõte kaotada loominguilise töö piires elu, ennast selle eest täielikult ohverdada, ei kohutanud Bognerit. Ta oli valmis üle piiri minema. Võib-olla ei pöörduta enam tagasi, kuid see-eest jätab endast järele ainulaadsed pildid? Hall ala, millest pajatasid surmalähedased kogemused, polnud fotografeeritav. Aga võimalik, et sõejoonistustena saab seda kujutada.

Bogneril oli kõik pikalt kavandatud ja ette valmistatud. Ta pööras tähelepanu sellele, et ei jäta endast mingeid jälgi. Hotelli Miramare kohe Genua sadamarajatiste juures aga kirjutas ta ennast oma õige nime all sisse. Hotelli juhtkond oleks tagantjärele pidanud suutma selgitada, kes oli reserveerinud kahese toa neljan-

In einem genuesischen Hotelzimmer. — Hans Platzgumer. *Bogners Abgang: Roman*. 1. Aufl. Wien: Paul Zsolnay Verlag, 2021, S. 44–63. © 2021 Paul Zsolnay Verlag Ges.m.b.H., Wien. Avaldame kirjastaja loal.

dal korrusel vaatega maabumissillale. Kõrvaline tuba, ideaalselt vastav Bogneri nõudmistele. Ta kontrollis vannitoa ust. Seda sai tihedalt sulgeda. Ka klaasuks, mis viis tillukesele rõdule, sulgus piisavalt tihedalt. Nii nagu toa enese ukski. Väike sopiline esiku-ala uksest hotellitoani. Suitsuandurit polnud. Bogner saab selles toas rahus olla. Keegi ei tule häirima. Ta lükkas kaheinimesevoodi päris nurka. Nüüd oli siledal kivipõrandal ruumi, et end välja sirutada. Bogner jäi veidikeseks põrandale lamama, kujutas ette, mismoodi ta siin hiljem lamab.

Bogner lahkus hotellist ja lõi endale pildi ümbruskonnast. Ta lonkis läbi Genua lärmaka südalinna. Varjulised arkaadkäigud sadama lähedal püsisid isegi kõige heledama päevavalgusega tumedad ja umbsed. Nendes kitsastes käikudes peitus kõige erisugusemaid müügikohti ja ettevõtteid: toidukauplused, moebutiigid, metalliärid, parfümeeriad, parukavalmistajad, kinga- või elektroonikapoe, mänguasjade kauplused, vaateaknad täis plastesemeid, eelkõige oli aga pudukaupmehi, kellest jäi mulje, et nad suudavad hankida kõike mõeldavat, kui ainult õnnestub tasuv hind välja kaubelda.

*

Aeg-ajalt astus mõni noormees Bognerile ligi ja pakkus oma abi, juhul kui ta peaks midagi kindlat otsima. Esimesed kolm seda laadi teenuseosutajat peletas ta minema. Neljandaga — araablase moodi, geelitatud juuste, helendavalt valge T-särgiga ja liibuvate, stiilseid rebendeid ja auke täis stretšteksadega kohmakas tüüp — püüdis ta oma konarlikus itaalia keeles rääkida.

“*Cercando ghiaccio secco.*”

“*Una gelateria?*”

“*No. Ghiaccio secco.*”¹

Vestlejad läksid üle inglise keelele. Bogneri soov oli isegi selles tingimiste keskkonnas õige ebatavaline: kuiv jää.

“*Dry ice?*”

¹Otsin kuiva jääd. — Jäätisekohvikut? — Ei. Kuiva jääd. *Tlk.*

“Jah, ma otsin kuiva jääd. 24 kilogrammi, kõige parem, kui 16-millimeetriste graanulitena.”

Säärane soov paistis olevat noorele mehele üle jõu käiv. Ta püüdis pakkuda pehmet jäätist, koorejäämist, toidujääd, jääkuubikuid või jääplokke või siis veenda Bognerit, et temasugune mees vajab ometi hoopis teisi asju.

“Kuiva jääd,” kordas Bogner aga rahulikult ja kindlameelselt. “Süsihappegaasi tahkes olekus, CO₂.”

Alles siis, kui ta kõrvale pööras, näis vestluspartner pikkamisi taipavat.

“Te mõtlete nagu udu filmides? Te tahate uduefekti teha?”

“Jah, just, nii nagu filmides või teatrilaval. Uduefekt. Saad sa mulle seda kastitäie muretseda?”

Möödus veidi aega, kuni vastus tuli. Rändkaupmehe mõtted tiirutasid ringi. Viimaks vastas ta jaatavalt nii ruttu kui suutis, kuigi näis, et ta pole veel sugugi leidnud lahendust, kust kuiva jääd hankida.

“Muidugi, mu sõber,” ütles ta. “Kuiva jääd. Kui see on see, mida te tahate. Pole probleemi.”

“Saad sa mulle muretseda 24-kilose kasti?”

“24 kilo? Muidugi, mu sõber. Pole probleemi.”

“Palju sa aega vajad?”

“Eks natuke ikka. Kuiv jää pole mingi igapäevane soov. See ei ole ka päris odav.”

“Suudad sa selle homseks organiseerida?”

“Homseks, mu sõber... Miks mitte? Homme samal ajal, siin nurga peal.”

Ta osutas ülesmäge, kus kõrvaltänav suubus läbisõiduteele.

“Ma pean võtma takso. Selle eest pead sa eraldi maksuma. Taksojuht on mu sõber. Ta teeb hea hinna. Ta viib sinu ja jääkasti sinna, kuhu tahad.”

“Hästi. Suurepärane. Vaadake, et see oleks tugev stüropoorist kast.”

“Stüropoorist kast. Pole probleemi, mu sõber. Aga see maksab eraldi veel veidi.”

Nad kauplesid omavahel hinna üle. Bogner maksis käsiraha ja vaatas äripartnerile sügavalt silma. Ta lootis, et too ei lase tehingul luhta joosta, ajab graanulid kuskilt välja ja tuleb järgmisel päeval tagasi.

“Siis annan sulle ja taksojuhile teie vaeva eest hea jootraha,” ütles Bogner.

Hüvasti jättes raputasid nad teineteise kätt.

Seepeale jalutas Bogner veel pisut vanalinnas ja sadamapiirkonnas, kus aafriklastest tänavakaupmehed müütasid mütse, räti- kuid, vihmavarje või sandaale, ning läks siis tagasi hotelli. Kõik oli liikuma pandud. Bogneri tahe oli kindel. Veel mõned ettevalmistused. Juba järgmisel õhtul on asi niikaugel.

Tal polnud kavas lahustada kuiva jää graanuleid vees ja tekitada nõnda vaatamängulist udu, nii nagu seda tehakse filmides või teatrilaval. Tema tahkeks külmutatud süsinikdioksiid pidi jääma kaugele igasugusest spektaklist, olema täiesti silmatorkamatu, aga sellegipoolest mõjuvalt õhus laiali levima. Bogneri plaan oli kindel. Ta laotab magamislused hotellitoa põrandale. Toaukse tõkestab ta seestpoolt, uksealuse pilu, lukuaugu, praod rõduukse ja akna juures tihendab kleeplindiga. Ta tõmbab kätte Innsbruckist kaasa võetud aiatöökindad, et nahka jääga mitte kõrvetada, ja võtab CO₂ kamaka stüropoorkastist välja ning puistab mattidele laiali. Kindluse mõttes jätab ta vabaks raja rõduukseni. Ka keset tuba jätab ta vabaks koha, kuhu saab pikali heita. Selle kõrvale seab ta madala diivanilaua, millele paneb valmis virna kvaliteetset pütipaberit ja joonistussõe.

Niipea kui kuiva jää graanulid on lahti pakitud, läheb soojuses kiirelt vabanev süsinikdioksiid jäägitult, ilma vedelaks muutumata üle gaasilisse olekusse. Selle ruumala paisub 760 korda ja kuna see on poolteist korda raskem hapnikust, levib see põrandale kohal laiali.

Hotellitoa suurus oli kaksteist ruutmeetrit. Selleks et katta seda meetripaksuselt süsihappegaasiga, oli vaja kaksteist kuup-

meetrit gaasi. Ühe kuupmeetri jaoks vajab Bogner kaks kilogrammi kuiva jääd. Poole tunni jooksul täituks ruum meetripaksuselt gaasilise CO₂-ga. Süsihappegaas mõjub lämmatavalt juba siis, kui selle kontsentratsioon sissehingatavas õhus on üle viie protsendi, üle kümne protsendi juures saabub surm veerand tunni jooksul.

Bogner ei kavandanud võimalikult kiirelt suremist. Ta ei otsinud surma, vaid ainult selle vahetut lähedust. Senikaua kui ta viibib põranda ligi, surmatsoonis, halvab hapnikupuudus märkamatult ta meeled. Sel moel liigub Bogner aegamisi üle teise maailma. Tema eesmärk oli püüda tabada neid pilte, mis ilmutavad end seal, tolles vahepealses ilmas. Bogner tahtis joonistustega edasi anda seda, mis juhtub, kui inimene eemaldub piisavalt kaugele oma füüsilisest eksistentsist.

Kas surses minnakse tõepoolest mingit laadi tunnelist läbi? Liigutakse hägusa valguse poole selle lõpus, nii nagu sageli räägiti? Võimalik, et sellel minekul tekkis hoopis midagi muud? Võib-olla saab ta näha midagi konkreetset, mingit kuju, merd või kaljut? Või siiski pigem midagi täiesti abstraktset? Võimalik, et seal pole muud kui värvivisioonid — siis tekiks tal probleem nende kujutamisel sõega. Sel juhul aga võiks jäädvustada vorme, kontuure, figuure ja värvida need tagantjärele, kui ta eksperimenti üle elab?

Bogner sai aru küll, et selline ettevõtmine kõlab pisut hullumeelsena. Kas aga üldse on kunagi olnud mõnda silmapaistvat kunstnikku, kes polnuks mingil moel hullumeelne? Kas geniaalsus ja hullus ei käi mitte alati käsikäes? Oli see siis ühe keskpärase inimese tegu, kui van Gogh endal kõrva ära lõikas? Normaalsus, ebanormaalsus — need pole kunstis kunagi olnud mingid mõõdupuud. Ja pealegi: millist seiklust kujutas endast see *performance*!

Bogneril läksid käed higiseks. Millist kõrget enesemääramise taset ta ilmutab! Ta kas jääb lamama — igaveseks — või tõuseb üles. Otsus on ainuüksi tema enda teha. Ühest meetrist kõrgemal on ruumis nii nagu ennegi piisavalt hapnikku. Ta peab vaid põlvili tõusma ja pead sirutama. Surm polnud enam vältimatu saatus, vaid ainult üks võimalustest. Tahte küsimus. Ta oli vaba otsus-

tama kas surma poolt või vastu. Ta pole mingi enesetapja, vaid suremise portretist.

Veel üks öö magada, mõtles Bogner, veel kord ärgata, elada veel üks päev nii, nagu oleks see viimane. Siis õhtul mitte voodisse, vaid põrandale heita. Vaevu suutis ta seda ära oodata.

Bogner ei pidanud noores Genua kaupmehes pettuma. Järgmisel päeval ootas too teda juba kokkulepitud nurgal ja osutas tänava-serva pargitud väikesele Fiatile. Rooli taga istus vanem mees.

“Stüropoorkast on tagaistmel. Mul õnnestus kõik hankida. 24 kilogrammi kuiva jääd, 16-millimeetrise graanulitena. Läks pisut kallimaks, kui arvasime.”

See, et tal tuleb uuesti hinna üle nii müüja kui ka autojuhi-ga kauplema hakata, ei üllatanud Bognerit. Kolm meest istusid mõnda aega autos ja tingisid. Bogner jälgis, et aknad oleksid hästi lahti ja vähesel määral kastist välja imbuva süsinikdioksiidi saaks lenduda.

Veerand tunni pärast sai kõik korda. Bogner maksis meestele ühtekokku 400 eurot. Netipoest oleks saanud kuiva jääd lihtsamalt ja odavamalt, mõtles ta, kuid asi polnud selles. Talle meeldis hankida materjali tänavalt vaheltkauplejate kaudu. See lisas ettevõtmisele performatiivset laadi ja pealegi polnud sel moel võimalik tellimust tema isikuga seostada.

Bogner sõidutati tema hotelli lähedale ja viimased meetrid läks ta jala. Kast oli raske, kuid tal ei tekkinud erilisi raskusi see tähelepanu äratamata üles oma tuppa viia.

Seal kleepis Bogner kõik praod kinni ja laotas magamisalused maha. Toaukse ette põrandale asetaski ta hästi nähtavale kohale sedeli teatega, milles kindluse mõttes märkis itaalia keeles, et ta on surnud kunstilise eksperimendi käigus. See pidi olema hoiatuseks toatüdrukutele, kes halvemal juhul võivad ta järgmisel hommikul surnult eest leida.

*

Kolm tundi hiljem lamab Bogner selili põrandal. Tema käekell näitab 23.15. On vaikne ja pime. Hotellitoa tuled on kustuta-

tud. Kardinaid Bogner ette ei tõmmanud. Tuba paikneb tänavaristmiku pool, selle taha jääb sadamapiirkond koos kaarhallide ja laohoonetega ning aknast sisse ei näe. Väljast paistva tänavavalgustuse tõttu on piisavalt valge, et saaks teha visandeid ja joonistada. Süsi ja kakskümmend lehte pütipaberit on madalal diivanilaul valmis. Iga leht on nummerdatud ja kannab pealkirja “Tsükkel *Vahepealses*, juuli 2017”. Graanulid on korralikult üle ruumi magamislustele laotatud. Tasapisi levib süsihappegaas põranda kohal.

Bogner hingab õhku sisse. Tal on tunne, nagu inhaleeriks ta kriiti. Õhk muutub iga minutiga külmemaks ja ebameeldivamaks. Bogner püüab hingata pinnapealselt. Hiljem märgiks ta, et hakkab hüperventileerima nagu mägironija, kui võtab nõuks püsida edasi põranda lähedal nii kaua kui võimalik.

Ta teeb esimese joonistuse. See kujutab täielikku vastandit tema tegelikule olukorrale, ent edastab siiski seisundit, millesse ta on jõudnud. Sadamalinna asemel joonistab Bogner silmapiirile Kõrg-Alpi mäestiku. 7000 meetrist kõrgemal nimetatakse seda *surmatsooniks*. Õhu koostis pole isegi Mount Everesti tipus teistsugune kui Genuas — lämmastik, viiendik hapnikku, sajanidik süsihappegaasi —, kuid mida kõrgemal, seda väiksem on õhurõhk, mistõttu saab üha vähem hapnikku sisse hingata. Tekib samasugune efekt nagu Bogneri hotellitoas, kus süsihappegaasi sisaldus allpool pidevalt kasvab. Alates 5000 meetrist kasutavad alpinistid hingamisaparaate. Bogner arutleb endamisi, kui kaua suudaks ta veel ilma hapnikuballoonita lamada. Ta kujutleb end mägedesse ja sellest sünnib auahne soov luua neist oma ettekujutusest lähtudes võimalikult ehe pilt. Mõne aja pärast tuleb tal tõdeda, et ta raiskab väärtuslikku aega. Joonistamisest ei teki ehtsat visiooni, ta ei kujuta midagi tundmatut, uut. Mitte avatud vaim, vaid ta intellekt sünnitab need mägedepildid, need põhinevad kainenel kaalutlustel, mitte surmalähedastel kogemustel. Bogner paneb paberi kõrvale. Ta laskub jälle selili. Kui tahta mingi tulemuseni jõuda, tuleb tavapärane mõtlemine nüüd välja lülitada.

Bogneri silmad kuivavad kiiresti, sellegipoolest hoiab ta neid kangelt ülespoole suunatuna. Üleval ei silma Bogner aga avarat taevaalaotust ega ussiauku kuhugi paralleelmaailma. Selle asemel

paistab vanamoodne ventilaator, mis on kinnitatud toa valgeks värvitud lakke. Aparaat on välja lülitatud. Bogner tunneb tungi tõusta ja ventilaator sisse lülitada.

Viibib ta nüüd juba mingit laadi vahestaadiumis? Bogner uurib oma keha ülevalt alla. Täiesti selgelt pole ta veel kaotanud mõistust ega jaksu, ta on kaugel metafüüsilistest seisunditest, rääkimata nende kunstipärasest kujutamisest. Otsekui oleks ta manustanud uimasteid, ootab ta kannatamatult, millal hakkab mingit mõju tundma. Kuhu jääb muutus? Ilmselt tõrgub ta intellekt eksperimendi vastu. Ta peaks vabastama end mõistusejäänustest, mis takistavad tõeliselt lahti laskmast, alles siis saaks ta ettevõtetud pingutustest kunstipärasest kasu.

Kui palju tal veel aega on? Kui kõrgele on vahepeal tõusnud süsihappegaasi kontsentratsioon? Bogner ei taha sellest mõelda. See eksitab teda, takistab, pidurdab. Ta vihastab iseenda peale. Kui lollilt ta käitub! Nüüd, kui ta peaks laskma endal minna, klammerdub ta elu külge. Selle asemel et lasta mõtetel vabalt voolata, hoiab ta kinni kainetest kaalutlustest. Samahästi võiks suvalisi arvutusülesandeid teha. 5 korda 8 on 40, näiteks. Või: $8 \times 15 = \dots$ Kulub pisut aega, kuni Bogner jõuab tulemuseni. 120. Kas normaalsetes tingimustes oleks ta selle kiiremini välja arvanud? Kui palju on 15×120 ? Bogner peab kaua järele mõtlema. Tuleb see hapnikupuudusest? Tavaliselt käib peast arvutamine tal kergelt. 1200 pluss 600, see on ometi lihtne, meenub talle nüüd arvutamisstrateegia. 1800. Aritmeetika tuleb veel välja. Edasi. 120×1800 . Taas kulub eeldatust rohkem aega, kuni ta jõuab tulemuseni. Ta peab keskenduma. 13 600. Jama. 12 korda 18 on 216. Kust võttis ta 136? 216. Niisiis tuhat. Kolm nulli. Järgmine aste: $1800 \times 216\ 000 \dots$ Kui kiiresti see läheb, kui inimene peab pingutama. Inimene, kes end üldse pingutada ei tahtnud. Jälle raiskab Bogner aega. Selle asemel et anduda vabalt assotsiatsioonidele, kontrollib ta oma ratsionaalset mõttevõimet. Lase lahti, Andreas. Otsekohe. Muidu ei jõua sa mitte kuhugi!

Bogner pöörab pea kõrvale. Ta vaatab tühja paberilehte, mis lebab ta kõrval. Sellel on vaid pealkiri. Tsükkel *Vahepealses*, juuli 2017 — nr 2. Peaaegu oleks ta hakanud sel lehel arvutusi tegema. Kui ta näeks arve must valgel enda ees, siis oleks lihtsam

neid hoomata. Miks ta arvab, et ta ei tohi praegu nii teha? Bogner püüab seda aktsepteerida: kui surmatsoonis ei peaks talle ilmuma mitte midagi muud peale arvutusülesannete, siis peaks ta vähemasti need pütipaberile jäädvustama. Eks ta ole siis arvutusmasin, mitte loominguline inimene. Ja mis sellest? Kui ta võiks arvud 216 000 ja 388 800 000 üles kirjutada, siis, jumalukene, poleks nende korrutamine mingi nõiakunst!

Bogner märkab, kuidas muutub aeglasemaks. Raskepärasemaks. Kas ta peaks katkestama? Tõusma üles. Avama akna. See oleks nii lihtne. Aga selleks oleks liiga vara. Veel pole midagi saavutatud. Bogner sunnib end vaikselt selili edasi lamama. Tegelikult aga ei tahaks ta niimoodi vedeleda. Ta tahab teiselt surma minna, kõssitada diivanilaua ääres, luua pilte. Mida peaks ta aga joonistama? Mida ta näeb? Poolpimedat hotellituba?

Uksele on väljapoole riputatud silt "Palun mitte segada". Uks on ketti pandud. Bogner võib siin teha, mida tahab. Igaüks teeb hotellitoas, mida tahab. Võib-olla on keegi mees lamanud täpselt samal kohal põrandal, kus Bogner praegu lamab? Kas ka see mees laotas laiali magamisalused kuiva jää graanulitega? Kas ta suri siin või lihtsalt magas?

Võib-olla peaks Bogner lõpuks silmad sulgema. Need on nii kuivad. Pimedast peast aga ei saa joonistada. Või siiski? Laud on tinarasked. Silmade lahtihoidmisele kulub energiat. Bogner hingab liiga kiiresti. Ta kulutab liiga palju hapnikku.

Võib-olla peaks püüdma pöörduda tagasi mägede juurde? Need moodustasid seni ainsa paljutöotava pildi. Üle nende mägede võiks alata lend läbi ruumi ja aja. Võib-olla näeb ta siis uuesti kõike, mida ta elus on näinud, kõik jookseb veel kord kiirendatult silme eest läbi? Mäluväljatused tagurpidises järjekorras. Vanadusest tagasi noorusikka, kuni Bogner on taas gümnasist, siis algkooliõpilane, siis titt ja lamab lapsevankris, lutt suus. Seejärel on ta imik. Sünnitusruumis valitseb segadus. Beebi Bogner kisab elu eest. Lõpuks kaob ta läbi sünnituskanali sinna pimedusse, kust ta on tulnud.

Kas see on see müstiline tunnel, millest ikka räägitakse? Paiskab sealt kuskilt valgust? Kas me kõik lupsatame läbi tunneli selle

maailma valgusesse ja lõpuks läbi tunneli välja teise valgusesse? See oleks lausa igav. Selles pole fantaasiat. See pole mingi viisioon, vaid kindlasti juba sada korda filmitud. Millegi sellise pärast ei tasu surra.

Kas üleüldse tasub? Võib-olla on mingil ajal lihtsalt kõik must, kõik läbi? Või algab kõige pimedamal hetkel reinkarnatsioon ja kõik otsast peale, uutel eeldustel? Sel juhul poleks Bogner kunstnikuna endast mingit jälge jätnud ja peaks alustama uuesti ebateadliku kodukäijana. Säärane ettekujutus on tõeliselt ebameeldiv. Ta puikleb sellele vastu. Teispool surma peab olema midagi enam kui lihtsalt eimiski. Uut laadi värvid, vormid, mustrid, rastrid, skeemid. Uksed talle seni kättesaamatuks jäänud ruumidesse. Kus need peidus on? Bognerit haarab paanika. Kui tal oleks jaksu karjuda, teeks ta seda. Nüüd, mil fantaasiale pole mingeid piire seatud, annab see alla. Sureb esimesena, kui inime-ne sureb? Algab siis suremine kogu inspiratsiooni lõppemisega? On surm absoluutne kainenemine? Tolmune kõrb, selle taga ei midagi. Nii ei või olla!

Bogner tunneb kiusatust üles tõusta. Valgustumise asemel võtavad temas maad kõhklused ja kartused. Kuhu jääb loominguline lisandväärtus? Mitte õhkagi igavikust, vastupidi: aimata võib ainuüksi viljatut lõppu, labast lämbumist. Kui veel on vara eksperimenti katkestada. See kõik on alles algus. Võimalik, et loominguline faas veel tuleb? Kui suur osa CO₂-st on vahepeal õhku levinud? Kaks, kolm protsenti? Neli? Kas kadunud on ainult hapnik või ka lämmastik? Varem oli 78 protsenti lämmastikku, 21 protsenti hapnikku. Kui palju on neid nüüd? Jälle hoiab Bogner end lihtsate arvutustega meelemärkusel. Ta tahtis tõelisuse maha jätta, nüüd on tal hirm, et see libiseb käest.

Iga minutiga tundub Bogneri pea uimasemaks muutuvat. Teda ümbritseb kuppel. Palju on veel aega jäänud? Ta tahab anda endast kõik, et jõuda mingigi tulemuseni. Aga juhul, kui surmal pole pakkuda muud kui üksnes pimenemist, ei taha ta seda lähemalt uurida. Kui suremine oleks ainult kaduvuse väljendus, ei miskit muud, tahaks Bogner valida elu, surma kogemise asemel püüaks ta luua midagi, mis ületab selle. Midagi, mis on sellest suurem. Selline teos pole tal senimaani veel õnnestunud. Ka nüüd paistab,

et igavikule ta lähemale ei jõua. Ta on kritseldanud vaid mõne künka ja mäetipu. Ei enam. Ja tema energia hääbub. Raske on veel midagi joonistada. Vaevu suudab ta kätt tõsta. Ta pingutab. Ainuüksi käekellale vaatamine nõuab eneseületust. Kui vaevaline on vajutada kella valgustusnupule! Ta võiks lihtsalt lamama jääda. Enam mitte midagi teha. Mitte ial. Bogneril on süda paha. See on kõik. Ka see läheb üle.

Kell lööb helendama, ta oli vajutanud piisavalt tugevasti. 23.36. Kui kaua on ta juba lamanud? Pool tundi? Aeg venib. Bogner laseb peal ja kätel tagasi põrandale vajuda.

Mida ta joonistaks, kui suudaks nüüd veel joonistada? Mingi abstraktse lõusta, miski irvitava, kahjurõõmsa? Lootus sureb viimasena. Kas nüüd on tõesti jõutud selle punktini? Lootus lamab lüüasaanult põrandal. Kogu teadmine surmast on demoraliseeriv. Sellepärast inimesed usuvadki, sest nad ei taha seda teada. Ka Bogner ei taha enam midagi suremisest teada. Ei taha heita pilku eesriide taha. Rumal idee on ta eksiteele viinud.

Milline lõputu väsimus. Bogner püüab sõdida unisusega. Ta hingab hüsteeriliselt, kontrollimatult. Tavaliselt toimetab ta kopsudes ühes minutis kaheksa liitrit õhku. Nüüd nõuavad kopsud rohkem. Nad tahavad edasi elada. Elagu. Miks ka mitte? Surm pole midagi paremat kui elu, mõtleb Bogner. Midagi tema suremises siin pole parem kui elus, mida ta elab. Surmalähedus ei tee temast paremat kunstnikku. Kui ta lamaski veel kümme minutit kauem, ei kindlustaks ta sellega endale kohta kunstiajaloos.

Otseskui aegluubis ajab Bogner end külili. Pea käib ringi. Kätes pole üldse jõudu. Küünarnukid vajuvad kokku. Toas on vahepeal päris pimedaks läinud. Bogner ei suuda peaaegu midagi enam eristada. Võib-olla vaatab ta sel hetkel surmale näkku, kuid ei näe sellegipoolest midagi? Vaatab ta üle piiri? Ta ei saa aru, mis varjab end teisel pool. Hall, must, tühi pilt kujutaks seda, mida ta näeb. Selleks et rohkem näha, peaks ta tegema viimase sammu. Aga siis ei saaks ta enam tagasi tulla. Siis ei joonistaks ta enam ial. Ta loobuks kõigest. Kõigest, mida ta eales on ette võtnud.

Bogner puhiseb, koriseb, ähib. See kõlab nii, nagu anuks ta ellujäämist. Ta istub peaaegu sirgelt põrandal, kõigub edasi-

tagasi. Kui pea on selles kõrguses, siis on hingamine kergem. Seda asendit on aga pingutav hoida. Miski poleks lihtsam kui lasta endal tagasi vajuda. Sukelduda, libiseda alla. Olla selline, nagu ta pole veel kunagi olnud — surnud.

Bogner sunnib end põlvili tõusma. Nüüd on pea veel kõrgemal. Tuba pöörleb. Bogner toetub kätega põrandale. Kaugel eemal, ruumi lõpus eristab ta rõdule viivat klaasust. Uus sihtpunkt. Kõik eelmised ettevõtmised jäävad katki. Nüüd on ainult vaja jõuda rõduukseni. Avada see. Pääseda kuidagi välja värske õhu kätte.

Bogner roomab põlvili rõdu poole. Siia pole graanuleid laotatud. Ometi ta koperdab. Ikka ja jälle ähvardab oht kukkuda. Ta nihutab end siia-sinna. Tõmbub võpatusega tagasi, kui käed satuvad kuiva jää külma tomбу vastu. Millalgi aga tunnevad käed midagi libedat. Klaas. Servades kleeplint. Bogner väriseb. Ta ei saa kleeplinti kätte. Aga ukselink! Vähemalt seda saab ta haarata, algul ühe käega, siis ka teisega. Bogner riputab end kogu raskusega lingi külge. Ta surub lingi küünarlohku, et veel kaalukamalt suruda, tõmbab ust sissepoole. Kleeplint avaldab vastupanu. See tundub olevat Bognerist tugevam. Viimaks aga kargab uks lahti. Bogner kiigub koos sellega tuppa. Lükkab ennast uksest mööda välja. Samal silmapilgul tunneb ta lämbet, soolakat õhku, mis sadama poolt ta kopsudesse voolab. Ahnelt imeb ta seda endasse. Ta roomab rõdule. Ta vajub selle määrdunud põrandal kokku. Plasttool nihkub paigalt.

Kaua ja liikumatult lamab Bogner sel suveööl. Vaikides kuulab ta linnahääli, tuult, kajakaid, inimesi ja sõidukeid. Ta hingab. Ta naeratab. Ta elab.

HANS PLATZGUMER

Austria kirjanik, esseist, muusik ja helilooja Hans Platzgumer sündis 1969. aastal Innsbruckis, praegu elab ta Viinis ja Bregenzis Bodensee ääres. Mägedest ümbritsetud sünnilinn jäi noorele Platzgumerile kitsaks ning 17-aastaselt siirdus ta Viini ja Berliini kaudu New Yorki, kus sai tuule tiibadesse muusikukarjäär, mis tegi temast alternatiivroki staari. Ta on loonud mitmesuguste koosseisude jaoks punk-, rokk- ja elektroonilist muusikat ning seda ise esitanud, loonud teatri- ja kuuldemängumuusikat ning kaks ooperit, andnud maailma eri paigus u 2000 kontseriti. Tänapäevani on ta laulja, helilooja ja klahvpillimängijana tegev *indie*-roki ansamblis Convertible ning loob originaalmuusikat teatrietendustele.

Platzgumeri kirjanikutee algas 21. sajandi künnisel pärast Euroopasse tagasipöördumist. Ühe kuuldemängu jaoks pani ta kirja värvi- kad lood oma muusikukarjäärist. Kohati lausa uskumatutest episoodidest sündis Platzgumeri autobiograafiliste sugemetega debüütteos *Ekspeditsioon* (Expedition: Die Reise eines Underground-Musikers in 540 kb; Innsbruck—Wien: Skarabæus, 2005).

Viimasel paarikümnel aastal on kirjutamine Platzgumerit märgatavalt rohkem köitnud kui muusika. “Loominguline inimene peab kuuletuma oma kirele, mis minu jaoks on üha enam kirjandus,” ütleb Platzgumer ise.² Tundliku sotsiaalse närviga autorina, keda paeluvad tõsised, eksistentsiaalsed teemad, leiab ta, et just kirjandus on žanr, mis annab talle võimaluse käsitleda enda jaoks olulisi suuri teemasid. Praeguseks on Platzgumer avaldanud kümme raamatut: peale romaanide paar es-seeraamatut ja laulutekstide kogumiku.

2008. aastal ilmunud romaanis *Valge* (Weiß; Wien—Innsbruck: Studien Verlag) põgeneb peategelane tarbimisele ja edukultusele rajatud ühiskonna painete eest Arktikasse sisemist rahu otsima. Romaani *Ele-vandijalg* (Der Elefantenuß; Innsbruck: Limbus Verlag, 2011) tegevus toimub 25 aastat pärast Tšornobõli tuumakatastroofi tuumajaama ümb-ritsevas surmatsoonis.

Eesti keeles on ilmunud Platzgumeri kõige menukam romaan *Serval* (Am Rand; Wien: Paul Zsolnay Verlag, 2016; Tartu: Toledo, 2017, tlk Piret Pääsuke), mis sai Saksa Raamatuauhinna nominatsiooni ja tõlgiti paljudesse keeltesse. *Serval* on filosoofilise alatooniga ja suu-

²Tsitaat on pärit Linda Jahilo ja Hans Platzgumeri isiklikust kirja-vahetusest 2017. aasta veebruaris. Festivali Prima Vista toimkond esitas igale külalisele neli küsimust, millele kirjanikud vastasid.

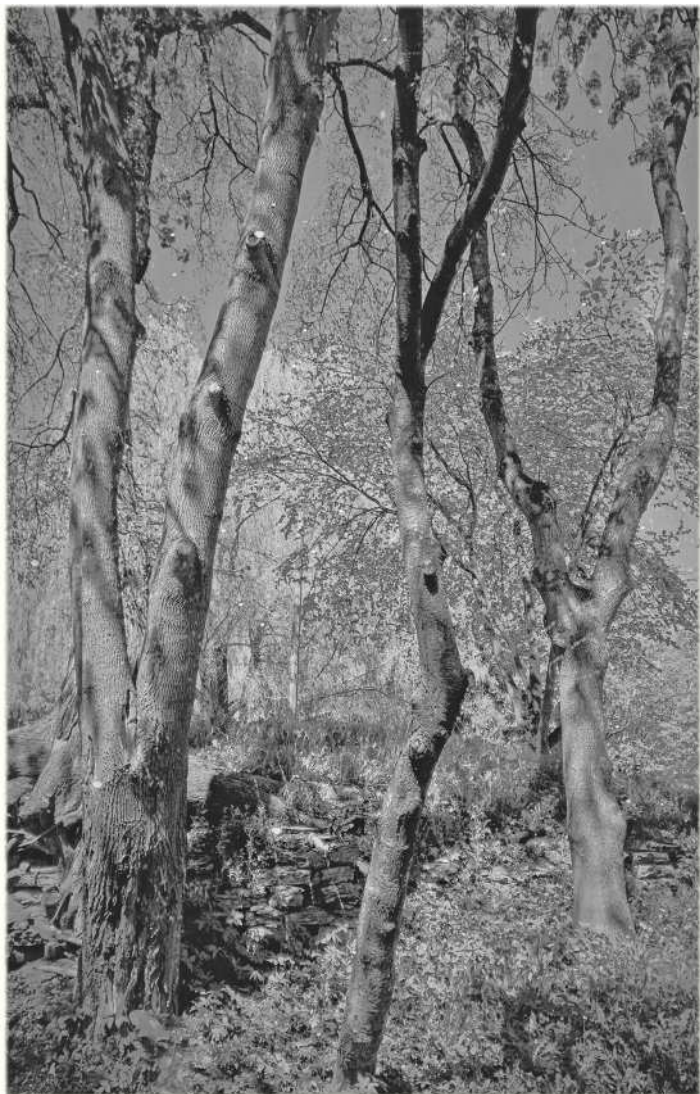
re sisemise intensiivsusega teos neljakümnnendates eluaastates Lõuna-Tirolis päritolu mehest, kes varahommikul võtab ette teekonna mäe tipu, et panna seal kirja oma lugu ning teha pimeduse saabudes viimane samm. Mehe pihitus toob lugejani tema elu murrangulised hetked ja saatuslikud otsused, kõneleb talle osaks saanud õnnest ja kaotusvalust, süüst ning vastutuse võtmisest.

Kirjaniku seni viimane romaan *Bogneri lahkumine*, millest on pärit eespool avaldatud katkend, on mõnede kriminaalromaanide elementidega kunstiromaan, mille käivitab inimese hukkamisega lõppev autoõnnetus. Hukkunu on endast heal arvamusel kunstikriitik, tema surmas tunneb end süüdi kuulsuse järele janunev enesekeske ja haaavatav kunstnik Andreas Bogner, kelle toosama kriitik on tunnustusest ilma jätnud. Romaan keskendub süükküsimusele ja egotsentrilise kunstniku ambitsioonidele.

Romaanikirjanik Platzgumerit huvitavad äärmuslikud olukorrad, hall tsoon elu ja surma vahel, piirsituatsioonid, milles avaldub inimese tõeline olemus, samuti on läbivaks teemaks inimese käitumise ja valikute eetilisus ning vastutuse võtmine.

Platzgumer ei kirjuta üksnes romaane, vaid on ka tänapäeva ühiskonda ja kultuurielul analüüsiv tundlik ning kriitilise meelega esseist. 2019. aastal ilmus küll kirjaniku 50. sünnipäevaks pikem esse *Tere tulemast minu reaalsusse!* (Willkommen in meiner Wirklichkeit!; Wien: Milena Verlag), kuid ukse tänapäeva ühiskonna ees seisvate üleilmsete probleemide juurde avas esseist Platzgumerile ühiskonnaelu kogu maailmas halvanud koroonapandeemia, mis pakkus nii ainet kui ka aega mõtlemiseks ja analüüsiks. Koroonapäevikutele järgnesid esseed üksikisiku vastutusest ja kliimakriisist, eurotsentrismist, alternatiivi vajadusest turbokapitalismile ja tarbimisühiskonnale. Need on vaid mõned sellistes väljaannetes nagu *Die Zeit*, *Der Standard* ja *Der Profil* ilmunud esseede teemad.

Linda Jahilo

LY LESTBERG. Vari ja värelus. Juhkentali

CARL ESPENBERG LAEVAARSTINA KRUSENSTERNI JUHTUD ÜMBERMAAILMAREISIL

Arvo Tering

ESPENBERG REISIMULJEID EDASTAMAS JA ESEMEID KOGUMAS

Krusensterni juhitud luup Nadežda viibis kolmeaastasest ekspeditsioonil oldud ajast ankrus pisut vähem kui poole. 1803. a oktoobris oldi nädal aega ankrus Tenerifel, 1803.–1804. a talvel 45 päeva Santa Catarina saarel Brasiilias, 1804. a mais 12 päeva Vaikse ookeani Markiisaarestikku kuuluval Nuku Hival, 1804. a juunis neli päeva Havai saare juures (ankrusse jäämata) ja 1804. a juuli keskpaigast peaaegu kaks kuud esimesel peatumisel Kamtšatkal. 1804. a septembrist 1805. a aprilli keskpaigani oli pooleaastane peatus Nagasaki lähedal Jaapanis, et pidada kaubanduslābirāākimisi ja remontida laeva. Enamiku sellest ajast olid meremehed sunnitud viibima laeval, sest maalemineku õigust neil polnud. 1805. a mais oldi 10 päeva teist korda Kamtšatkal. Seejärel uuriti kaheksa nädala jooksul Sahhalini saart ja sellega piirnevat ala ning 1805. a sügisel oldi 42 päeva kolmandat korda ankrus Kamtšatkal. 1805. a hilissügisel oldi 30 päeva Hiinas Macau lähedal Taipa saarel, 1805. a detsembri teisest poolest 1806. a veebruari keskpaigani ligi kaks kuud sealsamas lähedal Guang-

Algu eelmises numbris.

zhou ehk Kantoni all Vampu saarel²⁴ Zhu Jiangi ehk Pärlijõe deltas ja 1806. a mai algul neli päeva Saint Helena saarel Atlandi ookeanis. 1806. a augustis jõudis laev tagasi Kroonlinna.

Ankrusse jäämise peapõhjusteks olid toidumoonahankimine (Tenerifel, Nuku Hival, Havai reidil, Saint Helenal), laevaremont (Santa Catarinal, Petropavlovskis Kamtšatkal, Nagasakil), luubi Neva järele ootamine (Macaus), võimalike kaubanduslääbirääkimiste ootamine (Nagasaki all ja kaubandustehingud Kantonis) ning piirkonna uurimine (Kamtšatkal, Kuriilidel, Sahhalinil). Kõigil olid oma ülesanded: laevaohvitserid kaardistasid peatuskohtade ümbrust, teadlased uurisid loodusolusid, looma- ja taimeriiki ning etnograafiat, madrused remontisid laevu; Espenberg laevaarstina osales toiduvarude täiendamises; saadik Rezanovi ja Vene-Ameerika kaubanduskompanii ametnike ülesandeks oli arendada kaubandussidemeid ning hankida Vene muuseumidele loodusloolisi näidiseid ja kohalike rahvaste valmistatud esemeid.

Mõlema laeva juhid, ohvitserid, teadlased ja laevaarstid olid peale selle koormatud paljude õpetlaste ja kirjastajate esitatud eraviisiliste tellimustega hankida neile loodusloolisi näidiseid ja etnograafilisi esemeid ning saata teaduslikke ja ajakirjanduslikke sõnumeid ja ülevaateid. Enamik üldkajuti seltskonnast ja ka Neva laevaohvitseridest läkitas peatuskohtadest reisisõnumeid laiema levikuga ajakirjandusväljaannetele ja teadusuudiseid erialaajakirjadele. Kõige rohkem pandi kaastöid teele Kamtšatkale jõudes, sest igapähe oli midagi kirjutada viibimisest Nuku Hival. Pealegi oli nende kirjatööde koostamiseks olnud aega tervelt kaks kuud.

Nagu selgub Espenbergi kirjast August von Kotzebuele, oli juba enne ümbermaailmareisi algust teada, et kõik väljasaadetavad sõnumid kuuluvad laeval tsenseerimisele: päevikuid ei tohi kellelegi saata, ka ta ise (s.t Espenberg) peab kõik, mis ta mõnele väljaandele läkitamiseks reisi kohta kirjutab, saadikule ette näitama ja küsima, kas seda tohib saata; *Der Freimüthige* (Kotzebue väljaantud ajaleht) ei peaks sõnumeid mitte kohe avaldama, vaid ootama, kuni keiser on ametlikud andmed kätte saanud; ajalehes

²⁴Vampuks nimetati omal ajal seda saart häädusliku kõla järgi (inglise Whampoa, hiina Huangpu). Praegune hiina nimi on Pazhou. *Toim.*

avaldatud eelteade reisi kohta oligi juba enne selle algust keisrikojas palju pahameelt tekitanud; kui sõnum tuleb läänest, tuleks selle avaldamisega oodata, kui idast, s.t Kamtšatkalt, siis võib kohe ära trükkida, sest sel juhul on ametlik aruanne juba keisrini jõudnud.²⁵

Kõik kolm Nadežda teadlast (Langsdorff, Tilesius ja Horner) saatsid kaastöid Göttingeni ülikooli professorile Johann Friedrich Blumenbachile. Langsdorffi läkitused Blumenbachile aastast 1803–1806 käsitlesid selliseid teemasid nagu Tenerife, Brasiilia rannikuala (eriti Santa Catarina saare) ja Kamtšatka loodusolud, teekond Brasiiliast Kamtšatkale ja Jaapanisse, mereorganismide bioluminestsents, tätoveerimine Markiisaartel, Jaapani kalade nimestik jm. Kõik need teated avaldati *Göttingische Gelehrte Anzeigen*'is aastail 1804–1806. Langsdorffi kaastööd saatis Blumenbach edasi veel Friedrich Justin Bertuchile, kes andis välja ajakirja *Allgemeine geographische Ephemeriden* (Sondermann, Sterba 2010a: 56).

Blumenbach tellis kaastööd ka Tilesiuselt, kes saatis teateid Nuku Hiva elanikest ja loodusest, uluklambast,²⁶ fossiilse mammuti leiust,²⁷ Sahhalini ja Jaapani loodusest, Põhja-Jaapani põliselanikest ainudest, avameremolluskitest, Jaapani kaladest, bioluminestsentsist Jaapani meres jm. Needki sõnumid ilmusid ajakirjas *Göttingische Gelehrte Anzeigen* 1806. a (vt Kroke 2010: nr 926, 927, 928, 929, 930), nagu ka Horneri teated bioluminestsentsist Atlandi ookeanis ja merikurgist²⁸ (vt Kroke 2010: nr 933, 935, 936).

²⁵Espenberg Kotzebuele, 29.5.1803 Peterburis, l. 19.

²⁶Ulukina Aasias elav arhaar ehk mägilammas (lad *Ovis ammon*) kuulub lamba perekonda ja on üks kodulamba eellasi. *Toim.*

²⁷Tegu oli nn Adamsi mammutiga, mille tervikliku skeleti oli Siberist Leena jõe suudmest 1799. a leidnud evengi kütt Ossip Šumahov. Saksa-vene loodusuurija Michael Friedrich Adams (õige nimega Johann Friedrich Adam) toimetas leiu 1806. a Peterburi, kus Tilesius selle hiljem uuesti kokku pani. *Toim.*

²⁸Merikurk on kurgitaolise kehaga loom (lad *Beroe cucumis*), kes kuulub okasnahksete hõimkonda ja elab mere põhjas. Esimesena oli merikurke kirjeldanud taanlane Otto Fabricius 1780. a. *Toim.*

Tilesius saatis Kamtšatkalt kirju ka oma Leipzigi-sõbrale Johann Christian Rosenmüllerile, kes andis need edasi avaldamiseks tagasihoidliku levikuga ajakirjas *Georgia oder der Mensch im Leben und im Staate* (Sondermann, Sterba 2010a: 57; Schendel 2015: 239). Ajalehele *Allgemeine musikalische Zeitung* kirjutas Tilesius artikli, mis muu hulgas räägib Markiisaarte inimsööjate laulust (Tilesius von Tilenau 1805; vt ka Schendel 2015: 284). Horner saatis kaastöid Ungari astronoomile Franz Xaver von Zachile, kes avaldas need ajakirjas *Monatliche Correspondenz zur Beförderung der Erd- und Himmelskunde*. Nikolai Karamzini ajakiri *Vestnik Jevropõ* avaldas Ratmanovi, Rombergi ja Moritz von Kotzebue teateid (Sondermann, Sterba 2010a: 56).

Kui laev 1804. a juulis-augustis Kamtšatkal ankrus seisis, kirjutasid meresõitjad sõnumeid teadlastele, kodustele ja sõpradele. Ilmselt läksid need kirjad Euroopa poole tee augusti lõpus kulleriga. Krusenstern saatis kirja Saksa astronoomile ja geograafile, Peterburi Teaduste Akadeemia liikmele Theodor von Schubertile ning kaks kirja majandusteadlasele Heinrich Friedrich von Storchile, kellele lubas, et peatselt läkitab huvipakkuva reisiloo ka Espenberg; tema enda sõnumid olevat kuivalt merenduslikud. Storch avaldas kõigist kolmest Krusensterni kirjast väljavõtteid ja Espenbergi reisiloo iseenda väljaantava kuukirja *Russland unter Alexander dem Ersten* 1804. a novembrikuu vihikus, seega kolm kuud pärast kirjutamist. Arvestades seda, et kuller pidi Kamtšatkalt mingi laevaga Ohhotskisse jõudma, kust post liikus rohkem kui 10 000 kilomeetri kaugusele Peterburi maismaad mööda umbes kahe kuuga (vt Löwenstern II 2005: 563), ja et Peterburist tuli artikkel veel Leipzigi kirjastaja Johann Friedrich Hartknochile kätte toimetada, avaldati need erakordselt lühikese aja jooksul. Espenbergil oli kavas saata avaldamiseks hoopis põhjalikum artikkel, kuid mingil põhjusel hävitas ta oma käsikirja:

Teatud põhjusel hävitasin ma paljud oma paberid. Eksituse tõttu läksid kaotsi ka kolm poognat Nuku Hiva kohta, kus ma juba kõik olin korda seadnud, [...] pean vabandust paluma, et vaid katkendid üle annan (Espenberg 1804: 17).

Sama artikli oli aga Espenberg saatnud ka Tallinnasse Ludwig Johann von Knorringule, kes toimetas selle edasi oma kälimehele August von Kotzebuele Berliini, tekitades sellega paraja segaduse. Espenbergi kirjutis ilmus väiksemate redaktsiooniliste muudatustega ajalehe *Der Freimüthige* 1805. a veebruarikuu numbrites. Sellest ehmunud Storch, kes ei teadnud, et kirjatöö oli tema enda *Russland'*is juba ilmunud, kirjutas selgituse, mis ilmus koos Langsdorffi poolt astronoom Wolfgang Ludwig Krafftile läkitatud reisisõnumitega ajakirja *Russland unter Alexander dem Ersten* maikuu numbris. Storch selgitab, et Espenberg oli oma kirjatöö saatnud avaldamiseks just temale, mitte Kotzebuele:

Suur vahemaa, mis lahutab minu elupaika trükkimiskohast, oli põhjuseks, miks hr dr Espenbergi reisikirjeldus Nuku Hivast ilmus ajalehes *Der Freimüthige* enne kui siinses ajakirjas. Kuna ma kõnealuse reisikirjelduse ühena mulle saadetud kirjadest avalikkuse ette tõin, on see asjaolu paljudele lugejatele nõnda silmatorkav olnud, et nad on mult selle kohta selgitust küsinud. Siin see on.

Kogu reisipäevik polnud mitte ainult mulle adresseeritud, vaid ka minu jaoks kirjutatud. Seda tõendavad niihästi selle kirja trükkimata kohad (kirja originaal on hr Hartknochi käes) kui ka hr Krusensterni sõnad tema trükkis ilmunud kirjast (vt XIV vihik lk 7). Samal ajal oli aga hr dr Espenberg saatnud Nuku Hiva reisikirjelduse ära kirja mulle sellest teatamata Eestimaale haagikohtunik hr von Knorringule, kes toimetas selle edasi oma sõbrale hr Kotzebuele. Viimane laskis selle otsekohe paigutada ajalehte *Der Freimüthige* ja nõnda on loomulik, et see jõudis tolles päevalehes ilmuda varem kui minu vaid kord kuus väljaantavas ajakirjas. Oleksin reisikirjelduse meelsasti üldse trükkimata jätanud, kuid sellest otsusest oma kirjastajale teada anda oli juba liiga hilja meievahelise suure kauguse tõttu ja nii ei jäänud mul muud üle kui kirjutada käesolev selgitus kõrvaldamaks kahtlusi, nagu oleksin ma oma nime all läkitanud maailmale võõra omanduse.

Väljaandja (Storch 1805: 410–411).

Seega oli Espenberg Storchi väitel saatnud oma reisikirjelduse koopia Tallinnasse Ludwig Johann von Knorringule, kes läkitas selle edasi Berliini oma kälimehele August von Kotzebuele, kes omakorda selle kohe ka avaldas. Kuukirja *Russland unter*

Alexander dem Ersten kirjastaja Johann Friedrich Hartknoch elas aga Leipzgis, mis tegi suhtluse temaga aeganõudvaks. Tegelikult, nagu nüüd teame, ilmus Espenbergi artikkel kõigepealt siiski Storchi väljaandes ja Kotzebue-Merkeli ajalehes alles 1805. aasta veebruaris, seega üle kolme kuu hiljem. Olgu siinkohal märgitud, et Espenberg sai Kamtšatkal kätte kirja Knorringult, kes muu hulgas kirjutas sellest, kuidas läheb August von Kotzebuele.²⁹

Espenbergi reisisõnumid avaldanud Garlieb Merkeli ja August von Kotzebue ajaleht *Der Freimüthige*, mis oli Berliinis ilmunud alates 1803. aastast, oli kultuurilise ja meelelahutusliku kallakuga. Kuni 1805. a keskpaigani püsis leht poliitiliselt neutraalne, keskendudes kaunitele kunstidele ja ajaviitele. Ent sealtpeale, kui Preisimaad ähvardas prantslaste sissetungioht, kujunes *Der Freimüthige*'st ainus sealne poliitiline ajaleht. Suure nõudluse tõttu poliitilise informatsiooni järele tõusis lehe trükiarv poole aastaga u 4000 eksemplarilt rohkem kui 5000-ni. Saksamaa põhjaosas oli *Der Freimüthige* ainus Prantsuse poliitika vastane väljaanne. Eriti oluliseks pidas Merkel Preisimaa ja Venemaa võimalikku liitu prantslaste vastu. Võitluses Saksamaa ühendamise eest Preisimaa juhtimisel ja Prantsuse ülemvõimu vastu Euroopas oli ta "Saksamaa viimane ajakirjanduslik hääl". Ajaleht suleti 1806. a, kui pärast Preisi koalitsioonivägede lüüasaamist Jena ja Auerstedti lahingus sama aasta 14. oktoobril allutati Preisi kuningriik Prantsuse keisririigile. Merkel põgenes Riiga ja Kotzebue Tallinnasse (Heeg 2018: 191–226).

Espenberg saatis Krusensterni kirjutatud sissejuhatusega varustatud kaastöö ka Alexander Tillochi asutatud ajakirjale *The Philosophical Magazine*. Loo tõlkis inglise keelde tõenäoliselt Krusenstern, kes hiljemgi vahendas sellesse keelde mitme baltisaksa teadlase (Baer, Middendorf) artikleid (vt Tammiksaar 2007: 26).

Kui arvestada, et kõik kolm ajakirjandusväljaannet, kus Espenbergi sõnumid ilmusid, olid suure levikuga ja et ka Krusensterni reisiraamat laevaekspeditsioonist koos Espenbergi ülevaatega meditsiinioludest reisi vältel teose kolmandas köites oli

²⁹Espenberg Kotzebuele 23.9.1805 Petropavlovskis, l. 29.

laia rahvusvahelise levikuga ning pälvis palju vastukaja, siis on Espenbergi roll ümbermaailmareisi tutvustajana igati märkimisväärne. Järgnevalt esitagem Espenbergi olulisemad tähelepanekud ja mõtted kohalike loodusolude ja elanike kohta ning Hermann Ludwig von Löwensterni mõtisklused Espenbergi tegevuse kohta peatuspaikades.

Espenbergi kirjatöö laeva peatumisest Brasiilias läks Santa Catarinast teele 24. jaanuaril 1804 ja ilmus ajalehes *Der Freimüthige* sama aasta 24. septembril. 24. augustil 1804 Kamtšatkalt saadetud artikkel Nuku Hivast avaldati kahes osas: 22. ja 25. veebruaril 1805. Hiinas viibimist käsitlev, 2. jaanuaril 1806 Vampust teele pandud kaastöö ilmus 23. juunil 1806, seega paar kuud enne ajalehe sulgemist.

Brasiiliat käsitlevas kirjatöös kurdab Espenberg suure kuumuse ja niiskuse üle. Juba James Cooki ümbermaailmareisist kirjutanud Johann Reinhold Forster olevat tähele pannud, et seal niiskuses kõik roostetab ja hallitab. Arstina märkas Espenberg, et paljudel elanikel on kehal roospõletik. Samas kiidab Espenberg Brasiilia viljakat pinnast ja punase puiduga kopaiivapuid, mis on palju kõrgemad kui Euroopa suurimad männid ja nuld. Tänapäeval nimetatakse neid ka Langsdorffi puudeks (Raal 2010: 246). Samuti on väga kõrged kookospalmid. Taimeriik on lopsakas ja loomastik väga mitmekesine. Ka linnud on kõige ebatavalisemad, väga varieeruva noka ning saba pikkuse ja kujuga. Näha on siinseid krokodille — kaimaneid. Hämaras on kuulda loodushääli kogu nende mitmekesisuses. Espenberg õppis tundma mürkmadusid ning Tilesius demonstreeris ühe mao mürgihambaid.

Brasiilias on Espenbergi teatel väga vanu indiaanlasi, kel on suurepärasead teadmised maismaataimede toimest. Võõrastav on aga laevameeskonnale neegerorjade olukord Brasiilias. Espenberg väljendab seda avalikkusele mõeldud sõnumis ettevaatlikult, öeldes, et kuigi Prantsuse maadeuurija Louis Antoine de Bougainville'i sõnul olevat Rio de Janeiros luuletajate kevad, ei sobituvat sellesse kuidagi ahelates neegerorjad. Löwenstern oma päevikus väljendab seda märksa otsekohesemalt: vaesed mustanahalised on üldiselt põlatud asjaks ja kujutavad endast brasiilaste veoloomi. Neil kõigil on rinnal tempel, mis näitab, et nende

kui orjade eest on makstud ja nad on kellegi omand (Löwenstern 2005: I, 98).

Samas sõnumis möönab Espenberg, et ta pole Halle ülikooli professori Justus Christian Loderi ega Göttingeni professori Johann Friedrich Blumenbachi kirjadele vastanud. Siiski püüdvat ta nende soove täita. Loderile olevat tal Brasiilia liblikate kollektsioon, Blumenbach saavat aga kõik Langsdorffilt, kes müttavat väsimatult metsades. Ilmselt oli tegemist sama Blumenbachi kirjaga, mille saamisest oli õnnelik Espenberg kirjutanud August von Kotzebuele 1803. a mai lõpus (Espenberg Kotzebuele 29.5.1803 Peterburis, l. 19).

Santa Catarinal osalesid mõlema laeva meeskonnad koos brasiillastega aastavahetusepidustustel. Langsdorffile avaldasid eriti muljet mustanahaliste tantsud, laulud ja pillimäng, mis olevat väga temperamentsed olnud (Langsdorff 1993: 27).

Santa Catarinal randus nii Portugali, Inglise kui ka teiste maa-de laevu. Espenberg kutsuti ühele Inglise laevale ravima haiget, kes kannatas sisemise ummistuse käes. Inglise laeva kirurg oli purpurjrus, ravimikast tühi, leida polnud isegi mitte linaõli, plaastrit, piiritust ega kamprit. Ehkki Espenberg oli kaasa võtnud suure hulga ravimeid, polnud tal ometi salvi, mille kasutamist ta sedapuhku pidas väga vajalikuks. Nii tuli tal oma laevale tagasi sõuda, salv valmis segada ja see Inglise alusele saata. Löwenstern, kes oli Espenbergiga kaasa läinud inglise keele tõlgiks, möönab, et nii pikka reisi ette võtta ilma korraliku arstita on ülimalt riskantne (Löwenstern 2005: I, 86).

Laevameeskonna liikmed käisid paadiga Santa Catarina saare ja mandri vahelise väina kõige kitsamas kohas, väikese madala lahe kaldal asuvas linnakeses nimega Desterro³⁰ asju ajamas. Sealt tellisid nad vahendeid laevaremondiks ja lootsid saada saabuvat posti või saatsid ise kirju. Espenberg sõitis sinna mitmel korral nii Ratmanovi, Tolstoi kui ka mõlema Kotzebuega (Löwenstern 2005: I, 100) ning 25. jaanuaril koos Bellingshauseniga (Löwen-

³⁰Nime Nossa Senhora do Desterro ehk lihtsalt Desterro kandis linn 1893. aastani. Praegu on see Santa Catarina osariigi pealinn, rohkem kui poole miljoni elanikuga Florianópolis. *Toim.*

stern 2005: I, 114). Ilmselt just sel korral saatis Espenberg ära 24. jaanuaril valminud kaastöö Kotzebue ajalehele ja võimalik, et ka liblikakollektsiooni Loderile.

Brasiilia peatus oli edasise laevareisi jaoks õnnistuseks: laev lastiti Santa Catarinas rikkalikult toidukraami täis.

Storchi ajakirjas ütleb Espenberg, et kolm nädalat pärast ankeru hiivamist Brasiilias nägid nad eemalt Tulemaast 30 km kaugusele jääva Isla de los Estadose (“riikide saare”) idapoolset, San Juani tippu. Laevasõitjaid, eriti loodusuurijaid ja ka Espenbergi, paelus mõte seal randuda, kuid Krusenstern keeldus seda tegemast, teades, et kalda lähedal puhuva tugeva tuule ja muutliku murdlainetuse tõttu on suur oht laevaga vastu kallast triivida. Espenberg kirjeldab ka ohtlikku purjetamist ümber Hoorni neeme Ameerika lõunatipus niiske ja külma ilmaga ning tormise ja kõrge lainetusega. Kaptenil oli kavas mitmeks päevaks ankrusse jääda Lihavõttesaare juurde, kuid sealgi olid takistuseks tuuled ja nõnda võeti kurss otse Markiisaarte poole.

KAKSTEIST PÄEVA NUKU HIVAL

Keset Vaikset ookeani asuv 339 km²-se pindalaga Nuku Hiva saar on Markiisaartest suurim ning Prantsuse Polüneesias Tahiti järel suuruselt teisel kohal.³¹ Krusensterni ekspeditsioon peatus seal 12 päeva ja reisiseltskonda kuulunud teadlased pühendasid kogu energia saare looduse ja eluolu uurimisele. Tagantjärele vaadates osutuski see kõige olulisemaks uuritud piirkonnaks kogu ekspeditsiooni vältel (Govor 2010: 55).

Nuku Hivat olid külastanud ka paljud varasemad meresõitjad ning seal oli peatunud hulga laevu, kuid varaste Nuku Hiva kollektsioonide hulgas on Krusensterni ekspeditsiooni oma suurim, mitmekesiseim ja dokumenteerituim. Hilisemad etnoloogid ja kultuuriantropoloogid, kes uurisid saare põlisrahva aastatuhandeid püsinud eluviisi ja traditsioone, toetusid just Krusensterni ümbermaailmareisi meeskonna kogutud väärtuslikule ainesele.

³¹Võrdluseks: Muhumaa pindala on u 200 ja Hiiumaa oma u 1000 km². *Toim.*

Selle materjali talletamiseks oli ka viimane aeg, sest mõni aastakümme hiljem oli pealetungiva tsivilisatsiooni laastav mõju saarerahvast juba üle käinud.

Elena Govor (2010) on andnud põhjaliku ülevaate nii Nuku Hiva põliselanike elulaadist, tavadest ja rituaalidest kui ka nende uurimisest Krusensterni ekspeditsiooni teadlaste poolt, tuginedes laevameeskondade liikmete päevikutele ja reisikirjadele. Väga oluliseks allikaks on talle seejuures olnud Espenbergi kirjatööd. Siinkohal esitagem kokkuvõtte sellest, mis Nuku Hival kõige rohkem Espenbergi tähelepanu köitis.

Enamik rändureid kujutab oma päevikutes ja joonistustel Nuku Hiva põliselanikke süütute looduslastena puutumatus looduseskeskkonnas. Erandiks on vaid Krusenstern ja Espenberg, kes hulga aastaid Nuku Hival elanud inglase Edward Robartsi (u 1770–u 1832) ja prantslase Joseph Cabrit' (ka Kabrit; 1780–1822) jutude mõjul olid järelduste tegemisel teistest märksa ettevaatlikumad.

Saarele sattunud prantslasest Cabrit' st kirjutab Espenberg eriti üksikasjalikult. Cabrit oli pärismaalaste elulaadi täielikult omaks võtnud. Nii Cabrit' kui ka Robartsi oli nukuhivalaste kuningas kõrgemasse seisusse tõstnud ja oma kaitse alla võtnud. Cabrit oli ka hinnatud sõjamees.

Espenberg kirjeldab pärismaalasi eeskätt suhtlemise vaatenurgast: nad püüavad oma naeru, kehaliigutuste ja žestidega võõraste tähelepanu äratada; kogu pantomiim on kergesti mõistetav. Nukuhivalannade välimus Espenbergile ei meeldinud. Nad olid küll nõtked, kuid väljaarenemata kehaga, väikest kasvu ja kidura kehaehitusega. Espenbergi hinnangul oli põhjuseks enneaegne kiimatus. Täiskasvanud naised nägid välja nagu 14–15-aastased tüdrukud. Espenberg kirjeldab põhjalikult naiste seksuaalsust, nende kahemõttelist pantomiimi, naeru jne. Tüdrukud püüdnud oma sarmi kirglikult n-ö maha müüa, näidates oma kehaosi ja pakkudes nõnda end seksuaalvahekorraks. Nadežda madrused ei jättnud seda võimalust muidugi kasutamata. Lapsevanemad ja mehed saatsid oma tütreid ja naisi laevale seksiteenistusse mõne metallitükikese või naela eest.

Lapsed olid värvitud kollase kurkumijuure mahlaga, kuid tätoveeritud olid vaid õlad ja käsivarred. Mehed olid pikakasvulised, proportsionaalse kehaehitusega ja jõulised, kuigi mitte eriti lihaselised.

Robarts selgitas, et kui kanuusõitjad meremeeste poole nime-tissõrmega osutavad, on see sõbralikkuse märk. Üks Espenbergi esimesi tähelepanekuid oli, et koos Robartsiga saabus laevale kuninga vend, kes liikus laevatekil esialgu vaid roomates ega julgenud püstigi tõusta. Julgustamise peale ta seda lõpuks siiski tegi.

Pärismaalaste tegevus seisnes Espenbergi teatel mittemidagi-tegemises, tantsimises ja pidusöömingutes. Kui neile aga tööd anti, tegid nad seda rõõmuga. Neile meeldis puid kanda, samuti täitsid nad vaate veega ja vedasid neid paatidel laevale, saades selle eest tasuks tunnivitste tükikesi. Hästi oskasid nad murdlainetest läbi murda. Espenberg mainib, et see töö oli neile otsekui pidustus ning nad tegid seda naeru saatel. Pärismaalased ja madrused töötasid käsikäes. Põliselanike tants kujutas endast põhiliselt käte viibutamist. Muusika seisnes parema käe rütmilistes löökides vastu vasakut õlga. Lauldes löid nad käsi kokku.

Pärismaalased olid suurepäraseks ujujad, kasutades abivahendina oskuslikult lauakest, ja vahel isegi sõid vees. Ujudes meenusid nad veelinde. Pärast laeval viibimist ujusid nad kingitud asju käes hoides koju tagasi alles hilja õhtul ning mõnikord kulus selleks mitu tundi.

Kohalike söögiks oli peamiselt leivapuu, mis Espenbergile ei maitsenud. Peale selle söödi ka banaane ja kookospähkleid, jamsi ja taro juuremugulaid, sealihha, kala ja inimliha. Siga oli pärismaalaste seas suure au sees ja sealihha söödi kõigil pidustustel. Seetõttu saadi laevale hankida vaid viis pisikest põrsast.

Markiisaartel eraldavad mäed viljakaid orge. Naaberorgude elanikud olid omavahel sõjajalal, kusjuures sõjategevus nõudis mägedes ronimist, sest sõjakanuusid neil polnud. Sõdu ei pidanud omavahel hõimud, keda ühendasid abielusidemed. Sõjad olid lühikesed: kui paar vaenlast oli maha notitud, sõjategevus katkestati, sest algas pidusööming.

Espenbergile kirjeldati, kuidas pärismaalased tapavad vaenlasi ja nende pereliikmeid ning tapetute liha maiusroaks pruugivad. Relvadeks olid viskelingud ning kasuariinipuust piigid ja sõjanuiad. Ühe sellise nuiad ostis endale ka Espenberg. Robarts palus pärismaalasi mitte usaldada hoolimata sellest, et nad on väliselt heasüdamlikud ja alatasa naeravad. Maale mindigi relvastatult ja isegi madrustel olid relvad, kuigi neist lasta Espenbergi väitel nad ei osanud. Krusensterni abikaasale kirjutas Espenberg, et kui kapten esimest korda maale läks, ümbritsesid teda relvastatud meremehed nagu kaardiväelased Bonaparte'i.³²

Saatuslikke vahejuhtumeid siiski ei toimunud, sest pärismaalased kartsid tulirelvi. Öösiti tulistati laevalt õhku, et võimalikke laeva juurde ujujaid eemale peletada. Nimelt kardeti, et mõni pärismaalane võib ankruköie läbi raiuda. Nuku Hivalt lahkudes oleks laev ootamatu tuulepuhangu tõttu peaaegu vastu kaljusid puruks paiskunud, kusjuures pärismaalased, kellega seni oldi enam-vähem hästi läbi saanud, ootasid laevahukku kaldal, nuiad relvadeks käes.

Niisiis oli põliselanikud inimsööjad, mille eest nii Robarts kui ka Cabrit olid laevameeskonda aegsasti hoiatanud. Meeste kannibalitantsud toimusid öösiti laulu ja muusikaga. Espenberg kirjutab, et pärismaalased peavad inimliha suureks hõrgutiseks ja eelistavad seda sealihale. Langsdorff ja Krusenstern olid esimesed, kes teadvustasid kannibalismi Euroopa lugejatele.

Cabrit tunnistas hiljem Faddei Bulgarinile ja Fjodor Tolstoile, et oli osalenud kannibalistlikel söömingutel. Espenberg seevastu kirjutab, et Cabrit oli küll joobunud sõjapidamisest, kuid polnud ise kunagi inimliha söönud. Sõjapidamine oli talle samasugune meelelahutus nagu meile jahipidamine.

Tavad ja kombed olid ümberkaudsetel saartel üsna ühesugused. Tabu mõiste oli näiteks levinud peaaegu kõigil Lõunameres saartel. Kahe vastaspoole juhid andsid rituaalse kombetalituse käigus teineteisele oma nime, millega oli tagatud nende puutumatus. Kui Cabrit ja Robarts poleks sellest lähemalt rääkinud,

³²Espenberg Julianen von Krusensternile 25.8.1804, I. 7.

oleks Krusensterni saarekülastus võinud teadmatusest lõppeda samamoodi, nagu oli juhtunud James Cookiga.

Kohast, kus asetseb esivanemate vaim (*atua*), ei tohtinud üle astuda, see oli tabu. Ka mehe söögikoht oli tabu ja naisel sinna asja polnud. Sealiha oli tabu naistele, inimliha võisid süüa kõik. Et midagi või kedagi tabuks kuulutada, tuli korraldada spetsiaalne tseremoonia. Kapten Krusensternil oli samuti õigus kehtestada teatud päevadel laevale tuleku tabu: seda võisid teha vaid need, kes töid kaasa sea; paraku see tabu Espenbergi teatel ei toiminud.

Usulised tavad olid tihedalt seotud sõja alustamisega. Cabrit uskus veendunult nõiakunsti võlujõusse ja katsetas seda reisil, eriti Kamtšatkale jõudes, Langsdorffi ja Espenbergi peal.

Polüneesia rahvaste elus oli väga tähtsal kohal tätoveerimine. Tätoveeritud kujutised, nende tihedus ja muud tunnused väljendasid sotsiaalset staatust. Kuigi tätoveerimisest olid kirjutanud juba 18. sajandi reisimehed, olid Krusensterni ekspeditsiooni liikmed esimesed, kes nägid Markiisaarte elanike tätoveerimiskunsti ise lähedalt pealt. Kummalisel kombel lubati ka laevameeskonnale liikmetel end tätoveerida lasta, kuigi näiteks kümnekond aastat hiljem, kui Otto von Kotzebue ümbermaailmareisi ajal soovis seda esteetilisest kaalutlustest ja ühtekuuluvustundest ajendatuna teha Adelbert von Chamisso, sellest keelduti (Kähär-Peterson 2015: 78–79).

Seega teadvustasid Krusensterni laevameeskonna liikmed, sealhulgas Espenberg, Euroopa lugejale Lõunamere saarte eluolu iseloomustamiseks kolme tähtsat märksõna: kannibalism, tabu ja tätoveerimine. Ekspeditsiooni liikmed töid esimest korda Euroopa lugejate ette Nuku Hiva usuelu ja matusekombed. Espenberg kirjeldab ka kohaliku kalmistu — *morai* — külastust.

Tegelikult ei olnud Krusensterni ekspeditsioon Nuku Hiva piirkonna uurimiseks üldse ette valmistatud. Huvi selle saare vastu tulenes ainuüksi vajadusest hankida toidumoon ja joogivett. Peterburi Teaduste Akadeemia polnud andnud neile mingeid juhtnööre põliselanike tegevuse ja kommete jälgimiseks ega esemete kogumiseks. Krusensternile olid esmatähtsad geograafilised ja astronoomilised uuringud ning avastused Lõunamerel (Govor,

Thomas 2019). Botaanika ja zooloogia uurimise jättis ta Tilesiuse ja Langsdorffi hooleks.

James Cooki ja teiste laevaekspeditsioonide kirjelduste põhjal teati, mida pärismaalased vahetuskaubaks tahavad. Põliselanikud polnud huvitatud ei palvehelmestest ega läikivatest nõõpidest, vaid tahtsid hoopis kirveid, rauatükke, Inglise nuge, habemenuge, peitleid ja muid puidutööriistu. Vahetuskaubandus põhjustas suure tüli ühelt poolt Krusensterni ja teiselt poolt Rezanovi ja Vene-Ameerika kompanii esindaja Šemelini vahel. Tegemist oli eetilise dilemmaga: Krusenstern pidas kõige tähtsamaks meeskonna heaolu ja tervist reisil, seega värske toiduvaru hankimist, Rezanov seadis aga esikohale Vene-Ameerika kompanii ja Vene muuseumide huvid (Govor, Thomas 2019).

Nii ostsidki Šemelin ja Rezanov kohalikke kunstilise väärtusega esemeid Peterburi Kunstkamera jaoks kirveste eest, mille Krusenstern oli mõelnud jätta vahetuskaubaks sigade hankimisel. Ka Kroonlinnast suurel hulgal kaasa võetud raudlatte tahtis Krusenstern alles hoida, et nende eest hiljem toitu varuda. Need olid aga ostetud Vene-Ameerika kompanii kulul ning seda firmat esindasid just Rezanov ja Šemelin. Kuid nagu selgus, ei tahtnud põliselanikud sigu ekspeditsioonile üldse anda, sest neid läks vaja rohketeks rituaalseteks üritusteks, mistõttu neid loomi nappis neil endilgi (Govor, Thomas 2019).

Krusenstern kehtestas algul pärismaalastega kauplemisel, eriti toiduvarumisel, range korra, olles seisukohal, et kui igaüks hakkab ise kauplema, tekivad korratused ja ülepakkumise tõttu võivad hinnad järsult tõusta (Löwenstern 2005: I, 132). Seepärast volitas ta kaubavahetust korraldama Espenbergi ja Rombergi. Sellest korraldusest ei peetud aga kinni ja mõne päeva pärast pidi kapten korraldust leevendama. Ekspeditsiooni õnneks oli inglane Edward Robarts asjatundlik vahendaja ning tema abiga said Krusenstern ja Espenberg enda valdusse parimad esemed, sealhulgas väga kvaliteetse, suurepäraselt kaunistatud väärispuidust relvastuse, Espenberg aga pärlmutritega ehitud kolbad (Govor, Thomas 2019).

Mahalöödud vaenlase pealuu oli põliselanikel staatuse sümboliks, mida üldiselt vahetati vaid nugade vastu. Need esemed koguti ajal, mil kõik vahetatud tööriistad, relvad ja ehted olid aktiivses kasutuses. Seejuures olid laevasõitjate ostetud puidust ni-kerdatud esemed valmistatud lõunapoolsetel saartel ja nukuhivalased olid need endale hankinud vahetustehingutega.

Ilmselt langes Krusensterni merereis aega, mil oli veel viimane võimalus jäädvustada Nuku Hiva pärismaalaste ehedat eluolu ja kultuuri, nagu see oli sajandeid kestnud. Kui 22 aastat hiljem, 1826. aastal Ferdinand von Wrangell oma ekspeditsioonilaevaga Nuku Hival ankrusse jäi, oli kõik muutunud: tsivilisatsioon oli saarele jõudnud ning vahetuskaubana tunti huvi üksnes püssirohu ja püsside vastu. Odade ja nuiade asemel olid kasutusel tulirelvad. Saarel oli ametis Buenos Airesest pärit indiaanlane, kes teenis elatist tulirelvade parandamisega. Saare elanikke vaevasad suguhaigused, mille esimesteks levitajateks võisid olla ka Krusensterni laeva madrused. Öhtul nõudsid pärismaalased rummi. Öhkkond oli pinev, mis väljendus kõiges. Kui mindi kaldale kingituseks lubatud praetud sea järele, oldi Wrangelli madruste vastu näiliselt sõbralikud, kuid siis lõigati ankrutross läbi, rünnati meremehi ja osa neist tapeti (Govor 2010: 264).

Esemeid, mille Krusensterni ekspeditsiooni liikmed Nuku Hivalt koju kaasa tõid, leidub paljudes maailma muuseumides ja erakollektsioonides, sealhulgas Eesti Ajaloomuuseumis ja Eesti Rahva Muuseumis (Govor, Thomas 2019). Krusenstern ise kinkis osa ümbermaailmareisil kogutud esemeid Tartu ülikoolile, sealt sattusid need Õpetatud Eesti Seltsi kollektsiooni ja asuvad alates 1923. aastast Eesti Rahva Muuseumis (Govor, Thomas 2019). Osa Nuku Hivalt kaasa toodud relvi ja tarbeesemeid jäi aga kaunistama Kiltsi mõisa tornituba (Krusenstiern 1991: 196).

Laevaohvitser Hermann Karl von Friederici kinkis pool sajan-dit pärast ümbermaailmareisi algust, 1853. a oma ekspeditsioonil hangitud esemete kollektsiooni Eestimaa Kirjanduse Ühingule ja see asub praegu Eesti Ajaloomuuseumi kogudes (Govor, Thomas 2019).

Tallinna arsti ja apteekri Johann Burchardi 1822. a näituse kataloog sisaldab seitset Nuku Hivalt toodud eset, mille oli talle anetanud Espenberg (Govor, Thomas 2019). Burchardi järeltulijad kinkisid suure osa sellest kogust 1870. a Eestimaa Kirjanduse Ühingu muuseumile (Govor, Thomas 2019).

Tollal oli teadlaste huvikeskmes muu hulgas antropoloogia, mille üks olulisi osi oli eri rassidest inimeste pealuude võrdlev uurimine. Seepärast olid nii sellelt kui ka teistelt ekspeditsioonidelt kaasa toodud inimkolbad eriti hinnatud. Üks selliseid uuri-
jaid oli ka Tartu ülikooli anatoomiaprofessor Heinrich Friedrich Isenflamm. 1809. a jaanuaris andis Espenberg teda külastanud Isenflammile mõlemad enda valduses olnud koljud. Nende põhjal valmis Isenflammil pärast Tartust Erlangenisse suundumist uurimus pealkirjaga *Beschreibung einiger menschlichen Köpfe von verschiedenen Rassen* (Mõningate eri rassidesse kuulunud inimeste pealuude kirjeldus; Goldmann jt 2021: 122; Govor, Thomas 2019).

Krusenstern hankis viis kolpa esialgu veel Halles professoriks olnud Justus Christian Loderile. Hiljem sai Loder veel ühe kamtsatkalase pealuu (Sondermann 2016b: 102). Loderi kollektiooni, sealhulgas Krusensternilt hangitud pealuud, ostis 1818. a ära keiser Aleksander I, kes annetas selle Moskva ülikoolile (Govor, Thomas 2019). Göttingeni professorile Blumenbachile mu-
retses Nuku Hivalt inimpealuu Langsdorff Horneri kaudu ja seda kirjeldab Blumenbach oma 1808. a Göttingenis ilmunud kirja-
töös (Blumenbach 1808).

*

Pärast mitmenädalast purjetamist jõudsid laevad Havai saarestiku piirkonda, kuid ankrusse ei jäädud. Ranniku lähedal suheldi paatidega laevade juurde sõudnud pärismaalastega. Nüüd saadi laeval süüa maguskartulit seapraega.

Havailastelt sooviti osta sigu, kuid meremeestel polnud vastu anda vahetuskaubaks soovitud riidekangaid. Saadi vaid üks väike siga. Noad ja peeglid kohalikke ei huvitanud, sest nendega olid

ameeriklased ja inglased neid piisavalt varustanud. Põliselanikud rääkisid pisut inglise keelt. Espenbergi paelus hiigelsuur Mauna Loa vulkaanimägi.

Tema mulje järgi ületasid Havai elanikud kunstimeisterlikkuse poolest tunduvalt Markiisaarte asukaid. See ilmnis eriti kanuude nägusas kujunduses. Naised olid suuremad ja elegantsemad ning kandsid punast vööd. Mehed seevastu olid väiksemad kui Nuku Hival. Silma torkas, et paljud mehed olid lõikehammasteta. Havailased olid tumedama nahaga kui Nuku Hiva inimesed ja tätoveeringuid oli vähem. Paari kuu pärast, juuli algul 1804, jõuti Kamtšatkale.

Espenberg kirjutab seal mõne nädala jooksul kogunenud muljetest sama aasta 24. augustil. Ta räägib suurest karude arvust ja osavatest karuküttidest, põliselanike³³ karutantsust, rikkalikust kalasaagist ja küla koerakarjast, maadeuuriija Charles Clerke'i³⁴ hauatahveli uuendamisest ning oblastivalitseja Košelevi³⁵ ettepanekul meremeeste hulgas tehtud korjandusest kohaliku haigla ehitamiseks. Järgmisel aastal avaldamiseks mitte mõeldud kirjas Kotzebuele räägib Espenberg oma tähelepanekutest Kamtšatka kohta juba lähemalt.

Kamtšatka vähese rahvaarvu põhjuseks peab ta meeste tohutut arvulist ülekaalu naistega võrreldes. Abielud on üldiselt viljatud. Enamasti on uuteks elanikeks soldatid, kes Kamtšatkale jäävad, kuid vaid mõni üksik neist abiellub. Suur osa vähestest naistest tegeleb prostitutsiooniga ja neil on harva lapsi.

³³Suurima osa põliselanikest moodustasid itelmeenid; peale nende elas poolsaarel veel korjakke, eveene (põhjaosas) ja ainusid (lõunaosas). *Toim.*

³⁴Charles Clerke (1741–1779) oli Inglise meresõitja, osales kolmel James Cooki ekspeditsioonil. 1779. a veebruaris pärast Cooki surma võttis ta üle tema kolmanda ümbermaailmareisi juhtimise, kuid suri sama aasta augustis teel Beringi väinast Kamtšatkale ja maeti nädal hiljem, 29. augustil Petropavlovskisse. *Toim.*

³⁵Pavel Ivanovitš Košelev (1764–1831) oli aastatel 1802–1806 Nižnekaamtšatksi komandant ja 1803–1806 Kamtšatka oblasti valitseja. *Toim.*

Kui sadamasse saabub laev merisaarmaid küttinud jahimees-
tega, kel on palju raha, ostetakse ohtralt viina ja juuakse end
oimetuks. Naised kasutavad seda ära üleaisalöömiseks. Kamtšat-
kalasi sularaha tegelikult nii väga ei huvitagi, küll on aga hinnas
viin, tubakas ja püssirohi. Koerakasvatajad toidavad koeri pea-
miselt kuivatatud kalaga. Koerad on kohalikele nii õnnistuseks
kui ka õnnetuseks: talvel ei pääse ilma koerarakendita liikuma,
kuid koerte tõttu ei saa pidada ei kanu, parte ega hanesid. Koe-
rad ründavad isegi lehmi ja vasikaid, kuid inimese ees on nad
vagurad, sest saavad kala. Väga hea koer maksab 100 või enamgi
rubla. Koeri viiakse kelgurakendite tarvis Ohhotskisse, nii nagu
hobuseid viiakse Inglismaalt Peterburi. Kala leidub Kamtšatkal
nii suures külluses, et karud ainult kalast toituvadki. Kui juhtub
tekkima kalapuudus, varastavad karud kuivama pandud kalu.³⁶

*

Jaapan oli tol ajal välismaalastele täielikult suletud maa. Teatud
erand tehti hollandlastele, kuid nemadki võisid viibida vaid Na-
gasakis. Venelased saatsid siia saadiku petlike lootustega, et ehk
soostub Jaapani keiser kahe maa naabruse tõttu siiski sõlmima
diplomaatilisi ja kaubanduslikke suhteid.

Nadežda oli pool aastat ankrus Nagasaki all ja meeskonnaliik-
med pidid laeval viibima otsekui koduarestis. Saadik Rezanovi
ebadiplomaatilise suhtlemise tõttu Jaapani ametnike ja tõlkidega
jäid meremehed mitmeks kuuks laevale ilma maalemineku õigu-
seta. Jaapanlased olid venelaste suhtes nii umbusklikud, et laeva
ankruplats nihkus Nagasakile lähemale etapiviisi ja järk-järgult
ning alles kolme kuu pärast jõuti neljandasse, kõige lähemasse
punkti (Schendel 2015: 108).

Möödus mitu kuud, enne kui saadik Rezanovil võimaldati ela-
mine sisse seada väikeses aiamajas Nagasaki lähedal. Tema juur-
de lubati laeva meeskonnaliikmetel paadiga sõita vaid piiratud ar-
vul. Saadik ise ei tohtinud sõita mujale kui reidil olevale laeva-
le. Löwenstern märgib, et Espenberg kasutas võimalust maalemi-

³⁶Espenberg Kotzebuele 23.9.1805 Petropavlovskis, l. 21.

nekuks väga sageli, veetes aega saadikuga lobisedes (Löwenstern 2005: I, 394, 414, 444, 460). Tegelikult oli Espenbergil Jaapanis väga palju tööd, sest paljud olid kimpus kõhuvalu, kõha ja liigesevaludega, eriti need, kes elasid kaldal külmades majakestes. Jaapani ametnikud tõid iga päev kohale värske toidukraami. Hea toit (tavaliselt riisisupp värske liha või kala ja sibulaga) taastas meremeeste tervise (Esenberg 1812).

Madrustel ja ohvitseridel oli väljaspool laeva veel teinegi viibimiskoht: pargase remonditöödeks eraldatud laheosa. Palju ei puudunud suurest pahandusest Jaapani ametnikega, kui Rezanov ja Espenberg otsustasid ühel päeval sinna sõuda. Hoolimata liikumisvabaduse puudumisest kasutasid laeva õpetlased pooleaastast kohalolekut maksimaalselt ära uuringute tegemiseks (vt Schendel 2015). Näiteks uurisid nad laeva ümbritsevat vett ja kalu. Kaugeimat ümbrust saadi siiski uudistada vaid kiikriga. Peatuse lõpu kuudel said meremehed liikumisvabadust juurde. Langsdorff demonstreeris tollal Euroopas moodi läinud lendamist kuuma gaasiga täidetud õhupallil.

Kirjasõnumite saatmine Jaapanist oli keelatud ja ka ükski Hollandi laevnik ei söandanud kirju Nadežda meremeestelt kaasa võtta. Nõnda ei saanud Espenberg Nagasakist Kotzebuele läkitada ainsatki sõnumit.

Pooleaastane sundpuhkus Nagasaki all andis meremeestele võimaluse kosuda ja taastuda kogu reisi kõige kohutavamast läbielamisest, enne Jaapanisse jõudmist laeva tabanud ägedast taifuunist. Kui võrrelda Espenbergi kirjaridu, mis olid mõeldud August von Kotzebuele, näiteks Krusensterni reisiraamatu ja Löwensterni päeviku kirjeldustega, siis olid need üsna lakoonilised, kuid iseloomustavad taifuuni alla mattumist siiski päris tabavalt:

Kuna saadik juba isegi kirjutas keisrile, et me jääme enne Jaapanit äärmiselt ränga tormi kätte, siis on see maru üsna tuntuks saanud; tegelikult oli see nii kohutav, et iga kirjeldus, mida ilmselt võidakas liialduseks pidada, jääks ikka tõele alla. [...] Näha polnud midagi, silmad tuli kinni hoida, kohutav tuul piserdas lained vih-

mavalinguks, mis tungis silma, ninna ja suhu ning takistas koguni hingamist.³⁷

Tagasiteel Jaapanist Kamtšatkale oli laev mõned päevad ankrus Sahhalini lähedal ühe väikese saare juures, kus tutvuti ainude eluoluga. Löwenstern kirjeldab ainusid kui habemikke, kes näevad välja nagu kasimata eestlased (Löwenstern 2005: II, 489, 491). Sellel retkel osales ka Espenberg (Löwenstern 2005: II, 490–491). Vahepeal oli Kamtšatkale kohale jõudnud Vene keisri korraldus uurida lähemalt Sahhalini geograafilisi olusid ja kaardistada rannajoont. Kaheksa nädalat (4. juulist 29. augustini) kestnud uurimistegevusega olid seotud kõik ohvitserid ning teadlased Horner ja Tilesius. Sahhalini rannikuala geograafiline ja merenduslik uurimine ning avastused olid laevaohvitseride jaoks kõige huvitavamad kogu reisi jooksul (Löwenstern 2005: II, 537 jj).

Löwensterni päevikumärkmetest ilmneb, et Espenbergi ühelgi paadisõidul Sahhalinile kaasas ei olnud, sest tal polnud geograafiliseks uurimistööks oskusi. Samuti poleks temast kasu olnud ainude ja Jaapani kalameestega suhtlemisel. Edasi läks tee Hiinasse, kus Macaus ja Kantonis oodati sõsarlaeva Nevat. See oli Kamtšatkat ja Jaapanit külastamata suundunud Havai saartelt Ameerika Vene kolooniasse Sitkasse ja pidi nüüd sealt otse Hiinasse purjetama. Peatuste eesmärk oligi Alaskalt toodud karusnahkade vahetamine Hiina kaupade vastu.

Järgnevalt tooksime esile, mida pidas Espenberg 2. jaanuaril 1806 Vampust Kotzebuele saadetud kirjas Hiinas viibimise kohta kõige tähelepanuväärsemaks. Väljavõtted kirjast ilmusid ajalehes *Der Freimüthige* küll alles sama aasta 2. augustil.

Hiinasse jõudes oli Espenberg väga heitunud, sest Macau ümbruses tegutses mitmesajast ohtralt mehitatud alusest koosnev mereröövlite laevastik, mille kaaperdamise ohvriks olid langenud paljud välismaa kaubalaevad. Kahuritega varustatud sõjalaevade ründamisest piraadid siiski hoidusid. Espenberg selgitab, et mereröövlid olid oma üksused moodustanud keisriametnike omavoli vastu puhkenud talurahvaülestõusu käigus.

³⁷Espenberg Kotzebuele 23.9.1805 Petropavlovskis, l. 21.

Hiina kaubavahendajalt, kelle kohta sealmail öeldi *comprador*,³⁸ ostsid meremehed Macaus kõikvõimalikku ihaldusväärset kaupa, eriti siidist riidesemeid, oletades, et sellist võimalust enam ei tule. Alles tagantjärele saadi aru, et ostude eest oli liiga palju makstud. Kantonis, kuhu edasi liiguti, olid aga Hiina toidukaubad veel kallimad. Põhjuseks olid mereröövlitest tingitud keerulised transpordiolud ning jõgede ülejutustest tekkinud ikaldused.

Mida Espenberg ise Hiinast koju kaasa ostis, sellest ta targu ei kirjuta. Krusenstern hankis Hiinast oma pere jaoks vääruslikke esemeid. Pärast Kiltsi mõisa põhjalikku ümberehitamist oli seal sisse seatud eraldi nn Hiina tuba, kus oli bambusmööbel ja kaks klaaskappi mitmesuguste Hiina haruldustega. Seintel ripusid Hiina originaalmaalid (Krusenstiern 1991: 196).

Pole välistatud, et selle toa sisustuse ostis tegelikult suurelt jaolt Espenberg. Nagu ta Kantonist saadetud dateerimata kirjas kapteni abikaasale teatab, oli Krusenstern Kantonis kimpus palaviku ja tugeva peavaluga ning ta ise, s.t Espenberg, käis talle sel ajal ostmas mõningaid asju, mis peaksid augustis-septembris kohale jõudma.³⁹

Espenberg oli vaimustatud pidulikust lõunasöögist, mille Macau kuberner korraldas Portugali kuninganna sünnipäeva auks ja kus lauad olid kaetud 150–200 külalisele. Nagu Ida-India faktooriates kombeks, tõstis kuberner klaasi kõigi külaliste auks ja lõi igaiühega kokku. Võimalik, et sel dineel sai Espenberg tuttavaks nii mõnegi põneva isiksusega.

Hiina sadamates kosutas Espenberg end Löwensterni ettekujutust mööda kaldal mõnusalt kohvi rüübates (Löwenstern 2005: II 606), kogudes uusi muljeid ja teadmisi. Seal puutus ta kokku mitme Euroopa arsti, loodusuurija ja seiklejaga, kellest ta kirjutab ka Krusensterni reisiraamatu kolmandas köites (Espenberg 1812).

³⁸Hispaania ja portugali keeles “ostja, hankija”, eesti keeles võõrsõnana “kompradoor” — vahetalitaja välismaise kapitali ja kohaliku turu vahel sõltlasmaades. *Toim.*

³⁹Espenberg Julianne von Krusensternile, dateerimata kiri, l. 12; vt ka Lihtšangof 2021: 287.

Need kontaktid avardasid Espenbergi meditsiinialast silmaringi ja arstikogemusi. Üks kohatud mehi oli Inglise arst Alexander Pearson (1780–1874), kes just sel ajal, kui Nadežda Kantonis viibis, vaksineeris Kantonis ja Macaus inimesi rōugete vastu Edward Jenneri hiljuti avastatud meetodil. Seda peetakse esimeseks lääne nüüdisaegse meditsiini rakendamise juhtumiks Hiinas üldse (Seidel 1979: 82).

Et hiinlased selle kohta rohkem teadmisi saaksid, koostas Pearson vaksineerimisõpetuse, mille tema eakaaslasest diplomaat ja orientalist George Thomas Staunton (1781–1859) hiina keelde tõlkis (Seidel 1979: 83). Selle just äsja, 1805. a ilmunud hiinakeelse väljaande kinkis Staunton Kantonis Espenbergile, kes tõi selle Eestisse kaasa (Eспенberg 1812). Ilmselt annetas ta selle Johann Burchardile ja praegu võiks raamatuke leiduda Tallinna ülikooli akadeemilises raamatukogus. Ilmselt just see eksemplar oli ka Johann Burchardi kollektsiooni valiknäitusel 1822. a saksa keelde tõlgitud pealkirja all *Ein Buch über die Kuhpocken-Inoculation mit Kupfern, gedruckt und gebunden in China in chinesischer Sprache* (Hiinas trükitud ja köidetud hiinakeelne vasegravüüridega raamat vaksineerimisest lehmaraõugete vastu; Burchard 2002: nr 77). Espenberg kiitis Pearsoni mitut puhku kui suurte teadmistega kolleegi.

Macaus tutvus Espenberg ka Manilast tulnud hispaania arsti Francisco Javier de Balmisega (1753–1819), kellega ta palju kordi kokku sai. Balmis juhtis rōugevastase vaksineerimise ekspeditsiooni, mille Hispaania kuningas Carlos IV oli 1803. a läkitanud hispaaniakeelsesse Ameerikasse ja Aiasse Filipiinidele. Macaus ja Kantonis viibis ta just Krusensterni Nadežda-ekspeditsiooniga samal ajal (Seidel 1979: 77). Sisuliselt võistlesid Balmis ja Pearson vaksineeritavate pärast, kuid Pearson alustas hiinlaste vaksineerimist siiski märksa varem kui Balmis. Pärast Euroopasse tagasijõudmist väitis Balmis — nagu Espenberg ajakirja *Journal du Nord*⁴⁰ 1807. a oktoobrinumbri (nr 39)

⁴⁰Venemaa välisministeeriumi asutatud prantsuskeelne ajakiri oli mõeldud vastukaaluks Napoleoni propagandale ja ilmus aastatel 1807–1812. *Toim.*

luges —, et just tema olevat rõugepaneku Hiinasse viinud. Meditsiiniajalookirjanduses omistatakse pioneeriroll siiski Pearsonile, milles oli kindlalt veendunud ka mõlema tegevusega otseselt kursis olnud Espenberg. Krusensterni koostatud laia levikuga ja mitmesse keelde tõlgitud ümbermaailmareisikirjelduse arstitegevust käsitlevas aruandeosas lükkab Espenberg Balmise vääртеate ümber. See prioriteediprobleem Hiinas ei pisenda siiski Balmise rõugevaksineerimise silmapaistvaid saavutusi Ladina-Ameerikas ja Filipiinidel (Hoslac *s.a.*).

Kolmas tähelepanuväärne isiksus, kellega Espenberg Kantonis tutvus, oli abee Minguet.⁴¹ Tegu oli Portugalis preestriks pühitsetud sünnipärase prantslasega. Tema tegevus Kantonis seisnes hoolitsemises Hiinas viibivate misjonäride kirjavahetuse korrapärase toimimise eest. Sellest jäi tal küllalt aega üle tegelemiseks ka füüsika ja looduslooga loodusteadlase Jacques-Christophe Valmont de Bomare'i (1731–1807) teostest juhindudes.⁴² Ta oli uhke oma baromeetri üle, mille Espenberg arvas olevat tema enda tehtud. Galvaaniaparaadiga ravis Minguet paljude hiinlaste reumaatilisi haigusi. Mitmesuguste elavhõbedapreparaatide ja nende seespärase tarvitamise kohta tahtis ta Espenbergilt kui selle ala asjatundjalt üksikasjalikku juhatust. Minguet'l oli kavas hakata ravima ka suguhaigusi ja patsientidest poleks tal kindlasti puudust tulnud.

Palju hiljem, 1809. a jaanuari lõpus palus Kotzebue Espenbergilt kahte artiklit Kantoni teatri kohta. Espenberg lubas need saata 1. maiks.⁴³ Oma läkituses kirjeldab Espenberg üksikasjalikult mõne aasta taguseid teatrimuljeid, tunnistades ühtlasi, et ei saanud hiinakeelsest etendusest kuigi palju aru. Seda muret oli ta järgmisel päeval kurtnud ka oma tuttavale abee Minguet'le. See noominud Espenbergi, et ta oleks võinud tema juurde tulla ja se-

⁴¹Pierre-Vincent-Marie Minguet (1769–1841) oli Prantsuse misjonär, viibis Hiinas aastatel 1793–1806. *Toim.*

⁴²Bomare oli 1760. aastatel avaldanud mõjuka kuueköitelise loodusloo sõnastiku (*Dictionnaire raisonné universel d'histoire naturelle*). *Toim.*

⁴³Espenberg Kotzebuele 27.1.1809, l. 32.

dasama etendust tema korteri aknast vaadata — kanti ju teatritükk ette Kantoni turuväljakule ehitatud väliteatris. Selgitusi andma oleks abee Minguet kutsunud enda sõnul ühe oma tuttava hiinlase. Kotzebue koostas Espenbergi ülevaate põhjal lühipala, mis vormilt kujutab endast ühe laevareisija kirjeldust Kantoni komöödiateatri külastusest koos oma sõbra H-ga (ilmselt Johann Caspar Horneriga). Trükivalgust nägi see lugu mitukümmend aastat hiljem (Eспенberg 1843).

Üks Espenbergi tähelepanek oli, et kui Lõuna-Hiina kliima oli kohalikule elanikkonnale talutav, siis eurooplased, kes polnud sellise ilmastikuga harjunud, jäid sageli surmatoovatesse haigustesse. Espenberg uuris Vampu surnuaial prantslaste, taanlaste jt hauakivisid ning märkas, et neist paljude elu oli lõppenud 30.–40. eluaastates; eurooplaste suremus oli märkimisväärne (Eспенberg 1812). Veel üllatas Espenbergi, et nii paljud Hiina pered elavad paatides.

Üheaegselt Nadežda ja Nevaga peatus Kantoni sadamas mitu Ameerika laeva. Nii andis Krusenstern tükk aega enne oma laeva ankru hiivamist läbi Euroopa Philadelphiasse sõitva laeva kaptenile kaasa kodustele mõeldud kirjad, mis ka kohale jõudsid (Krusenstiern 1991: 147).

Juba enne Vene laevade saabumist Kantoni alla oli seal pikemat aega viibinud USA laev New Jersey, mille arst William Baldwin (1779–1819) kaitses pärast tagasijõudmist Philadelphia ülikooli juures doktoritööd sel reisil esinenud haiguste ravist. Lissaandmeid sai ta oma sõbralt Thomas Bryantilt, kes tegutses arstina üheaegselt Vene laevadega Kantoni all viibinud alusel Jefferson. See annab meile peatselt võimaluse võrrelda Espenbergi ravipraktikat teiste tolle aja laevaarstide omaga.

Kui tihedalt oli kogu maailma teadlaskond neil aegadel omavahel seotud, näitab see, et Nadeždal purjetanud Wilhelm Gottlieb Tilesius von Tilenau oli 1810. aastast kirjavahetuses sellesama Baldwini õpetaja ja tema kui loodusteadlase karjääri suunaja, Philadelphia ülikooli professori Benjamin Smith Bartoniga (1766–1815; Sondermann 2016a: 40; Sondermann 2016b:

104). Barton oli ka üks Krusensterni reisikirjelduse välismaistest tellijatest.

ESPENBERG LAEVAARSTINA

Üks Adam Johann von Krusensterni ümbermaailmareisi uurimise traditsioonilisi teemasid on olnud laevareisi sanitaarsed olud, haiguste ennetamine ja nende ravi. Kolm aastat kestnud merereisi jooksul oli kapteni tähtsaim abiline selles vallas laevaarst, kelle vastutada oli meeskonnaliikmete tervis või koguni elu.

Laevaarst pidi olema asjatundja nii sisearsti kui ka kirurgina, looma koos kapteniga hügieenitingimused laevameeskonna tervise hoidmiseks ja haiguste ennetamiseks ning hoolitsema — jällegi muidugi meeskonna toel — võimalikult värske toidu- ja joogiveetagavara olemasolu eest. Äärmuslike ilmaolude vaheldumisest põhjustatud külmetus- ja reumaatilised haigused, organismi immuunsüsteemile tundmatutest patogeenidest tingitud soolenakkused, sadamates “hangitud” suguhaigused, pikast võõrsil viibimisest ja laevaruumi sotsiaalsest kitsusest tingitud psüühiline ebastabiilsus, samuti traumad ja vigastused nõudsid laevaarsilt nende ravimiseks universaalseid teadmisi ja oskusi. Tagantjärele võib öelda, et ekspeditsiooni juhi Krusensterni otsus valida Nadežda laevaarstiks Carl Espenberg ja Neva laevaarstiks Moritz Laband osutus igati põhjendatuks.

Tänuväärne allikas Espenbergi tegevuse hindamisel laevaarsina on tema põhjalik aruanne ekspeditsiooni meditsiinioludest Krusensterni reisiraamatu kolmandas köites (Espenberg 1812). See on põhiallikaks ka Thomas Seideli doktoritööle ning Ilo Käbini, Heino Gustavsoni ja Aleksandr Lihtšangofi artiklitele Espenbergi tegevusest laevaarstina ja meditsiinioludest laeval (Seidel 1979; Käbin 1998; Gustavson 1996; Lihtšangof 2021). Kõigis neljas uurimuses on Espenbergi hinnatud asjatundliku ja osava arstina, tänu kelle tegevusele jõudsid kõik meremehed pärast kolmeaastast ümbermaailmareisi elusalt ja tervelt koju tagasi.

Laeval kehtinud arstiabipõhimõtete väljajoonistamisel saame nende nelja kirjatöö kõrval appi võtta ka laevaohvitseri Hermann

Ludwig von Löwensterni terase kõrvalpilgu, mis nii mõnelgi korral on Espenbergi tegevuse suhtes kriitiline või skeptiline.

Espenbergi tervishoiupõhimõtetes olid kesksel kohal haiguste ennetamine ja arukas toitumine. Haiguste ennetamiseks oli väga oluline hügieenipidamine (kuivade ja puhaste vahetusriiete ning varupesu olemasolu); ruumide pesemine, kuivatamine ja õhutamine; raskele tööle järgneva piisava puhkuse ja uneaja võimaldamine; tervistav ja turgutav toit ja jook; emotsionaalselt soodne psühholoogiline õhustik; ning aeg-ajalt arstlikud läbivaatused näiteks skorbuudi varaseks avastamiseks.

Parimaks ravimiks pidas Espenberg head toitu: ajal, mil värsket toidukraami nappis ja isegi ohvitseridel tuli süüa soolaliha, sai haigestunud madrus parimat sööki, kusjuures põhimõtteks oli arvestamine haige vaistliku toidusooviga. Vältimatuks peeti väikest igapäevast alkoholikogust, eriti külmetumise vastu.

Krusensternil ja Lisjanskil olid Inglise laevastikus teenimise ajast mõningad tervishoiukogemused olemas. Kuid 18. sajandi viimastel kümnenditel ilmus pikkade meresõitude hügieeni, toitumise ja haiguste ravi kohta ka käsiraamatuid. Üks autoriteetsemaid nende hulgas oli šoti arsti John Clarki (1744–1805) teos *Tähelepanekuid haiguste kohta pikkadel merereisidel soojadesse maadesse, iseäranis nende kohta, mis on levinud Ida-Indias*. See ilmselt enamiku laevaarstide raamatukokku kuulunud teos ilmus inglise keeles 1773. a ja kordustrukina 1792. Saksa keelde tõlgituna (1778, kordustruk 1798) oli see ilmselt ka Espenbergi raamaturiivis.

Varasematel sajanditel oli pikkadel meresõitudel suurimat muret valmistanud massiline haigestumine skorbuuti. Selle tõve põhjusi hakati mõistma alles 18. sajandi keskel. Inglise laevaarst James Lind (1716–1794) näitas oma 1753. a ilmunud uurimuses, et tsitrusviljad aitavad skorbuudi vastu, kuid see teos ei pälvinud peaaegu mingit tähelepanu. Võttis tükk aega, enne kui vähehaaval kogunenud teadmised algul Inglise laevastikus ja seejärel ka teiste maade laevadel praktikasse juurutati. James Cook katsetas oma kolmel ümbermaailmareisil (1769–1779) kõiki tollal teada olnud skorbuudivastaseid vahendeid ja tõestas kõigil kolmel

ekspeditsioonil, et skorbuuti haigestumine ei ole pikkadel mere-reisidel sugugi paratamatu. Neile reisidele oli tal alati kaasa võetud sidrunimahl, suurel hulgal linnaseid, hapukapsaid ja sibulaid. 19. sajandi alguseks olid skorbuudi ennetamise viisid väga hästi teada ka Vene mereväes, eriti tänu Balti laevastiku ülemarsti, saksa päritolu, kuid Venemaal sündinud ja elanud Heinrich Bacher-rachti (venepäraselt Andrei Bahheraht; 1724–1806) eestvõttel el-lu viidud laevameditsiini reformidele. Neist juhindusid ka 1803. a ümbermaailmareisile suundunud laevade kaptenid ja laevaarstid. Kui Krusenstern ja Lisjanski olid skorbuudi ennetamise võtteid ja haigust ennast näinud Inglise laevastikus teenides, siis Espenbergile pidi tuttav olema James Lindi teedrajava teose tõlge saksa keelde (vt Lind 1775⁴⁴).

Skorbuudi ennetamiseks varuti laevadele niihästi värskaid köögi- ja puuvilju ning värsket liha kui ka elusloomi. Espenberg oli seisukohal, et kui värsket toitu pole võtta, aitab skorbuudi vas-tu ka toitude maitsestamine sinepi ja äädikaga.

Inglaste eeskujul hangiti kuusekasvuessentsi, millest tehti kuusekasvuõlut. Kamtšatka ja Sahhalini piirkonnas peeti skor-buudi vastu kõige tõhusamaks vahendiks karulauku (*Allium ur-sinum*). Sellest “metsikust küüslaugust” (vt Raal 2010: 50) tehti isegi kaljataolist jooki, kuid mitte igaüks ei suutnud seda peletava haisu tõttu juua.

Espenberg näis olevat kindel küüslaugu skorbuudivastases toimes (Espenberg 1812), kuid Löwensterni tähelepaneku jär-gi puhkes kolmanda Kamtšatkal viibimise ajal Bellingshause-ni ja Espenbergi vahel tüli, mis olevat alguse saanud sellest, et Bellingshausenile meeldis metsik küüslauk, samal ajal kui Es-penberg jälestas seda (Löwenstern 2005: II, 565). Ilmselt sai Lö-wenstern nende sõnelusest siiski valesti aru, sest tegelikult hindas Espenberg karulaugu tähtsust skorbuudi ärahoidmisel väga kõr-gelt.

Espenberg oli arvamusel, et peale ebapiisava ja kehva toidu põhjustavad skorbuuti veel niiskus, külmus, kurbus ja vähene lii-kumine, ning vastupidi, skorbuudile seisavad vastu ning aitavad

⁴⁴Tõlketeoses on autoriks märgitud Jacob Lind. *Toim.*

seda ka kõige pikematel mereretkedel ära hoida puhtus, kuiv õhk, küllaldane liikumine, rõõmus meel, vein ja hapud joogid; lühidalt öeldes võib skorbuuti tekitada kõik see, mis keha nõrgestab ja temalt erksuse võtab, ning selle vastu aitab võidelda kõik organismi tugevdav ja elustav (Lihtšangof 2021: 276).

Kõige sagedamini kimbutasid laevameeskonda tavalised tõved, nagu külmetushaigused (köha ja nohu, palavik, kõrva- ja kurguvalu), kõhulahtisus, reumaatilised luu- ja liigesvalud, kõhuussid ning suguhaigused. Laevareisi ettevalmistamisel tõusis kindlasti üheks oluliseks küsimuseks kaasavõetavate ravimite valik. Kindlasti ei saanud lootma jääda ravimivarude täiendamisele või uuendamisele vahepeatustes. Ravimid pidid säilima tarvita-miskõlblikuna igasugustes ilmaoludes kolme aasta jooksul, nad ei tohtinud liigselt ruumi võtta ja nende maksumus ei tohtinud üle jõu käia, samuti pidid ravimite anumad ja pakendid olema võimalike tormide tõttu veekindlad ja purunematud.

Esmapilgul võiks oletada, et ravimite komplekteerimisel lähtuti Vene laevastikuarsti Heinrich Bacherachi 1783. a väljaantud Venemaa esimesest laevastiku farmakopöast, kuid selles on üles loetud vaid 150 ravimit kuni pooleaastase laevareisi tarvis (Seidel 1979: 25). Selleks ajaks olid ingliskeelses maailmas juba tekkinud kindlad ravimite kasutamise traditsioonid. Teedrajavaks kujunes Ida-India kompanii teenistuses olnud šoti arsti John Clarki eelnimetatud teos, kuid ka selles leiduvad ravimisoovitused olid mõeldud vaid pooleks aastaks. Arvatavasti koostasid Krusenstern, Lisjanski ja Espenberg ravimite nimestiku üheskoos, kusjuures laevakaptenid lähtusid oma pikaajalistest kogemustest Inglise laevastikus ning Espenberg inglise keelest saksa keelde tõlgitud kirjandusest. Thomas Seideli andmetel andis Espenberg lõpliku ravimite nimekirja kaasa Inglismaale laevu ostma läinud Lisjanskile, sest sealsetel ravimitootjatel oli rohkesti kogemusi pika tarvitamisajaga arstimate valmistamisel ja saadaval oli suur hulk nii Aasia kui ka Ameerika ravimtaimi eriti troopiliste haiguste raviks (Seidel 1979: 25). Kui 7. juulil 1803 jäid Inglismaalt Venemaale transporditud ja remonditud laevad Kroonlinna reidile, toimetati paadiga pardale kolm ilmselt Inglismaalt toodud ja laeva-remondi ajaks mahatõstetud suurt apteegikasti ravimitega, millest

kaks olid ilmselt mõeldud Nadeždale ja üks Nevale (Löwenstern 2005: I, 8).

Apteegikastides sisaldunud ravimite nimestik pole kas säilinud või jääb avastamisrõõmu pakkuma tulevastele uurijatele. Thomas Seidel on peamiselt Krusensterni reisiraamatu kolmanda köite meditsiinaruande põhjal koostanud osalise nimekirja ravimitest, mida võidi reisi ajal kasutada. Nimestikus on loetletud umbes 30 kuivatatud taimset droogi ja anorgaanilist ühendit (Seidel 1979: 26–27). Mõistagi võib tegelik nimekiri hoopis pikem olla, sest küllap oli laevaapteegis hulgaliselt ka neid ravimeid, mille tarvitamise järele vajadust ei tekkinudki. Kindlasti olid aga olemas oopiumitinktuur (*laudanum*), Halleri hapu eliksiir⁴⁵ (lahjendatud väävelhappe ja viina segu), kamper (saadakse kamprikaneelepuust), hispaania kärkse⁴⁶ plaaster, kaskarillipuu koor, kii-napuu koor, kalomel (nn magus elavhõbe),⁴⁷ muskus (muskushirve sugunäärme nõre tinktuur), jalap-lehtertapu juur, oksejuur (ka röga-oksejuur), tärpentiniõli, palderjanitinktuur, rabarberi juur, salmiaak (ammooniumkloriid), antimontartraat,⁴⁸ ussipuju õisikud, nafta (sissehõõrumiseks), tamarind,⁴⁹ Doveri pulber⁵⁰ (oksejuur oopiumiga), okseviinakivi (kaalium-antimontartraat, *tartarus stibiatus*, moodustub veini hoidmisel antimonnõus, kui veinis sisalduvad orgaanilised happed reageerivad antimoniga), kilple-

⁴⁵Šveitsi loodusteadlase ja luuletaja, moodsa füsioloogia isaks nimetatud Albrecht von Halleri (1708–1777) järgi. *Toim.*

⁴⁶Lad *Lytta vesicatoria*, Eestis hävinud smaragdroheline mardikas, kelle kitiinkest sisaldab tugevatoimelist mürki kantaridiini, mis väikeses annuses mõjub afrodisiaakumina. *Toim.*

⁴⁷Kalomeliks nimetatakse elavhõbekloriidi. Suukaudseks manustamiseks mõeldud pillides oli see kokku segatud mõne magusa ainega, nt lagritsa või suhkruga. *Toim.*

⁴⁸Tartraat on viinhappe sool või ester. *Toim.*

⁴⁹Troopikas kasvava tamarindipuu söödav vili, nimetatud ka India datliks. *Toim.*

⁵⁰Inglise arsti Thomas Doveri (1660–1742) järgi, kes selle välja töötas. *Toim.*

hiku juur, ravijuure juur, vahulille juur, väävliõis,⁵¹ tsinkoksiid, tsinksulfaat (valge vitriol).

Taimsete ravimite toimet ja näidustusi tänapäeva teadmiste valguses aitab järgnevalt selgitada Ain Raali koostatud maailma ravimtaimede entsüklopeedia (Raal 2010). Anorgaaniliste ja loomsete ravimite käsitlemisel on siin abiks olnud Wolfgang Schneideri seitsmeköiteline ravimiajaloo leksikon (Schneider 1968–1975), milles on esitatud neile ravimitele omistatud teravistav, kuigi mitte alati tõenduspõhine toime.

Opiumitinktuur: valuvaigisti, kootab ja lahtistab röga, lõõgastab krampi kiskuvaid lihaseid ja laiendab veresooni, soodustab higistamist, aitab düsenteeria ja kõhulahtisuse vastu. *Kamper*: tarvitatakse nakkuste (soodustab südamegevust) ja kopsupõletiku korral (ergutab hingamist ja vereringet, lahtistab röga); määratakse nahale liigesevalu ja reuma korral ning rinnale hingamisteede katarri korral; toimib ka mikroobide vastu. *Kaskarillipuu koor*: aitab kõhupuhituse ja -lahtisuse korral, lahtistab röga ja hävitab mikroobe. *Kiinapuu koor*: sisaldab hiniini, alandab palavikku ja takistab malaariaplasmodiumi arengut verelibledes, lõõgastab lihaskrampe ja mõjub antimikroobselt. *Jalap-lehtertapp*: juuremugulate vaik on tugev lahtisti, tarvitatakse ka koolikute korral. *Oksejuur*: lõõgastab bronhe, oksevahend mürgistuste korral. *Doveri pulber*: ajab higistama, ravib külmetust, alandab palavikku, vähendab valu ja krampe. *Palderjanitinktuur*: rahustava toimega, manustatakse närvipinge ja unehäirete korral. *Rabarberi juur*: suures annuses kõhulahtisti, väikeses kõhukinnisti. *Ussipuju õisikud*: tarvitatakse sooleparasiitide, eriti solkmete väljutamiseks. *Tamarindi viljaliha*: kergelt lahtistav, bakteri- ja seenevastane toime. *Ravijuur*: tarvitatakse kõhulahtisuse ja seennakkuse korral. *Vahulill*: aitab hingamisteede katarri ja kõha vastu. *Hispaania kärbsse plaaster*: leevendab reumaatilisi vaevusi. *Muskus*: tarvitatakse närvide rahustamiseks, samuti läkakõha puhul. *Kalomel*: kõhulahtisti, palaviku alandaja. *Nafta*: külmetuse, kõha

⁵¹Nii nimetatakse pulbrilist peenekristallilist väävlit, mida on traditsiooniliselt toodetud looduslikult esineva väävli sublimeerimise teel. *Toim.*

ja podagra korral vastavalt jalgade, rinna ja haige kehaosa sissehõõrumiseks. *Okseviinakivi*: kasutatakse oksevahendina ja imiusside vastu. *Salmiaak*: vähendab kõha ja röga, manustatakse ka diureetikumina. *Tärpentiiniõli*: tarvitatakse mähisena reumaatiliste vaevuste ja (rinnale asetatult) hingamisteede haiguste korral. *Halleri hapu eliksiir*: alandab palavikku. *Väävliõis*: kõhulahtisiti. *Tsinkoksiid*: antimikroobsete omadustega, mõjub kudesid koohtavalt, soodustab haavade paranemist ja kuivamist. *Tsinksulfaat*: oksevahend, kuulub ka silmatilkade koostisse.

Neist arstirohtudest kümmekond, seega kolmandik, oli esinud ka Tallinna merehospidali apteeži 1813. a raviminimestikus, mis sisaldas ühtekokku 134 medikamenti (EAA.31.1.196 l. 2). See nimestik tugines suurelt osalt juba nimetatud Heinrich Bacherachti farmakopöale 1783. aastast. Tallinna mereväeapteegi 1813. a ravimite valik oli asjatundlik. Enamik arstimeid (näiteks puukäsn, kadakamarjad, tammekoor, arnika, kummel, piparmünt, humal, leeder) kujutas endast meie kliimavöötmes kasvavaid ravimtaimi, mis olid ilmselt tarvitusel Balti mere laevastikus.

Järgnevalt vaadelgem, milliseid ravimeid merereisil enim esinenud haiguste raviks Nadežda pardal tarvitati. Ühtlasi uurigem, kas Espenbergi ravipraktika sarnanes teiste toonaste laevaarstide omaga. Võrdluseks on meil kasutada samal ajal, 1805. aastal Vampu sadamas viibinud USA laeva New Jersey arsti William Baldwini ravipraktika kirjeldus tema doktoritöös, kusjuures Baldwinil oli kasutada mitu haiguslugu ka oma sõbralt Thomas Bryantilt, kes oli laevaarstiks just Vene laevadega samal ajal Vampus ankrus seisnud USA laeval Jefferson (Baldwin 1807).

Espenberg pidas kõige universaalsemaks ravimiks oopiumitinktuuri, mida ta kasutas nii kõhulahtisuse, külmetuse, peavalu kui ka palaviku vastu. Hiljem määras ta seda sageli August von Kotzebue perekonna haiguste raviks, eriti lastele kõhuvalu vastu. Palaviku raviks oli higistamine, mida täiendas hea, haige enda soovitud söök. Veel ravis Espenberg palavikuhaigeid kiinapuu koorest valmistatud ravimitega ja nn Halleri hapu eliksiiriga, mis jahutas organismi ja alandas palavikku. Halleri eliksiiri soovitas ta hiljem raviks ka Kotzebue perekonnale.

Ameerika arst Baldwin võrdleb doktoritöös oma ravitulemusi palaviku vastu võitlemisel John Clarki omadega, kes pidas ainsaks tõhusaks ravimiks troopikapalaviku vastu kiinapuu koort, ja jõuab järeldusele, et selle arstimi kasutamine palaviku korral pole sobiv. Parimaks ravimeetodiks Vampu soost pärit “palavikumiaksi” vastu peab Baldwin hoopis aadrilaskmist, kuid kiidab ka kalomeli kombineerituna jalap-lehtertapuga ning kalomeli koos viinakivi ja antimoniga, mida ta olevat andnud seni, kuni palavik püsis. Thomas Bryant oli algul samuti Clarkist juhindunud ja kiinapuu koort kasutanud, kuid siis nagu Baldwingi arusaamisele jõudnud, et see ei anna vahelduva palaviku vastu loodetud tulemust. See-eest olevat Vampu miasmiide tekitatud palaviku vastu väga häid tulemusi andnud aadrilaskmine. Nii Baldwin kui ka Bryant pidasid seega isegi palaviku korral käepäraseimateks raviviisideks oksendamist ja kõhulahtistamist, milleks tarvitati vastavalt viinakivi ja oksejuurt ning elavhõbedat, glaubrisoola ja riitsinusõli.

Tänapäeva arusaamade järgi otsustades võib öelda, et Espenbergi palavikuravi oli tõhus ja haiget säästev, samal ajal kui Ameerika laevadel palavikuhaiged tervenesis pigem kurnavate ravivõtete kiuste, mitte tänu neile.

Ümber Hoorni neeme sõites said paljud tormise, sajuse ja jaheda ilmaga külma. Tõbistele andis Espenberg higistamist soodustavat rohtu, mille toimet kinnistati punši või veini, tee või sidrunimahlaga. Veel manustas Espenberg külmetuse korral kaskarillipuu koort ja hõõrus keha naftaga. Köha ravimisel kasutas ta röga väljutamiseks Doveri pulbrit (röga-oksejuurt oopiumiga) ja vahulille. Ameeriklased seevastu andsid Hiinas külmetuse korral elavhõbelahustit, kalomeli ja jalapit ning kõhtu lahtistavat glaubrisoola.

Reumaatilise luu- ja liigesevalu korral hõõrus Espenberg ihuliikmed sisse tärpentiniõliga, kuid tarvitusel oli ka hispaania kärbes plaaster. Peavalu ja palaviku vastu (näiteks Krusensternil Kantonis) mõjus hästi soe jook ja oopiumitinktuur ning külmetavate jalgade sissehõõrumine naftaga. Espenberg määras peavalu korral ka oksevahendeid: oksejuurt ja okseviinakivi (kaaliumantimontartraati).

Kõhulahtisus tabas laevameeskonna liikmeid enamasti sooja-des piirkondades, pöörijoonel ja Nuku Hival, iseäranis aga Kantonis. Enamasti lisandus sellele palavik. Kõhulahtisus pandi eelkõige saastunud vee süüks ja seda raviti opiaatidega. Algul andis Espenberg ka kaskarillipuu koort või ravijuurt, kuid jäi lõpuks oopiumi kui tõhusaima toimega ravimi juurde. Oopiumi andis ta ka ägedalt kulgeva kõhulahtisuse korral, kuigi Inglise arst Pearson, kellega Espenberg Hiinas tutvus, soovitas tarvitada rabarberijuurt. Sellele arstimile kuulus Espenbergi eelistus kroonilise kõhulahtisuse korral. Espenbergiga sama meelt oli Baldwin, kes pidas samuti akuutsete kõhuhaiguste vastu tõhusaks oopiumi ja kroonilise kõhulahtisuse vastu rabarberit. Baldwin hindas kõrgelt ka lahtisteid, milleks tavaliselt tarvitati magusat elavhõbedat. Tugevad kõhuvaluhood (koolikud) tabasid meremehi Jaapanis, kus Espenberg ravis neid oopiumi- ja palderjanitinktuuriga. Kamtšatkal ja Sahhalinil tekkisid toore kala söömisest kõhuussid. Haigetele anti solkmete väljutamiseks ussipuju palderjaniga ning jalap-lehtertapu juurt koos magusa elavhõbedaga.

Peatustes, eriti Brasiilias ja Hiina sadamates, said meremehed prostituutidelt suguhaigusi, mille ravimisel oli Espenberg asjatundja, sest see oli tema Erlangenis kaitstud doktoritöö teema. Raviks tarvitas ta elavhõbedapreparaate. Jaapanis rōugetesse nakatunud soldati puhul tegutses Espenberg nii oskuslikult, et Kamtšatka elanike seas, kelle juurde Jaapanist tagasi pöörduti, rōuged levima ei hakanud. Väsimuse vastu andis Espenberg kampirit südame- ja hingamistevgevuse ergutamiseks. Virgutava toimega oli ka muskus.

Millised olid Espenbergi ja Baldwini-Bryanti ravimeetodite põhilised erinevused? Espenberg pidas haiguste ennetamisel ja ravis väga oluliseks head toitumist, mis ameeriklaste ravipõhimõtetes ei leia kordagi mainimist. Baldwini ja Bryanti arvates oli kõige universaalsem ravimeetod kõikvõimalikel juhtudel aadrilaskmine. Seda kiidavad nad kui alati tõhusat protseduuri, mis leevendab kõiki halbu haigussümptomeid ja kiirendab soovitud tulemuseni jõudmist. Baldwin koguni kahetseb, et ei sõandanud aadrilaskmist alati rakendada. Espenberg seevastu — erinevalt enamikust tolaeagsetest meedikutest — hoidus aadrilaskmisest,

rakendades seda vaid erandjuhtudel, kuigi Nadežda madrused vahel lausa nõudsid, et neil aadrit lastaks (Eспенberg 1812).

Löwenstern pidas Espenbergi heaks arstiks, kuid pani talle süüks laiskust. Kord, kui üks madrus oli end vigastanud ja laev tugevasti õõtsutas, jäi Espenberg kaaluma, kas minna ise vigastatule appi või teha see ülesandeks oma abilisele, kirurg Johann Sydhamile. Tavaliselt olevat ta sellistel puhkudel küll ise kohale läinud. Kuid selles, mida Löwenstern peab laiskuseks, võib ilmselt näha ka hoopis Espenbergi kohanematust laeva õõtsumisega ja suutmatust madrustega vene keeles suhelda. Espenbergiga olid rahulolematud sellegi pärast, et ta ei nõustunud alati ravimeid andma, vaid jättis haige looduse hoolde, kuigi ravimeid oli kaasa võetud suurel hulgal. Ühel juhul keeldus näiteks Espenberg ebasoodsates kliimaoludes tekkinud haavandite raviks plaastreid andmast (Löwenstern 2005: I, 194). Kuid see oligi Espenbergi põhimõte, mida ta püüdis rakendada iga kord kui vähegi võimalik: lasta organismil looduse tervistava jõu toimetel ise paraneda. Arsti ülesanne oli vaid sellele kaasa aidata.

Vähemalt neljal korral kutsuti Espenbergi kui pädevat arsti konsulteerima ka väljapoole Nadežda laeva. Ilmselt oli konsultatsioonijuhtumeid palju rohkem, kuid neid pole lihtsalt kirjasõnasse talletatud. Brasiilias viidi Espenberg ühele Ameerika laevale, kus patsient vaevles kõhuummistuse käes, samal ajal kui laeva velsker oli purjus ja laeval nappis ravivahendeid (Löwenstern 2005). Macaus palus ühe sandlipuitu vedanud Hiina aluse prantslasest laevnik Espenbergil üle vaadata vesitõvega rootslase, kellele hiina arst oli kolme kuu eest kuu aja jooksul ainult lahustit andnud ja tal tihti aadrit lasknud; seejärel oli teda ravinud üks portugali meedik ja nüüd tegeles rootslasega jälle hiina arst, kes andis talle mingeid keedetud juurikaid. Espenberg, kelle nõu patsient kuulda ei soovinud, ütles prantslasele, et pikka elulootust rootslasel pole, ja mõne päeva pärast teataski prantslane talle haige surmast (Eспенberg 1812). Vampus küsis ühe Ameerika laeva madrus Espenbergilt nõu skorbuudi asjus, kuid laevatohtri enda väitel sellest abi polnud (Eспенberg 1812). Espenbergi nõu ja abi palus ka Neva arst Moritz Laband, kui laevad olid juba Hiinast

lahkunud, kuid sõudepaadiga sai veel ühe laeva juurest teise juurde sõuda (Löwenstern 2005: II, 643).

Espenberg jälgis teraselt teiste arstide, sealhulgas jaapani ja hiina arstide ravivõtteid, näiteks seda, kuidas jaapani arst ravis kaelahaavu jaapanlasel, kes oli habemenõaga enesetapukatse teinud (Espenberg 1812; Löwenstern 2005: II, 350). Samuti pälvis tema tähelepanu hiina arsti tegevus vesitõve ravimisel.

Kui Espenberg oli seni oopiumi kui ravimi universaalset tõhusust väga kõrgelt hinnanud, siis Pearson asetas oopiumi tarvitamise laiemasse konteksti. Hiina oli nimelt oopiumi sisseveo rangelt ära keelanud ja seetõttu oli õide puhkenud salakaubandus. Ärakeelamise põhjus oli aga Pearsoni selgituse kohaselt selles, et kui algul toimib oopium suurepäraselt — suurendab vaimujõudu, parandab isu ja lihastoonust, tõstab sugulist jõudlust —, siis kuigi kauaks see kõik püsima ei jää: pikapeale jõud hoopis raugneb, tekib isupuudus ja kurnatus. Oopiumi kuritarvitamisel on alati ühed ja samad tagajärjed, ükskõik millises vormis seda kehale rakendatakse — hiinlased teatavasti suitsetavad oopiumi ja joovastuvad selle suitsust.

Küsidest Pearsonilt nõu, mida tuleks sagedase kõhulahtisuse korral teha, soovitas inglase Espenbergil tarvitada rabarberit. Seda nõu Espenberg siiski ei järginud, sest nägi oopiumis kiiremat ja kindlamat vahendit. Kroonilise kõhulahtisuse korral on aga oopiumi juurde jäämine äärmiselt kahjulik, sest esialgsele ajutisele leevendusele järgneb hoopis tervise halvenemine. Espenberg uskus, et ka ootamatult tekkinud kõhulahtisuse korral, kus keha tühjendamine on tormiline ja seotud valuga, tuleks rabarberile ja teistele seesugustele ravivahenditele eelistada oopiumi (Espenberg 1812: 215).

Paljulubav oleks Espenbergi meditsiinialaste vaadete edasine uurimine, võttes arvesse nii Erlangenis kaitstud doktoritööd, tegevust laevatohtrina kui ka arstipraksist Tallinnas. Suurepäraseks uurimisallikaks oleksid seejuures Berliini riigiraamatukogus asuvad Espenbergi kirjad August von Kotzebuele. Neis on rohkesti ravisoovitusi ja viiteid Espenbergi hinnatud meditsiiniautoriteeti-

dele. Nende läbitöötamine annaks tervikpildi Espenbergi arstiteaduslikest vaadetest tolleaegsete meditsiinarusaamade taustal.

KOKKUVÕTE

Carl Espenbergi isikuga on seotud kaks nähtust, mis teevad ta ainulaadseks ülejäänud 19. sajandi esimesel veerandil Eestis teutsenud meedikute hulgas. Ühelt poolt oli ta esimene ema poolt pärisoriste talupoegade hulgast pärit meditsiinidoktor ja õpetatud arst Eestis, teisalt oli tal laevaarstina ainukordne võimalus näha paljusid maailma piirkondi ja rahvaid, mis vaid vähestel õnnestus. Seega oli ta kõige laiem silmaringiga arst Baltimail ehk Ilo Kåbini sõnadega väljendades: “Näib, et esimeseks Eesti pinnalt pärit arstiks, kel avanes võimalus tutvuda maailmaga globaalses ulatuses, oli doktor Karl Espenberg” (Kåbin 1998: 178).

Carl Espenbergi laevaarstitegevuse lähema vaatluse põhifookus on siin artiklis kolmel aspektil: suhted reisikaaslastega, loodusolude ja kohatud rahvaste eluolu kirjeldamine reisisõnumites ning tegevus teismeliste Moritz ja Otto von Kotzebue mentorina. Põhiallikaks on laevaohvitseri Hermann Ludwig von Löwensterini päevikumärkmed, mis enamiku ühiskajutikaaslaste suhtes on väga kriitilised, Espenbergi kujutavad aga lausa veidrikust antikangelasena.

Espenberg, kelle mitte kuigi tugev tervis ja 40ndad eluaastad ei sobinud selliseks pikaks kurnavaks meresõiduks, võttis kutse hakata laevaarstiks vastu sügava sõprustunde tõttu, mis sidus teda Krusensterniga, samuti teadmisjanust ja uudishimust kõige tundmatu vastu. Ilmselt oli seda soodustavaks teguriks õpinguaegne kokkupuude merereisidel osalenud õppejõududega. Espenbergi hinnati laevas kui tublit ja vastutustundlikku arsti. Kuid laevaõiduoludega ta päris ära ei harjunudki ja lõivu tuli tal selle eest maksta kompulsiivse söömishäirega.

Espenbergi sotsiaalse keskkonna moodustanud laevameeskond koosnes kõrge enesehinnanguga ambitsioonikatest isiksustest. Laevaohvitserid, teadlased ja madrused olid kõik oma valdkonna pühendunud ja motiveeritud asjatundjad. Löwensterini päe-

vik annab suurepärase allikana võimaluse jälgida, milline oli laevaohvitseride, teadlaste ja Vene saadiku seltskonna vabaajategevus kitsastes ruumioludes. Kõik nad pidasid päevikut ja koostasid artikleid või saatsid sõnumeid kas laiema levikuga ajakirjandusväljaannetele või erialaajakirjadele. Espenbergi reisimuljeid ja tähelepanekuid sisaldanud sõnumid ilmusid Heinrich Friedrich Storchi väljaantud ajakirjas *Russland unter Alexander dem Ersten*, August von Kotzebue ja Garlieb Merckeli ajalehes *Der Freimüthige* ning Alexander Tillochi ajakirjas *The Philosophical Magazine*. Väärtuslikke tähelepanekuid leidub Espenbergi koostatud laevareisi terviseolusid käsitlevas kirjatöös Adam Johann von Krusensterni reisiraamatu 1812. a ilmunud kolmandas köites. Sealt selgub, et Espenbergi kasutatud ravimid ja ravimeetodid olid tolele ajale küll tüüpilised, kuid ta eristus teistest arstidest aadrilaskmise vältimisega ja kriitilise suhtumisega oopiumi liigtarvitamisse.

Sõnumites kirjeldab Espenberg Brasiilia loodust ja rahvaid, Nuku Hiva ja Havai põliselanikke, Kamtšatka iseärasusi ning Hiina sadamalinnade eluolu. Teadlased ja laevaohvitserid tõid Euroopa õpetlastele kaasa näidiseid kaugete paikade loodusest ja kohalike rahvaste valmistatud esemetest. Espenberg annetas neid Johann Burchardi eramuuseumikollektsiooni, mis nüüd asub Eesti Ajaloomuuseumis. Kaks Nuku Hivalt toodud pealuud sai Tartu ülikooli meditsiiniprofessor Heinrich Friedrich Isenflamm, kes kasutas neid oma uuringutes.

Espenbergil oli murdealiste Moritz ja Otto von Kotzebue mentorina oluline osa nende kasvamisel tarkadeks ja edasipüüdlikeks, oma tegevusega teistele eeskuju näitavateks isiksusteks. Navigatsiooni ja matemaatiliste ainete õpetamisel Kotzebuedele andsid oma osa ka laevaohvitserid, eriti Fabian Gottlieb von Bellingshausen ja Hermann Ludwig von Löwenstern. Laevaarstina oli Espenberg nõuga abiks teistelgi laevadel ja kaldal, samuti suhtles ta Hiinas mitme meditsiiniajalukku läinud Inglise ja Hispaania arstiga, kes seal samal ajal korraldasid vaktsineerimist rōugete vastu.

Artikkel ei oleks valminud Assar Järvekülje ja Sulo Lembineni kaasabita. Suur tänu abi eest ka Maria Luštšikule, Piret Zetturile ja Heivo Kikkatalole. Venemaa riikliku mereväearhiivi Adam Johann von Krusensterni fondis leiduvate Espenbergi kirjade digikoopiate eest võlgnen tänu teadusajaloolasele Erki Tammiksaarele ning Berliini riigiraamatukogu käsikirjade osakonnas asuvate, Espenbergilt August von Kotzebuele saadetud kirjade koopiate eest Antje Goerigile. Nende transkribeerimise eest tänan Kaari Antzonit.

Arhiiviallikad

Carl Espenbergi kirjad August von Kotzebuele 1803–1818 Berliini Riigiraamatukogu käsikirjade osakonnas: Staatsbibliothek zu Berlin Preussischer Kulturbesitz, Abteilung für Handschriften und Historische Drucke, Nachlass 141, Sammlung Adam, Kasten 89: Espenberg, Carl

Carl Espenbergi kirjad Adam Johann von Krusensternile ja tema abi-kaasale Juliana von Krusensternile 1803–1822. Venemaa riiklik mereväe arhiiv Peterburis, fond 14, nimistu 1, säilik 246

Kirjandus

- Baldwin, William 1807. *A short practical narrative of the diseases which prevailed among the American seamen, at Wampoa in China in the year 1805, with some account of diseases which appeared among the crew of the ship New Jersey on the passage from thence to Philadelphia*. Inaugural dissertation. Philadelphia: Printed by Thomas T. Stiles
- Blankenburg, Gudrun, Hans-Joachim Blankenburg 2019. *Wilhelm Gottlieb Tilesius von Tilenau 1769–1857. Eine Biographie. Teilnehmer an der ersten russischen Weltumseglung 1803–1806*. Bad Langensalza: Verlag Rockstuhl
- Blumenbach, Johann Friedrich 1808. *Decas collectionis suae craniorum diversarum gentium illustrata*. Gottingae: Apud Ioann. Christ. Dieterich
- Burchard, Johann 2002. Verzeichniß der Antiquitäten und Seltenheiten die zum Besten der Armen im obern Saale des Schwarzenhaupte-Hauses vom 20sten bis zum 30sten Juny dieses Jahres, Vormittags von 9 bis Abends 7 Uhr gezeigt werden (Reval

- 1822). — *Mon Faible'ist ajaloomuseumiks*. (Töid ajaloo alalt 4.) Tallinn: Eesti Ajaloomuseum, lk 157–169
- Clark, John 1792 (1773). *Observations on the Diseases in Long Voyages to Hot Countries, and Particularly on Those which Prevail in the East Indies*. The second edition. Vols. 1–2. London: J. Murray
- Clark, John 1798 (1778). *Beobachtungen über die Krankheiten auf langen Reisen nach heißen Gegenden, und besonders über die Krankheiten, die in Ostindien Herrschen*. Kopenhagen—Leipzig: Schubothe
- Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710–1960*. 1970. Im Auftrag der Baltischen Historischen Kommission begonnen von Olaf Welding und unter Mitarbeit von Erik Amburger und Georg von Krusenstjern herausgegeben von Wilhelm Lenz. Köln—Wien: Böhlau-Verlag
- Dunker, Axel 2012. “Wir stiften eine Kolonie” oder “Cultivons notre champ!”. August von Kotzebue in postkolonialer Sicht. — Mari Tarvas, Heiko F. Marten, Maris Saagpakk, Aigi Heero, Helju Ridali, Merle Jung (Hrsg.). *Von Kotzebue bis Fleming: Literatur-, Kultur- und Sprachkontakt im Baltikum*. (Plenarvortrag der gleichnamigen Tagung im Mai 2011.) Würzburg: Königshausen Neumann, S. 13–29
- Erik-Amburger-Datenbank. Ausländer im vorrevolutionären Russland *s.a.* <https://amburger.ios-regensburg.de>
- Esenberg, Carl 1804. Reisejournal des Herrn Dr. Espenberg, von Brasilien bis Kamtschatka. — Auszug aus einem Schreiben desselben an den Herausgeber, datiert: Peter-Pauls-Hafen, den 12/24 August 1804. — *Russland unter Alexander dem Ersten: eine historische Zeitschrift*, herausgegeben von Heinrich Storch, Bd. 6, XIV. Lieferung, S. 9–36
- Esenberg, Karl 1805a. Aufenthalt der Russischen Weltumseglungs-Escadre bei der Insel Nukahiwa. — *Der Freimüthige oder Ernst und Scherz*, Nr. 37, S. 146–147; Nr. 38, S. 150–151; Nr. 39, S. 154–155; Nr. 40, S. 158–159
- Esenberg, Karl 1805b. Journal of the Voyage from Brazil to Kamchatka; extracted from a Letter of Dr. Espenberg, dated the Harbour of St. Peter and St. Paul, August 24, 1804. — *The Philosophical Magazine*, No. 22, pp. 3–13, 115–123
- Esenberg, Carl 1812. Nachrichten über den Gesundheitszustand der Mannschaft auf der Nadeshda während der Reise um die Welt in den Jahren 1803, 1804, 1805 und 1806. — Ivan Fedorovic Krusenstern. *Reise um die Welt in den Jahren 1803, 1804, 1805 und 1806*

- auf Befehl seiner Kaiserlichen Majestat Alexander des Ersten auf den Schiffen Nadeshda und Newa unter dem Commando des Capitains von der Kaiserlichen Marine A. J. von Krusenstern, Bd. III. St. Petersburg, S. 184–232
- E s p e n b e r g, Carl 1843. Schreiben eines Reisegefährten des Weltumseglers Krusenstern. — August von Kotzebue. *Ausgewählte prosaische Schriften*. Bd. 36, S. 218–224
- G o l d m a n n, Tim S., Michael S c h o l z, Fritz D r o s s 2021. Skulls on the road — historical traces of anatomical connections between Erlangen and Tartu/Dorpat. — *Papers on Anthropology*, Vol. 30, No. 1, pp. 116–127
- G o v o r, Elena 2010. *Twelve Days At Nuku Hiva: Russian Encounters and Mutiny in the South Pacific*. Honolulu: University of Hawaii Press
- G o v o r, Elena, Nicholas T h o m a s (eds.) 2019. *Tiki. Marquesan Art and the Krusenstern expedition*. Leiden: Sidestone Press
- G u s t a v s o n, Heino 1996. Karl Espenberg (1761–1822). — Viktor Kalnin (koost.). *Eesti arstiteaduse ajaloost*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 20–24
- H e e g, Jürgen 2018. Garlieb Merckeli ajalehed poliitilise publitsistika viimase bastionina võitluses Napoleoni vastu. — Katre Kaju (koost.), Tõnu Tannberg (peatoim.). *Uutmoodi ja paremini! Ühiskondlikest muutustest 18. sajandil ja 19. sajandi algul*. Tartu: Rahvusarhiiv, lk 191–216
- H e e r d e, Hans-Joachim 2006. *Das Publikum der Physik. Lichtenbergs Hörer*. (Lichtenberg-Studien, Bd. 14.) Göttingen: Wallstein
- H o s l a c s a. History of Science in Latin America and the Caribbean. Digital Archive. www.hoslac.org
- I v a n o v 1994 = Иванов Анатолий Евгеньевич. *Ученые степени в Российской империи XVIII в.–1917 г.* Москва: Институт российской истории
- K e e r u s, Lembi (koost.), Anu L e p p (toim.) 2007. *Admiral Adam Johann von Krusenstern ja tema aeg*. Kilti mõisas 2003. ja 2006. aastal toimunud ajalookonverentside ettekanded. Kilti: VR Kirjastus
- K r o k e, Claudia 2010. *Johann Friedrich Blumenbach: Bibliographie seiner Schriften*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen
- K r u s e n s t e r n, Adam Johann von 1987. *Adam Johann von Krusensterns Reise um die Welt. Erlebnisse und Bordbuchnotizen des Kommandanten der Expeditionsschiffe “Nadeshda” und “Newa” bei der ersten Weltumsegelung unter russischer Flagge in den Jahren 1803–*

1806. Ausgewählt, bearbeitet und herausgegeben von Christel und Helmuth Pelzer. Mit einem Nachwort von Helmuth Pelzer. Leipzig: Brockhaus
- K r u s e n s t e r n, Aleksei (koost.), Krista M õ i s n i k (toim.) 2021. *Krusensterni ring. Adam Johann von Krusensterni elu ja tegevust kajastavate artiklite ja dokumentide kogumik, pandud kokku tema 250. sünniaastapäevaks*. Tlk Veronika Einberg. Tallinn: Hea Lugu
- K r u s e n s t j e r n, Ewert von 1991. *Weltumsegler und Wissenschaftler: Adam Johann von Krusenstern 1770–1846: Ein Lebensbericht*. Gernsbach: Casimir Katz Verlag
- K ä b i n, Ilo 1998. *Eesti ajalugu arsti pilgu läbi*. Tartu: Ilmamaa
- K ä h ä r - P e t e r s o n, Kadi 2015. Tsiivilisatsioon ja metslus Otto von Kotzebue ja Adelbert von Chamisso reisikirjades. Magistritöö. Tartu Ülikool
- L a n g s d o r f f, Georg Heinrich von 1993. *Remarks and Observations on a Voyage around the World from 1803 to 1807*. Translated and annotated by Victoria Joan. Kingston: Limestone Press
- L i c h t e n b e r g, Georg Christoph 1972. *Aforisme*. Tlk August Sang, Kersti Merilaas. (Loomingu raamatukogu 28.) Tallinn: Perioodika
- L i h t š a n g o f, Aleksandr 2021. Haiguste profülaktika ja ravi Venemaa esimese ümbermaailmareisi ajal. — Aleksei Krusenstern (koost.), Krista Mõisnik (toim.). *Krusensterni ring. Adam Johann von Krusensterni elu ja tegevust kajastavate artiklite ja dokumentide kogumik, pandud kokku tema 250. sünniaastapäevaks*. Tlk Veronika Einberg. Tallinn: Hea Lugu, lk 272–293
- L i n d, James 1753. *A Treatise of the Scurvy in Three Parts. Containing an Inquiry into the Nature, Causes, and Cure, of that Disease*. Edinburgh: A. Kincaid and A. Donaldson
- L i n d, Jacob 1775. *Abhandlung vom Scharbock*. Nach der zweyten Ausgabe aus dem Englischen übersetzt von J. N. Pezold. Riga—Leipzig: Hartknoch
- L ö w e n s t e r n, Hermann Ludwig von 2005. *Eine kommentierte Transkription der Tagebücher von Hermann Ludwig von Löwenstern, 1777–1836*. Band II. 1803–1806: die erste russische Weltumsegelung. Teil 1–2. Transkription und Anmerkungen von Victoria Joan Moessner. Lewiston: Edwin Mellen Press
- N e v s k i, Vladimir 1957. *Vene lipu all ümber maailma: venelaste esimene ümbermaailmareis laevadel “Nadežda” ja “Neva” kaptenleitnantide Ivan Krusensterni ja Juri Lisjanski juhtimisel aastail 1803–1806*. Tlk Voldemar Pirson, Paavel Raid. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus

- R a a l, Ain 2010. *Maaailma ravimtaimede entsüklopeedia*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus
- R a t m a n o v 2015 = Ратманов Макар Иванович. *Первая русская кругосветная экспедиция (1803–1806) в дневниках Макара Ратманова*. Ответственный редактор М. Н. Луньковский. Санкт-Петербург: Крига
- R o s e n m ü l l e r, Johann Christian, Heinrich Friedrich I s e n f l a m m 1800–1803. *Beiträge für die Zergliederungskunst*. Bd. I–II. Leipzig: Tauchnitz
- S a n g m e i s t e r, Dirk 1998. Das Feenland der Phantasie. Die Südsee in der deutschen Literatur zwischen 1780 und 1820. — *Georg-Forster-Studien*. Jg. 2. S. 135–176
- S c h e n d e l, Katharina 2015. Mit Gänsekiel und Tintenfisch: Wilhelm Gottlieb Tilesius von Tilenau's Japanaufenthalt während der Ersten Russischen Weltumsegelung 1803–1806 als Beispiel für Wissenskonstruktion und Wissensdiffusion im 19. Jahrhundert. Dissertation. München
- S c h n e i d e r, Wolfgang 1968–1975. *Lexikon zur Arzneimittelgeschichte. Sachwörterbuch zur Geschichte der pharmazeutischen Botanik, Chemie, Mineralogie, Pharmakologie, Zoologie*. Bd. I–VII. Frankfurt am Main: Govi-Verlag
- S e i d e l, Thomas 1979. Medizinische Beobachtungen während der Weltumseglung des Adam Johann von Krusenstern. Dissertation. Düsseldorf
- S o n d e r m a n n, Frieder 2009. Tilesius und Japan. Teil 1: Tagebuchauszüge über Ankunft und Aufenthalt in Nagasaki 1804/5. — *Tohoku gakuin daigaku kyoyogakubu ronshu*, Nr. 154, S. 105–147
- S o n d e r m a n n, Frieder 2010. Tilesius und Japan (Teil 2). Tagebuchauszüge über die Rückreise von Nagasaki nach Kamtschatka 1805. — *Tohoku gakuin daigaku kyoyogakubu ronshu*, Nr. 155, S. 21–53
- S o n d e r m a n n, Frieder 2016a. Aufzeichnungen von Tilesius zu den drei Aufenthalten in Kamtschatka 1804 und 1805. 1. Teil: Ankunft in Kamtschatka im Sommer 1804. — *Tohoku gakuin daigaku kyoyogakubu ronshu*, Nr. 173, S. 29–65
- S o n d e r m a n n, Frieder 2016b. Aufzeichnungen von Tilesius zu den drei Aufenthalten in Kamtschatka 1804 und 1805. 2. Teil: Zweiter Aufenthalt in der Awatschabucht, Erkundung von Nordsachalin im Sommer 1805, erneute Rückkehr nach Peterpaulshafen vor der Weiterreise nach Macao. — *Tohoku gakuin daigaku kyoyogakubu ronshu*, Nr. 174, S. 77–123

- S o n d e r m a n n, Frieder, Günther S t e r b a 2010a. Tilesius und Japan (3. Teil). Allgemeine Bemerkungen zu Japan und Bibliographie seiner Schriften. — *Tohoku gakuin daigaku kyoyogakubu ronshu*, Nr. 156, S. 55–94
- S o n d e r m a n n, Frieder, Günther S t e r b a 2010b. Tilesius und Japan (4. Teil). Sein Kontakt zu Thunberg und das Verzeichnis der Tilesius-Illustrationen in der Leipziger Universitätskustodie. — *Tohoku gakuin daigaku kyoyogakubu ronshu*, Nr. 157, S. 39–74
- S t e r b a, Günther 2013. Tilesius als Ichthyologe und Illustrator japanischer Fische. — *Tohoku gakuin daigaku kyoyogakubu ronshu*, Nr. 165, S. 87–138
- S t o r c h, Heinrich Friedrich von 1805. Nachtrag zu den Berichten der Weltumsegler aus Kamtschatka. — *Russland unter Alexander dem Ersten: eine historische Zeitschrift*, herausgegeben von Heinrich Storch, Bd. 6, Lieferung 18, S. 410–411
- S u b i n s k i, Valeri 2021a. Jõuga ei saavuta midagi. — Aleksei Krusenstern (koost.), Krista Mõisnik (toim.). *Krusensterni ring. Adam Johann von Krusensterni elu ja tegevust kajastavate artiklite ja dokumentide kogumik, pandud kokku tema 250. sünniaastapäevaks*. Tlk Veronika Einberg. Tallinn: Hea Lugu, lk 119–131
- S u b i n s k i, Valeri 2021b. Kuulsusesäras ja üksi olles. — Aleksei Krusenstern (koost.), Krista Mõisnik (toim.). *Krusensterni ring. Adam Johann von Krusensterni elu ja tegevust kajastavate artiklite ja dokumentide kogumik, pandud kokku tema 250. sünniaastapäevaks*. Tlk Veronika Einberg. Tallinn: Hea Lugu, lk 136–147
- Š e m e l i n 1816–1818 = Шемелин Фёдор Иванович. *Журнал первого путешествия россиян вокруг земного шара*. Санкт-Петербург: Медицинская типография
- T e r i n g, Arvo 2018. *Lexikon der Studenten aus Estland, Livland und Kurland an europäischen Universitäten 1561–1800*. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, Band 28.) Unter Mitarbeit von Jürgen Beyer. Köln—Weimar—Wien: Böhlau
- T i l e s i u s v o n T i l e n a u, Wilhelm Gottlieb 1805. Bachia, oder Kamtschadalischer Bärenanz, Nationalmusik und Tanz und das Menschenfresser-Lied der Marquezas-Insulaner auf Nukahiwhah, ein Nationalgesang. — *Allgemeine musikalische Zeitung*, 7. Jg., Nr. 17, S. 261–271
- T o h v r i, Epi 2019. *Georges Frédéric Parrot: Tartu Keiserliku Ülikooli esimene rektor*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus

Tolstoy, Nikolai 1985. *Das Haus Tolstoi. Vierundzwanzig Generationen russischer Geschichte (1353–1983)*. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt

ARVO TERING (1949) on Eesti ajaloolane. Ta on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloolasena 1973, ajalookandidaat 1986. Töötanud Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonna vanem- ja pearaamatukoguhoidjana 1972–1988 ning vanemteadurina 1988–2020. *Akadeemias* on ta avaldanud artiklid “Königsbergi ülikooli sidemed Eesti ja Lätiga 16.–20. sajandil” (1994, nr 12, lk 2472–2486) ja “Carl Espenberg — esimene eesti soost meditsiinidoktor: päritolu, õpingud ja tegevus arstina” (2023, nr 2, lk 287–341) ning arvustanud Vello Helgi raamatut *Die Stadtschule in Arensburg auf Ösel in dänischer und schwedischer Zeit (1559–1710)* (1990, nr 2, lk 417–419) ja Jānis Stradiņši teost *Zinātnes un augstskolu sākotne Latvija* (2011, nr 4, lk 784–791).

LY LESTBERG. Vari ja värelus. Pelgulinna

ARVUSTUS

EESTLASED VALGEVENES JA UKRAINAS

Сергей Тамби. *Эстонцы в Беларуси*. Санкт-Петербург: Питер, 2021. 320 с.; Сергей Тамби. *Эстонцы на украинской земле*. Санкт-Петербург: Питер, 2022. 368 с.

Hoolimata kauastest kontaktidest on Eesti küsimused jäänud Valgevene ja Ukraina historiograafias omamoodi eksootikaks. 19. sajandi teisel poolel toimunud väljarände tulemusena tekkisid Valgevene ja Ukraina alal eesti hajalad, mille uurimine aga pole kujunenud nende riikide praeguste ajaloolaste jaoks omaette teemaks. Ühest küljest on see selgitatav sellega, et seesugune asustus oli üsnagi väikesemõõtmeline, ja teiselt poolt sellega, et ei osata eesti keelt, mis märkimisväärselt raskendab tööd dokumentidega ja eriti just rohke eestikeelse ajakirjandusliku ainega. Eesti uurijate ees seisavad aga logistilised ja muud raskused, mis on seotud ligipääsuga arhiividele (eriti Valgevene Vabariigis). Nii tuleb Sergei Tambi viimase kahe aasta jooksul ilmunud raamatuid eestlastest Valgevenes ja Ukrainas tervitada, need avavad uusi tahke meie ühises ajaloos.

Sergei Tambi (sünd 1991 Leningradis) omandas sotsiaalteaduste magistri kraadi rahvusvaheliste suhete alal Tartu Ülikoolis Johan Skytte poliitikauuringute instituudis (2016), samuti lõpetas ta magistriõppe Venemaa Välisministeeriumi Moskva Riiklikus Rahvusvaheliste Suhete Instituudis (2018). Aastatel 2019–2021 töötas ta pressiaatšeena Venemaa Föderatsiooni suursaatkonnas Eesti Vabariigis. Arvustatavates raamatutes esineb ta sõltumatu uurijana. Nagu näha, pole autor akadeemiline ajaloolane, mis kajastub ka tema lähenemises teemale.

EESTLASED VALGEVENES

Teose kirjutamisel on Tambi kasutanud küllalt laia allikabaasi. Eelkõige on kasutatud arhiividokumente Valgevene Riiklikust Ajalooarhiivist, Vitebski Oblasti Riiklikust Arhiivist, (Eesti) Rahvusarhiivist ning Venemaa Föderatsiooni Kaitseministeeriumi Keskarihiivist. Ka töötas autor läbi suure hulga ajakirjandust alates 19. sajandist kuni tänapäe-

vani, sh eestikeelset ajakirjandust, mis võimaldas saada paremat ettekujutust eesti ümberasujate elust uues kohas. Tähtis osa allikaist on eesti asunike ja nende järeltulijate nii trüki ilmunud kui ka käsikirjalised mälestused. Eriti tuleb esile tõsta Tambi püüdeid otsida üles eesti *locus*'e elavaid tunnistajaid Valgevenes: ta suutis teha intervjuu nelja eesti ümberasuja järeltulijaga, kes praegu elavad Tallinnas, Minskis, Vitebskis ja Loznas.

Ülesehituselt koosneb raamat sissejuhatausest, kus autor, küll veidi seosetult, kuid ikkagi tutvustab eesti ümberasujate senist käsitlemist teaduskirjanduses ning eestlaste ja setude piiritlemist (mis on oluline venekeelsele lugejale, kes pole teemaga kursis), kahest põhiosast, lühikesest kokkuvõttest ning viiest lisast.

Esimene osa "Uue elu otsinguil. . ." sisaldab kahte peatükki (97 lk). Esimeses neist esitatakse "Töö üldiseloostus", mis osutab Venemaal tavalisele väitekirjastruktuurile. Siin määratletakse uurimisobjekt ja -teema, selgitatakse, mis on autori käsitluses teaduslikult uut, vaetakse koguni töö praktilist tähtsust, aprobatsooni jne. Kõigi nende elementide olemasolu raamatus pole tegelikult vajalik, siin peavad need ilmselt lisama tekstile teaduslikkust, kuigi realugeja jaoks see pigem raskendab teksti vastuvõtmist. Loetledes kümneid teadlaste nimesid, kes on eesti problemaatikaga tegelnud (eriti pärast 1917. aastat), ei selgita autor aga kahjuks kuidagi, milliseid aspekte need teadlased konkreetselt uurinud on ja millistes töödes. Ei siin ega ka bibliograafias pole selle kohta mingeid viiteid.

Teise peatüki pealkiri on "Pöördelised ajaloootapid eesti ümberasujate elus". Siin kirjutab Tambi eestlaste ulatusliku ümberasumise põhjustest Venemaa Keisririigi ajal, nende elust uutes asukohtades, kultuuri alalhoidmisest ja koostegevusest kohalike elanikega, eestlaste olukorrrast Nõukogude riigis (sh küllalt üksikasjaliselt opteerumise ajast ja eestlaste represseerimisest). Kogu see teave on vajalik ajastu üldise tausta kirjeldamiseks, eelkõige aga tutvustamiseks venekeelsele lugejale (eeskätt Valgevenest) temale seni tundmata aspekte oma kodumaa ajaloost.¹ Tuleb märkida, et kõigest sellest kirjutab autor lihtsustatult,

¹Mõistet *kodumaa ajalugu* kasutan siin kõige laiemas tähenduses. Tambi on siinse peatüki kirjutanud pidades silmas endise Venemaa Keisririigi territooriumi. Pärast 1930. aastate repressioone muutus rahvuskultuuriline taust kahjuks märkimisväärselt ning tänapäeval pole paljudel Valgevene elanikel (arvan, et ka Venemaa ja Ukraina elanikel) mingit ettekujutust, et veel saja aasta eest elasid nende esivanemate kõr-

kooliõpiku stiilis, mis ei soodusta tervikpildi loomist, kuid just see on käesoleva peatüki eesmärk.

Näiteks meenutades NSV Liidu ajal eksisteerinud 40–66 eesti külanõukogu, pole ühtki viidet, kus need külanõukogud asusid (lk 92–93); “kulakuteks” tegemise ja suure terrori käsitluse juures pole mingeid arvandmeid, kui paljud eestlased kannatasid (see-eest leidub lk 109–110 pikk tsitaat Vladimir Putinilt hinnanguga 1937. aastale); rääkides Eesti NSV üliõpilastest teiste liiduvabariikide kõrgkoolides ei too autor andmeid ei arvude ega erialade või õppesuundade kohta (lk 116).

Üldiselt tuleb ütelda, et eestlaste rändeprotsessi on autor avanud küllaltki hästi, ent nende olukorda NSV Liidu ajal pole ta piisaval määral analüüsinud. Autor ei viita Nõukogude igapäevaelu ja rahvuspoliitika kohta kirjutanud tähtsate autorite töödele (nt Olga Velikanova, Victor Dönninghaus, Terry Martin, Juri Sljzokin, Timothy Snyder, Oleg Hlevnjuk jt), mistõttu on paljud järeldused jäänud ümaraks ja mittemidagiütlevaks.

Teine osa, “Valgevenemaal” (128 lk), jutustab eestlastest ümberasujate elust. Alguses loetakse üles kohad, kus eestlased elasid, samuti esitatakse rahvaloenduste andmed (1897. aastast kuni 2009. aastani, kuid millegipärast on autor kõrvale jätnud 1937/1939. a loenduse² ja nõukogudeaegsed sõjajärgsed loendused). Edasine esitus on struktureeritud ebasümmeetriliselt ja veidi vastuokslikult — territoriaalne põhimõte (peatükid 2, 3, 5–8 ja 11) vaheldub biograafilisega (peatükid 4, 9, 10 ja 12). Siiski on ülekaalus esimene neist. Alustuseks kõneleb Tambi kahel leheküljel Lutsi eestlastest³ (märgin, et selle ala arvamine Valgevene maade hulka on üsna vaieldav). Edasi on 63 leheküljel üksikasjaliselt jutustatud suurimast eesti asulast Valgevenes — Gorbovo külast Lozna rajoonis (tänapäeva Vitebski oblastis). Tekst on rikkalikult illustreeritud väljavõtetega eesti ajakirjandusest, arhiividokumentide ja fotodega. Peale selle toob autor ära andmed eestlastest Barsejevi ja Bondora külas ning Boristenovo mõisas, samuti mõne teisegi koha kohta. Jutt lõpeb informatsiooniga Minski eestlaste ühingu tegevuse kohta tänapäeval. “Biograafilist blokki” täidavad Gorbovo külas sündinud Artur Vader (endine Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees), balti-

val kompaktselt poolakad, lätlased, leedulased, eestlased, sakslased ja teiste rahvuste esindajad.

²1937. a loenduse tulemused kuulutati “kahjurlikuks”, kordusloendus viidi läbi 1939. aastal.

³Lutsi on linn tänapäeva Lätis (läti k Ludza), Venemaa Keisririigi ajal oli ta Lutsi maakonna keskus Vitebski kubermangus.

saksa õpetlas perekond Anderson ja nende seosed Minskiga, eesti kirjaniku Oskar Lutsu elulõik Vitebskis ning praegu Mogiljovi oblastis Klitševski rajoonis tegutsev pereansambel “Vaaks” (mille nimi ongi osaliste perekonnanimi).

Lisadest pakuvad rohkem huvi 4. ja 5., kuhu autor on koondanud Elfride Kuljuse ja Svetlana Kuprijanova (Kuusk) mälestused.⁴

EESTLASED UKRAINAS

Sergei Tambi teine raamat ilmus aasta pärast esimest ja käsitleb eestlasi Ukrainas. Sellest väljaandest moodustavad üle poole lisad.

Raamatu kirjutamisel olid allikateks dokumendid Riigiarhiivist Kiievis, Odessa Oblasti Riigiarhiivist, Peterburi Riiklikust Ajaloo Kesk-arhiivist ja (Eesti) Rahvusarhiivist. Veelgi suurem osa allikatest pärineb trükiajakirjandusest.

Kuigi vormiliselt pole tegu eelmise teose “teise köitega”, vaid omaette väljaandega, ei selgita autor siin kuidagi, kuidas ja miks sattusid eestlased Ukrainasse. Segasevõitu sissejuhatuses suunab Tambi lugeja seda informatsiooni hankima oma eelmisest raamatust.

Autori otsetekst hõlmab 126 lehekülge. See on jagatud geograafilise põhimõtte järgi ja jutustab eestlastest Kiievis (50 lk), Harkivis (35 lk), Odessas (28 lk), Poltavas, Mõkolajivis ja Lvivis (need kokku 10 lk).

Materjali esitatakse aga kaootiliselt. Autor ei järgi ajalist ega territoriaalset põhimõtet. Nii näiteks Kiievi osas räägib Tambi sealsetest eesti organisatsioonidest aastatel 1911–1920, siis Eesti kodakondsusesse opteerumisest ja vastava komisjoni tööst 1920. aastate esimesel poolel, ent seejärel viib lugeja tagasi 1917. aastasse, et kõnelda eesti punastest kütidest. Märkigem, et aastail 1919–1934 oli Ukraina NSV pealinn Harkiv ja just seal paiknes opteerumiskomisjon, mistõttu olnuks loogilisem see informatsioon paigutada Harkivi osasse. Samasugust segadust tuleb ette ka teistes osades.

⁴Vt ka intervjuud autoriga: Сергей Тамби. “Эстонцы в Беларуси”: Интервью с автором. — Славия, 25.09.2021, slavia.ee/culture/literatura/17044-sergej-tambi-estontsy-v-belarusi-intervyu-s-avtorom; samuti arvustust: Константин Г. Карпекин. Большая история маленького народа: Рецензия на книгу С. А. Тамби “Эстонцы в Беларуси”. — *Ежегодник финно-угорских исследований*, Т. 16, № 3 (2022), с. 541–545, journals.udsu.ru/finno-ugric/article/view/7180. *Toim.*

Lisad võtavad enda alla 195 lehekülge. Esimeses lisa sisalduvad “Andmed mõnedest eestlastest Ukrainas” (peamiselt käsitletakse aastaid 1914–1924). Paraku pole see nimekiri täielik, sest siin on esitatud info ainult nende inimeste kohta, keda autoritektis eespool pole puudutatud. Et hinnata andmeid eesti diasporaa kohta Ukrainas, oleks tarvis ühendada lisade andmestik kogu eelneva tekstiga.

Järgmistes lisades esitab Tambi faksiimilena Kiievi Eesti Vastastikuse Abistamise Ühingu põhikirja (1911), Kiievi Eesti Vastastikuse Abistamise Ühingu põhikirja (1914) ning Kiievi Eesti Vastastikuse Abistamise Ühingu juures asunud klubi põhikirja (1914). Viies lisa on 139-leheküljeline, siin toob autor ära hulga dokumente ja fotosid, mis puudutavad eestlasi Ukrainas. Pangem tähele, et ajaloolastele võivad just need lisad olla käesolevas väljaandes peatähtsad: siin näidatakse säilinud arhiividokumentide temaatikat, fikseeritakse ainelise kultuuri ja olme elemente ning kajastatakse praegust olukorda, kuidas on säilinud eesti kultuur Ukrainas ja kuidas seda mäletatakse. Kõik see võib ajendada seda teemat edasi uurima.

ÜLDISED MÄRKUSED

Rõhutades veel kord Sergei Tambi tõstatatud Eesti-teema olulisust Valgevene ja Ukraina ajaloos ning rõhutades allikate ja materjalide otsimisel tehtud töö tähtsust, tuleb siiski kirja panna mõned üldised kriitilised märkused.

Mõlemad raamatud taotlevad teaduslikkust. Esimeses räägib autor sellest sissejuhatuses ise, teise puhul on vastava märke teinud kirjastus. Ometi ei saa neid sellisena võtta mitmel põhjusel:

- kuigi mõlemas väljaandes on olemas kasutatud allikate ja trüki-sõna loend, kus on rohkem kui 200 nimetust, pole nendele kogu tekstis ühtki viidet, mistõttu pole autori seisukohti ja järeldusi võimalik allikatega kokku viia;
- raamatutes puudub vajalik teaduslik aparatuur: koha- ja isikunimede loend, statistilised võrdlustabelid jne;
- materjali esitamisel jääb vajaka üldisest metodoloogilisest lähenemisest ja käsitletud teemaga seotud teaduslike tulemuste kriitilisest analüüsist (kummaski raamatus ei viita autor Valgevene ja Ukraina rahvuspoliitika-ajaloolaste monograafiatele ega väitekirjadele, mis näitab, et üsna tõenäoselt ta neid ei tunne);

- esitluse keel ei vasta teaduskeele stiilile, v.a esimese raamatu osas “Töö üldiseloostus”, olles parimal juhul populaarteaduslik;
- kumbki töö pole läbinud teaduslikku retsenseerimist.

KOKKUVÕTTEKS

Hoolimata oma tõsistest kriitilistest märkustest pean vajalikuks veel kord tunnustada Sergei Tambi tööd, kes on suutnud teha midagi, mida enne teda pole teinud ükski Valgevene, Ukraina ega Eesti ajaloolane.⁵

⁵Vt siiski Ukraina kohta näiteks neid raamatuid ja nendes leiduvat bibliograafiat: *Krimmi kogumik*. [I]: *Konverentsi “140 aastat eestlust Krimmis” ettekanded (09.–10.09.2001)* = *Крымский сборник: Доклады конференции “140 лет эстонства в Крыму” (09.–10.09.2001)*. Koost. ja toim. Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002. 240 lk; *Krimmi kogumik*. II: *Konverentsi “Eestlased XIX–XXI sajandil Krimmis” ettekanded (9.–10. septembril 2004 Simferopolis)* = *Крымский сборник: Доклады конференции “Эстонцы Крыма XIX–XXI века” (9.–10. сентября 2004 г., Симферополь)*. Koost. ja toim. Tõnu Tender ja Livia Viitol. Tallinn–Tartu: Eesti Keele Sihtasutus, 2005. 396 lk; *Krimmi kogumik*. III = *Крымский сборник*. III. Koost. Heldin Allik, Ljudmila Nikiforova, Meeri Nikolska ja Tõnu Tender, toim. Heldin Allik ja Tõnu Tender. Tartu–Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2011. 478 lk; *Эстонцы в Крыму: Очерки истории и культуры*. Сост. Е. А. Лагода, Ю. Н. Лаптев, М. Р. Никольская. Симферополь: Диайпи, 2008. 397 lk; samuti nt Eduard Leppik. *Krimmi eestlastest*. Imavere: E. Leppik, 2006. 132 lk; Ida Välik. *Unustatud...: Eelmise sajandi esimene pool*. Tallinn: I. Välik, 2007. 112 lk; *Eestlaste unistuste ja mälestuste Krimmi Pühendatud eestlaste Krimmi asumise 150. aastapäevale*. Toim. Hans Treimann, Piret Pääsuke, Tiina Toomet. Tallinn: SE & JS, 2010. 207 lk; Georg Lukas. *Krimmi mälestused: Pühendatud eestlaste Krimmi asumise 150. aastapäevale*. Toim. Sirje Endre ja Piret Pääsuke. Tallinn: SE & JS, 2011. 304 lk; Леонгард Сальман. *Эстонское поселение Береговое = Eesti asula Samruk*. Москва–Симферополь: Историческая память, 2017. 220 lk; Леонгард Сальман. *Эстонское поселение Кончи-Шавва: Сборник материалов по истории*. Ред. И. Носкова. Симферополь: Медиацентр им. И. Гаспринского, 2017. 127 lk; *Эстонское поселение Сырт-Каражчора*. Сост. Леонгард Сальман. Симферополь: Леонгард Сальман,

Just sellepärast kutsun kolleege üles mitte mööda vaatama neist kahest raamatust kui “diletandi ebateaduslikust insinuatsioonist”. Autori kogutud materjal on väga väärtuslik ning ajalooteadusele tähtis. Seda tuleb lihtsalt korralikult analüüsida ja kirjeldada, et tuua see päriselt teaduslikku käibesse Ida-Euroopa rahvusküsimuse historiograafia pärisosana. Usun, et autorile tuleb selles vajalikus ja raskes töös ulatada abikäsi.

Autorile soovin ühelt poolt mitte lasta käsi rüppe, ja teiselt poolt, et ta ületaks ajalehesõnumi ja teadusteksti vahelise joone, et pälvida tunnustust, mida ta väärrib. Selleks on esmajoonel tarvis leida hea teaduslik toimetaja, kes juhataks õigele teele. Kohase lähenemisega võib neist kahest raamatust saada hea teadusliku monograafia.

Lugejale aga võib neid raamatuid soovitada, et olgu või sellisel viisil avastada enda jaoks meie ühise ajaloo tundmatuid tahke, samas säilitades tervemõistusliku kriitika autori mõne järelduse kohta.

Maxim Karaliou

Vene keelest tõlkinud Toomas Kiho

MAXIM KARALIOU (1984) on lõpetanud P. Mašerovi nimelise Vitebski Riikliku Ülikooli ajalooteaduskonna 2007, üldpedagoogika, pedagoogika ja hariduse ajaloo magister 2008. Vitebski Riikliku Meditsiiniülikooli sotsiaal- ja humanitaarteaduste kateedri õpetaja ja vanemõpetaja 2007–2020, Poola Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi doktorant Varssavis a-st 2021; uurimisprojekti “Lätlased ja valgevenelased: koos läbi aastate” koordinaator a-st 2012.

2008. 63 lk; Леонгард Сальман. *Эстонские поселения Джурчи и Кыят-Орка: Сборник материалов по истории*. Симферополь: Медиацентр им. И. Гаспринского, 2019. 200 lk, jpm. *Toim.*

LY LESTBERG. Vari ja värelus. Tiigiveski

ABSTRACTS

ÜLLAR PETERSON. Events leading to the First Chechen War (1994–1996)

The article provides an overview of the political and socioeconomic factors that led to the First Chechen War (1994–1996).

In 1991, the ethnically minded National Congress came to power in Chechnya and the presidential elections arranged by it were overwhelmingly won by Dzhokhar Dudayev. Carried away by the ideas of independence, Dudayev did not agree to the so-called Tatarstan model proposed by Russia, which would have granted the region substantial independence for formal subjugation to the central authorities of Russia. The independent Chechen Republic of Ichkeria was proclaimed, which, however, remained without international recognition.

By 1993, the ever-worsening socioeconomic situation in Chechnya created dissatisfaction with Dudayev. From the economic point of view, the “Russian-minded pragmatists” considered it more useful for the region to remain part of Russia. Islamists thought that Dudayev did not sufficiently support the religion, but lay officials and intellectuals found, on the contrary, that he was excessively flirting with Islam. Many were disturbed by his too vigorous demands for independence and his verbal attacks against Russia.

To prevent the growing influence of the Russian-minded elements who directly threatened Chechnya’s independence Dudayev carried out a coup d’état in early summer 1993 and factually became a dictator. Thereafter, the anti-Dudayev coalition, which received help from Russia, converged in the northern part of Chechnya and from the middle of 1994 launched a military offensive directly instigated by Moscow. Its attempts to oust Dudayev, however, failed, after which Russia intervened militarily in December 1994. President Boris Yeltsin’s three decrees from early December can be consid-

ered a formal “declaration of war” against Chechen independence.

It can still be stated that actually neither side did not wish for the outbreak of military action and even did not believe it would happen. At the meeting of Dudayev with Pavel Grachev, Minister of Defence of the Russian Federation, on 6 December 1994, there was an opportunity to avoid direct military conflict, but the negotiations did not yield the necessary results, and direct military combat broke out. (Auth.)

ALEX DAVIES, INDREK REILAND. Language and formal regulation

All of us regulate each other’s language use on a daily basis both in speech and in writing. In addition to such informal regulation, some communities have institutions that engage in formal regulation: they enact norms and give recommendations about correct spelling and word usage. In Estonia, such a role is played by the Eesti Keele Instituut or EKI (Institute of the Estonian Language); a role it performs largely through its production of a dictionary, the Õigekeelsussõnaraamat or ÕS (Orthology Dictionary). EKI itself does not seem to take its role to be one of determining and directing usage and meaning. Yet there are very definitely groups of users (such as teachers of Estonian, and editors) who seem to yearn for formal regulation of what is correct and what incorrect use of Estonian — users who take ÕS to be the authority on these matters.

At a symposium held at the 16th Annual Estonian Philosophy Conference at the University of Tartu, the co-authors of this paper discussed several questions related to language and regulation with Arvi Tavast, the director of EKI. In this article we will give an overview of the main lines of discussion. In the first part, Indrek Reiland discusses language, meaning, and the role and nature of informal and formal regulation and offers an explanation why it is that some language users yearn for formal regulation. In the second part, Alex Davies describes how ÕS’s practice of recommending that people use some words over others differs from the practice of

dictionaries of English, raises the question what justifies people's deference to these recommendations by ÕS and answers it by appealing to a societal worry about the survival of the Estonian language. (Auth.)

HENRY MILLER. The philosopher who philosophizes

INDREK MÄNNISTE. The creative worlds of Henry Miller and Hermann von Keyserling

The article examines the spiritual-intellectual friendship between the American writer Henry Miller (1891–1980) and the Baltic German philosopher Hermann von Keyserling (1880–1946). While seeking a reconciliation (each in his own way) between the Western and Eastern ideologies, the two found an invigorating but also critical kindred spirit in each other. In many ways, this relatively short-lived but nonetheless instructive relationship proved to be fruitful to Miller's literary fiction throughout his prolific Paris era in the 1930s. Based on the extant letters and other texts, the author reconstructs a part of the peculiar yet enthralling world of the two literati and thereby adds to the understanding of Keyserling's contribution not only to Miller's writings but helps to delineate more clearly Keyserling's own ideas on the shared passionate topics of the Occident and the Orient.

By re-assessing the biographical evidence, the author demonstrates that Miller's later accounts of the exact origin of his acquaintance with Keyserling's seminal texts and even the beginning of their correspondence are often ambiguous or even clearly mistaken. As no Keyserling's letters have survived, we are left with only four Miller's letters to evaluate the direct contact between the two. Miller's 1941 celebratory essay for Keyserling's 60th birthday, "The Philosopher Who Philosophizes", in conjunction with Miller's "Hamlet Letters" (1988) and other texts prove to be far more interesting and useful in analysing their views, particularly on China — an important overarching theme in Miller's Paris texts. The author concedes that while in a very general sense

Keyserling and Miller may indeed have shared certain sensibilities towards the declining West, their views on the Orient and its future role are markedly different. Operating on a far deeper theoretical level, Keyserling seeks to overcome the dichotomy between the Occident and the Orient by imagining replacing it with something that transcends both altogether. Miller, however, has more practical goals in hoping to find an antidote to the West in his highly peculiar China-vision: a state of mind of his inhuman artist rather than a geographical location. (Auth.)

HANS PLATZGUMER. In a hotel room in Genoa: Excerpt from the novel *Bogner's Departure* (Bogners Abgang)

ARVO TERING. Carl Espenberg as ship's doctor on Krusenstern's circumnavigation of the world. Part II

Carl Espenberg (1761–1822), the first Doctor of Medicine of Estonian descent, participated as the ship's doctor on the circumnavigation of the world led by Adam Johann von Krusenstern in 1803–1806. The article investigates how Espenberg accommodated to the changeable circumstances during the voyage, which were his relations with travelling companions, how he coped as the mentor of teenagers Moritz and Otto von Kotzebue, what he considered important in describing local natural conditions and people's lifestyles, and what his methods were for treatment and prevention of diseases.

When starting the voyage, Espenberg was in his forties already and not physically fit for the long and exhausting three-year expedition. He accepted the invitation to be the ship's doctor because of his friendship with Krusenstern and curiosity for everything unknown. Espenberg was appreciated as an efficient and responsible doctor. However, he did not get entirely used to the conditions on the ship, and one of the consequences was the emergence of compulsive eating disorder during the voyage.

The diary of the ship's officer Hermann Ludwig von Löwenstern is an excellent source for observing the spare time

activities of the officers, scientists and the company of diplomats sent to establish relations with Japan in the dense environment of the shared cabin, which created psychological tensions. As the mentor of the teenagers Moritz and Otto von Kotzebue, Espenberg had a central role in their development into wise and aspiring personalities. Navigation and mathematical subjects were taught to the Kotzebues mainly by Fabian von Bellingshausen and Hermann Ludwig von Löwenstern.

Officers and scientists kept diaries and sent messages to the press. Espenberg's writings appeared in the journal Russland unter Alexander dem Ersten published by Heinrich Friedrich Storch, in August von Kotzebue and Garlieb Merkel's weekly Der Freimüthige and in Alexander Tilloch's The Philosophical Magazine. In them, he describes the nature and peoples of Brazil, the natives of Nuku Hiva and Hawaii islands, life in the port towns of Kamchatka and China.

The scientists and officers brought along local peoples' artifacts and natural specimens from the voyage. Espenberg donated several of them to Johann Burchard's private museum. Now, they are stored in the Estonian History Museum.

Valuable observations can be found in Espenberg's article on health and sanitary conditions during the voyage in the third volume of Adam Johann von Krusenstern's travel book published in 1812. Espenberg's medical treatment methods were typical of his time, but he differed from American ship doctors staying in China as he avoided bloodletting and had a critical attitude to excessive use of opium. (Edit.)

Review

MAXIM KARALIOU. **Estonians in Belarus and Ukraine**

Сергей Тамби. Эстонцы в Беларуси. Санкт-Петербург: Питер, 2021. 320 с. [Sergey Tambi. Estonians in Belarus. St Petersburg: Piter, 2021. 320 pp.]

Сергей Тамби. Эстонцы на украинской земле. Санкт-Петербург: Питер, 2022. 368 с. [Sergey Tambi.

Estonians on the Ukrainian Land. *St Petersburg: Piter, 2021. 368 pp.*]

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part LVI**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

ALEXANDER STEWART DAVIES PhD (1984), associate professor of theoretical philosophy at the University of Tartu
MAXIM KARALIOU MA (1984), doctoral student at the Institute of History at the Polish Academy of Sciences in Warsaw

LY LESTBERG (1965), Estonian artist

HENRY VALENTINE MILLER (1891–1980), US writer

INDREK MÄNNISTE PhD (1975), Estonian literary scholar

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

ÜLLAR PETERSON MA (1973), junior lecturer of Middle Eastern studies at the School of Humanities, Tallinn University

HANS PLATZGUMER (1969), Austrian writer, essayist, musician and composer

INDREK REILAND PhD (1984), postdoctoral student of philosophy at the University of Vienna

ARVO TERING PhD (1949), Estonian historian and librarian

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

LVI

Algus 2018. aasta 6. numbris.

12. mai [1950]. Roosid on taas sirgunud. Kas ka mina? Meeleolu raske. Väike-Maarjamõisa tänav on nüüd Tervishoiu tänav: tolmune, paks peen tolm katab tänavat. Kõnnitee puudub. Kesktänavale veetud suuri telliskivikilde. . .

13. mai. A. Haberman öelnud naisele, et jätab ta edasi, kuid paigutab vähemale kohale. Töö aga tuleb teha endine. Muidu ei jää kedagi, kes tööd tunneb, ja see vaibub.²⁴⁶⁰

²⁴⁶⁰Päevikusse on lisatud ajalehelõige järgmise tekstiga:

“MEILE KIRJUTATAKSE

Veel kord kodanliku natsionalismi säilmetest Tartus

Klassisõja märkimiseks püstitatud “vabadussammas” Emajõe kaldalt on kõrvaldatud, Toomemäel ei ilutse enam kodanliku ideoloogi V. Reimani monument. Kuid kodanluse võidutsemise märgid ei ole sellega veel kõrvaldatud. Kas on keegi mõelnud pikemalt sellest, miks on püstitatud Tartus rootsi kuningas Gustav Adolphi monument. Räägitakse, et Gustav Adolf olevat asutanud Tartu Ülikooli. See pole muidugi õige, kuna Gustav Adolf asutas küll 1632. a. nn. Academia Gustaviana, mis aga Pärnusse üle viidi ja seal välja suri. 1690–1699 oli olemas ka mingisugune Academia Gustaviana Karolina, mis samuti välja suri ja neid ei saa loomulikult lugeda Tartu Ülikooliks. Kuid Gustav Adolphi monumenti ei püstitatud ka kaugeltki mitte nende hingusele läinud “akadeemiate” tähistamiseks, vaid Gustav Adolphi monument püstitati 1928. aastal. Sellel aastal ei olnud ülikoolil mingisugust juubeliaastat, kui arvestada isegi “akadeemiaid”. Küll oli aga 1928. a. niinimetatud “vabariigi” kümnes aastapäev. Samba avamisel räägiti palju “iseseisvusest”, lääne suhetest kodanliku vabariigiga, klassisõjas saavutatud kodanluse võidu tähtsusest jne.

Järelikult — eesmärk oli üks: tähistada kodanliku vabariigi kümmandat aastapäeva ja alla kriipsutada sõltuvust läänest ja kummardamise vajadust lääne ees.

Kas ei oleks aeg seda kodanluse lääne ees kummardamise sümbolit, kodanliku Eesti riikliku tähtpäeva auks püstitatud mälestusmärgi maha võtta, eriti kui arvesse võtta seda, et käesoleval suvel pühitseme juba Nõukogude Eesti 10. aastapäeva.

H. Metsa A. Ingalt E. Laasik J. Kallas.”

Vt *Edasi*, nr 113, 14. V 1950, lk 2.

14. mai. Virtsjärv lainetab ja vahutab. Pruunikashallil laial vee-pinnal hüplevad väsimatult valged harjad. Vihase valju kohina-ga murduvad järjest kaldal tugevad lained. Vesi on kõrge. Ranna-äärsed puud ja põõsad on sügavalt vees, õõtsuvad pilliroona tu-gevas tuules. Rand on kaetud mulluse roorisu kõrge kihiga, mi-da rütmiliselt uhavad lained. Eemal tõusevad juba veest esime-sed värsked rookasvud. Kohati helgib veepind pilvede vahelt lä-bi murdunud päikesekiirtes hõbedase väljana. Kitsas hõbedane riba läigib ka vastaskalda läheduses, mille randjoon kulgeb äh-mase sinakashalli lainelise vööna. Selle taga paistab kõrge ahtake teravik — Tarvastu kiriku torn.

Kivirahnudel aga rannaäärse Saviküla kõrgkalda punavärvu-selise paljandi varjus on tuulevaikne, soe ja hubane. Mõnus on ka kõrgkallast varjustavas männikus. Esimeste öitsvate maasika-te kohal sumisevad mesilased. . .

*

Rannu kirik. Vanad müürid on värvitud valgeks, valge on ka püstlaudadest katuseviil. Neljatahukaline püramiidkatusega torn paistab kaugele maanteele. Madalas maakividest kirikuaias mühavad harjunult tugevas tuules tüvekad kallakud pärnad. Aeda viib kollasest telliskivist uuemaaegne värat võreliste raud-ukstega.

Kiriku sisemus pole kaua näinud korrastust, ainult krüpt ristilöödud Kristust kujutava altari-pildi ümber on värskelt värvi-tud helesiniseks. Kroonlühtrites nukrutsevad orbunult pirnideta elektriküünlad. . .

Altari ees teenib Rannu koguduse õpetaja Th. Varblane,²⁴⁶¹ juba aastates jumalasulane. Teadaande kohaselt on teenistus “tartukeelne Rannu murrakus”. Kuid kõrv tajub enam kirjakeelt, kui rahvapärast murrakut.

²⁴⁶¹Theodor Varblane (1903 – 30. IX 1982 Rannu) lõpetas Tartu Üli-kooli usuteaduskonna 1935, EÜSi liige. Prooviaastal Laiusel, Puhjas ja Tartu Pauluse koguduses, ordineeriti õpetajaks 1936; Märjamaa kogu-duse vikaarõpetaja 1936, Häädemeeste ja Tahkuranna koguduse õpetaja 1936–1945, Rannu koguduse õpetaja 1945–1965, ühtlasi Puhja kogu-duse hooldajaõpetaja 1950–1956.

Kirikus on vaid 10–15 vanaeidekest, mehed puuduvad täiesti. Töövõimeline põlv on põllul, kus käimas kibe kartulipaneik.

Rannu Lülle apostliku õigeusu löövikujuline maakividest ja tellisest kirik on lukustatud. Pleekinud sinised sibulkuplid laatuva taevasinaga. Kiriku juurde viib aukline, tuules õõtsuvate kaskede puiestee...

*

Rannu kalmistu Rannu-Valguta tee ääres. Kõrge värava kohal, mille juurde juhib sihvakate kaskede servatud puiestee, laiub valgetes õiskobarates võraline toomingas. Väravat kaunistavad ristikujutus ja reljeeftähtedes sõnad: "Puhka rahus".

Maakividest madal tara on tugevasti lõhutud. Peatee kõrval varjab end puude vahel tagasihoidlikest põllukividest kabel. Puutorn kaob täiesti tihedasse lehestikku...

Vanad kuused ja männid vestlevad tasasel sosinal, nagu kartes peletada tumenevaid kaskede lehtedel hellitavalt mänglevat päikest. Kõheldes sirguvad noored, veel punakasrohelist tamme lehed. Elatanud tüse lehis vaatleb süvenenult oma värsket kevadrüüd. Ühel kalmul öitseb juba murtudsüda...

Kahe kuuse varjus raudaiaaga maailmast eraldatuna puhkab suure ristiga plaadi all arhivaar, tõsine riiginõunik Friedrich Niineve (18. aug. [vkj] 1857 – 21. apr. 1929).²⁴⁶²

²⁴⁶²Friedrich Niineve (Niineve; 1857 – 21. IV 1929 Tartu) õppis Peterburi Arheoloogainstituudis vabakuulajana 1898–1901, mil selle lõpetas õpetatud arhivisti ja instituudi kaastöölise nimetusega. Kadettide korpu-se (I mereväe õpiekipaazi) junga 1871–1872; Mereministeeriumi kantselei inspektorite departemangus 1872–1878, ministeeriumi kantselei sõja-merelaevastiku osakonnas (hilisem mereväe peastaap) a-st 1881, ajakirja *Морской Сборникъ* asjaajaja ja talituse juhataja 1894–1897 ning Vene mereväe ajaloo koostamiskomisjoni liige a-st 1894, Mereministeeriumi keskarhiivi asjaajaja ja ülema abi 1898–1910, tõeline riiginõunik; asutas koos insener Johannes K. Russwurmiga arhiivide ehitamiseks ja tehniliseks sisustamiseks äriettevõtte, mis pankrotistus Esimese maailmasõja ajal; Kaukaasias 1915–1916, naasis Petrogradi; Aju-tise Valitsuse teenistuses Pjatigorski varustusvalitsuse statistikaosakonnas 1917–1918 ja pärast Põhja-Kaukaasia vallutamist Denikini vägede poolt Kaukaasia mineraalvete valitsuses 1919–1920; Eesti valitsuse

Valge marmortahvel jalutsis juhatab ta puhkepaiga rändajale kätte.

Mustast graniidist, urniga kaunistatud steel tähistab pügamata kuuskede hekis *cand. nat.* Artur Bachi (11. veebr. [ukj] 1883 – 24. apr. 1924) kalmu.²⁴⁶³ Kadunu näopilti steeli esiküljel ümbritseb kullatud lehtpärg, mille alla paigutatud materialistlikud sõnad “Looduses ei kao midagi, kõik muutub ainult”.

Hallist kivist steeli varjus puhkab Abjas (21. veebr. [vkj] 1824) sündinud ja Rannus (13. dets. 1883) surnud Hans Nõgges.²⁴⁶⁴ Samast kivist obeliski ette on maetud Thomas Koff (1836–1929).²⁴⁶⁵

Omapärane ümmaral soklil kivisammas ristikujutisega tipul kõrgub kellegi Hans Palu (1831–1891) kalmul.²⁴⁶⁶

esindaja reevakueerimiskomisjonis Moskvast 1920, kus korraldas Tartu Ülikooli varade tagastamist; Tartu Ülikooli arhiivi korraldaja ajutise tööjõuna Tartus 1920–1921, Riigi Keskarhiivi abijuhataja kt 1921–1925, sh juhataja kt 1921–1922.

²⁴⁶³ Artur Bach (Arthur B.; 1883 – 24. IV 1924 Tartu) õppis Riia Polütehnikumis agronoomiat 1905–1906 ja Tartu Ülikooli füüsika-matemaatikateaduskonna loodusteaduste osakonnas 1908–1912, mil selle lõpetas, *cand. rer. nat.*, ÜS Ühenduse liige. Heideti polütehnikumist Rannu vallas 1905. a revolutsioonilisest liikumisest osavõtu pärast välja, vangis lühikest aega Tartus 1906; Tartu I Kooliõpetajate Ühisuse Kaubanduskooli loodusteaduste õpetaja 1912–1919, Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tütarlastegümnaasiumi loodusloo õpetaja a-st 1915; Tartu maakonnanõukogu sotsiaaldemokraadist liige 1917–1924, maakonnavalitsuse esimees 1919–1921 ja haridusosakonna juhataja 1919–1921; Tartu Kommertsikooli (I Kommertsgümnaasiumi) direktor 1921–1923 ja õpetaja 1923–1924; Riigikogu I koosseisu asendusliige Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Partei nimekirjas 1921 (astus tagasi), kirjastusühisuse Loodus üks asutajaid, Eesti Omaavalitsuste Kinnitusseltsi Oma asutajaliige ja juhatuse esimees, kunstikooli Pallas kuratooriumi esimees, Tartumaa Panga juhatuse esimees.

²⁴⁶⁴ Hans Nõgges (Nõgges; 1824 – 25. XII (ukj) 1883 Rannu). Kalmistute andmebaas Haudi sellist hauda enam ei näita.

²⁴⁶⁵ Toomas Koff (Thomas K.; Kohv; 22. II 1836 – 18. VI 1920). Vt surmakuulutust *Postimees*, nr 160, 19. VI 1920, lk 4; Normanni päevikus on surma-aasta vale.

²⁴⁶⁶ Hans Palu (Pallu; Palo; 1831–1891), Rannu valla Siimo-Matsi talu nr 21 omanik. Kalmistute andmebaas Haudi sellist hauda enam ei näita.

Jüri Tenasilma (1829–1899)²⁴⁶⁷ puhkepaika tähistab massiivne sammaldunud hallist kivist rist. Kivipostidel ripuvad ketid puhkepaiga ümber on enamikus purustatud...

Luteriusulise Rannu kalmistu kõrval asetsev apostliku õigeusu surnuaed on täies hooletuses.

Purustatud tumedast graniidist obeliski all puhkab Rannu preestri Nikolai Tšistjakovi (1853–1912) põrm.²⁴⁶⁸ Üks betoonist valatud rist väidab, et selle juurde on maetud "Mihkel Vaha naine Saara".²⁴⁶⁹ Kalmul "õitsevad" punastest ja kollastest laastudest pleekinud roosid.

Puude vahel on tuulevaikne ja suviselt soe. Õitsvate enela-põõsaste kohale ilmuvad suured pruunid kiilid. Säased kuulutavad peene pirinaga, et ainuõigus kalmistul viibimiseks on neil...

*

Rannu ja Konguta vahel ilutseb kusagil teeääres juhtelaud nimega "Kolhoos Areng". Kuid põllul pole näha ühtegi inimest. Eemal karjamaal sööb laisalt rohtu vaid... üks lehm...

Niiskel heinamaal seisab liikumatult kiivitaja. Pika suletutiga läikivmust pealpea ja valged pea- ning kaelaküljed on selgesti näha. "Kii-vit" hüüab ta kord ja tõuseb siis äkki õhku...

*

Puhja. Teemaja ees kontrollib punase mütsiservaga NKVD-lane kahe maamehe dokumente. Tema kõrval seisab paguniteta suvi-

²⁴⁶⁷Kalmistute andmebaas Haudi sellist hauda enam ei näita. Küll on Rannu kalmistule maetud Tennasilmi.

²⁴⁶⁸Nikolai Tšistjakov (1853 – 20. (vkj 7.) VIII 1912 Rannu) lõpetas Tartu Õpetajate Seminari kooliõpetajate kursuse 1880, sooritas vaimuliku kutseeksami 1884. Köster-kooliõpetaja Kavilda koguduses 1866–1869, Ilmjärve koguduses 1869–1873, Saduküla koguduses 1873, Laiuse koguduses 1873–1886, Riia eesti kogudustes 1886–1887; pühitseti diakoniks 1887, diakon Ilmjärve koguduses 1887–1888, Riia eesti koguduses 1888; pühitseti preestriks 1888, preester Kõrgessaare koguduses 1888–1893, Kikevere koguduses 1893–1908, Rannu 1908–1912. Andmebaas Haudi selle nime all hauda Rannus ei näita.

²⁴⁶⁹Haudi andmebaasi järgi on Rannu kalmistule (K 1) maetud Mihkel ja Saara Vaha.

ses sõduririietuses püssimees. Meestel lubatakse teekonda jätkata...

Lähedasel künal asetsevale kalmistule viib pikk käharate kaskede puiestee. Värske lahtise haua juurde on kogunenud arvukalt matuselisi. Oodatakse leinatalituse algamist... Kõrvalkalmu juures rõivastub preester ametiriietusse, teeb seda aga aeglaselt, viivitavalt. Ootab silmnähtavalt tundmatute võõraste lahkumist...

Kalmistu on ühekõrgeks põetud akaatsiate ja valgeis õites enelate moodustatud hekkide lõpmatu labürint. Säärast ühepikkuste hekkide rohkust ei esine küll ühelgi kalmistul...

Raudtaraga piiratud suurel matuseplatsil suigub kallak malmist rist hallil graniitsel soklil, mille poleeritud kiri väidab, et seal puhkab maapõues Julius Meyer (sünd. 16. apr. [vkj] 1822, surn. 19. veebr. 1907), Kavilda õpetaja 1851–1891.²⁴⁷⁰

Eemal kõrgub punasest graniidist steel omapärase kirjaga: “Oskar Järve 1898–1919. Olge mureta, olen partisan”.²⁴⁷¹

Kusagil taevasinas lõõritab nähtamatuna rümpilvede vahel elurõõmus lööke...

15. mai. Ülikoolitagune ilupuiestik. On alles varane hommikutund, kuid puiestikus käib kibe töö: kõrvaldatakse Gustav Adolfi mälestussammas. Kõrvaldamisega näib olevat erakordselt kiire, sest signaali avaldamisest “Edasis” on möödunud vaevalt üks ööpäev. Samba asemele rajatakse suur ümmarik lilleklumb harvade võõrasemadega.

²⁴⁷⁰Georg *Julius* Theodor Meyer (1822 – 4. III 1907 Tartu) õppis Tartu Ülikooli usuteaduskonnas 1841–1845. Koduõpetaja Keilas, prooviaastal Keila koguduses, ordineeriti Riias õpetajaks 1851, Puhja koguduse õpetaja 1851–1891.

²⁴⁷¹Tehnikumiõpilane Oskar Järve (1898 – 18. III 1919 Viljandi) oli Kuperjanovi partisanide salga võitleja; sai 17. märtsil lahingus Salisburi (Väike-Salatsi) all haavata ja suri järgmisel päeval Ühistöö haiglas Viljandis. Tema viimses kirjas leidusid sõnad: “mis minusse puutub, siis olge mureta; mina olen partisan ja kaitsen kodu”. Vt “Puhjast”. — *Pos-timees*, nr 66, 2. IV 1919, lk 6. Oskar Järve nimi on 26 langenu hulgas jäädvustatud ka Vabadussõja mälestussambale Puhjas.

Ilja Metšnikovi 105. sünniaastapäeva tähistamisaktus Tartu R. Ülikoolis.²⁴⁷² Aula on pidulikult ilupõõsastega dekoreeritud. Sm. Stalini büstitagune punane drapeering on alt valgustatud. Jääb mulje, nagu tõuseks päike. Punasel postamendil Metšnikovi pilt. Presiidiumi on ette nähtud rektoraat, dekaanid, Üliõpilaste Teadusliku Ühingu esindajad... Kuna aulas aga on rahvast ääretult vähe, istuvad ka presiidiumi liikmed rektor A. Koorti ettepanekul kuulajate hulka...

Aktuse avab A. Koort, andes sõna prof. L. Poska-Teissile ettekandeks "Ilja Metšnikov kui bioloog". Järgnevalt kõneleb prof. F. Lepp teemal "Ilja Metšnikov immuunsuseõpetuse rajajana". Üliõpilane V. Virkoja²⁴⁷³ esitab ettekande "Ilja Metšnikov

²⁴⁷²Vt O. Kask, "I. I. Metšnikovi 105. sünniaastapäeva tähistamine TR Ülikoolis". — *Edasi*, nr 113, 14. V 1950, lk 4.

²⁴⁷³Valdik Virkoja (Voldemar Virkov (Vikrovch); Valdek V.; 1920 – 25. II 1996) õppis Tartu (Riikliku) Ülikooli arstiteaduskonnas 1938–1941 ja 1946–1951, mil selle lõpetas. Opterus koos emaga Smolenski oblastist Eestisse 1922; Antsla metskonna kantseleiametnik ja praaker Haabsaares 1938–1939, Tuberkuloosi Vastu Võitlemise Sihtasutise statistik Tartus 1939–1940, Ametiühingute Kesknõukogu Narva-Jõesuu puhkekodu nr 4 velsker 1941; 8. piirivalvegarnisoni Narva-Jõesuu kordoni velsker 1941, 125. laskurdiviisi 427. laskurpolgu sanitaarroodu velsker 1941, evakuatsioonihospitali nr 2024 velsker Leningradis 1941, oli mobiliseeritud eestlaste evakueerimisešeloni velsker 1941–1942, haigestus teel ja oli ravil Leningradi oblasti Babajevo jaama hospitalis 1942, 249. eesti laskurdiviisi 917. laskurpolgu sanitaarpataljoni tüüfushaigete statsionaari velsker, sanitaarroodu poliitjuhi asetäitja ja 3. pataljoni velsker 1942, ravil evakuatsioonihospitalis nr 2021 Kalinini rindel 1942–1943, 249. diviisi 917. polgu sanitaarroodu vanemvelsker ja ühtlasi partorg 1943–1944, sanitaarrühma komandör 1944–1945, 122. Eesti laskurdiviisi 368. polgu sanitaarroodu komandör 1945–1946, sai 1941. a augustis lahinguis Kingissepa juures kergelt haavata, 1942. a detsembris Velikije Luki all raskesti põrutada ja haavata ka Väikese väina forsseerimisel 1944. a oktoobris; Tartu Linna Onkoloogilise Haigla laadija, laohoidja ja ordinaator 1947–1948, Tartu Linna Onkoloogia Dispanseri organisatsioonilis-meditsiinilise kabineti juhataja 1948, Tartu Vabariikliku II Haavakliiniku ordinaatori kt 1949, Tartu Linna Kiiresmaabi Jaama arsti kt 1949, velsker arsti kt

patoloogina” ja viimasena üliõpilane A. Lenzner kõneleb “Streptomütsiinravist tuberkuloosse meningiidi puhul”. Ettekanded pole pikad ja seepärast ei väsita.

Aktuse vältel tuleb kuulajaid aulasse juurde. Osavõtjate üldarv on juba 67. Peale rektoraadi ja dekaanide on kohal: arstiteaduskonnast prodekaan V. Hiie, prof. V. Vadi, dots. A. Rulli, dots. K. Kõrge ja nende ridade kirjutaja. Veterinaarteaduskonnast prof. A. Laas, ajaloo-keeleteaduskonnast prof. V. Vaga. Viimase laborant on määratud ajaloo-keeleteaduskonna dekaani poolt koosolekule üles märkima sama teaduskonna puudujaid õppejõude... Assistentide pole aktusel peaaegu ühtegi...

Viimase ettekande järel lõpetab rektor ilma omapoolse lõpp sõnata aktuse.

17. mai. Kolisime II Sisehaiguste Kliiniku. Meie koorem lahkus, stomatoloogia polikliniku oma saabus. Varad esialgu auditooriumis.²⁴⁷⁴

ülesannetes 1950, Tartu Vabariikliku Kliinilise Haigla kirurg 1949–1953, Tartu Sanitaar-Avio Jaama juhataja ajutine kt a-ni 1952; TRÜ kergejõustikukateedri vanemlaborant 1950, üldkirurgia kateedri vanemlaborant 1950–1951, assistent 1951–1953, teaduskonnakirurgia kateedri assistent 1954–1955; Tartu Linna Kliinilise Haigla kirurg ja peaarst 1953–1955, haavaosakonna ordinaator-kirurg 1955–1958, Tartu Linna TSN TK sotsiaalosakonna arstliku tööekspertiisi komisjon (ATEK) kirurg 1956–1958, Tartu Vabariikliku Kliinilise Haigla peaarsti asetäitja 1958–1961, ordinaator-kirurg 1961–1966; Paide Rajooni Keskhai gla ordinaator-kirurg 1966–1971, kirurgiaosakonna juhataja 1971–1972, ordinaator 1972; TRÜ komsomolialgorganisatsiooni sekretäri asetäitja 1940, arstiteaduskonna grupiorganisaator ja sekretär, samuti Riigikaitse ning Lennundus- ja Keemiaalase Töö Abistamise Ühingu ülikooli nõukogu esimees ja sekretär 1941; ÜLKNÜ algorganisatsiooni sekretär 1946, osales samal aastal NSVLi delegatsiooni liikmena rahvusvahelisel üliõpilaste kongressil Prahas 1946, ELKNÜ Tartu Linnakomitee büroo liige; veemootorisportlane, NSVLi meister.

²⁴⁷⁴Päevikusse on lisatud ajalehelõige järgmise tekstiga:

“Kõrvaldada kodanliku võimu sümbolid

Aastaid püsib Otepääl kodanluse püstitatud mälestusmärk klassisõjast osavõtjale, ehituna nn. “vabadusristiga”. Taolisi mälestusmärke püstitas kodanlus selleks, et sisendada eesti töötavasse rahvasse umbusku

19. mai. Eesti NSV tervishoiuministri asetäitja dr. A. Nordbergi²⁴⁷⁵ käskkirjaga tervishoiuministeriumi alal 16. maist 1950

ja vaenu suure vene rahva ja Nõukogude riigi vastu. Need kodanliku võimu sümbolid kujunesid üheks kodanluse ideoloogilise relva liigiks, rahva teadvuse mürgistamise ja ajaloo võltsimise vahendiks.

Ajaloo areenilt on ammu minema pühitud kodanlik klikivõim, marksistlik ajalooteadus annab ainuõige käsituse kodanluse poolt “vabadussõjaks” maskeeritud sõja klassiiseloost. Sellepärast nõuavad Otepää linna töötajad õigustatult nimetatud kodanliku ideoloogia jäänuse viivitamatut kõrvaldamist.

Tekib küsimus, miks on säilitatud seda kodanliku võimu sümbolit “vaatamisväärsusena” Otepää linna töötajaile, samuti arvukaile ekskursioonidele, kes külastavad Otepääd ja Pühajärve?

Mõnikümmend meetrit “vabadussambast” eemal asuva kiriku seinal säilib kaks bareljeefi. Üks neist kujutab kodanlike üliõpilaste — buršide sini-must-valge lipu õnnistamist möödunud sajandil Otepääl, teine peab sümboliseerima kodanluse poolt ülistatud “rahvusterviklust” ning “ühiseid huve” sini-must-valge lipu ja kolme kiskjaga kodanliku riigivapi all.

Nimetatud bareljeefid on võetud muinsuskaitse alla.

Kas see pole kodanlike natsionalistide võtte taoliste “kunstiväärtuste” säilitamiseks. Bareljeefide ajalooline väärtus ei saa üldse tulla kõne alla, kuna need on valmistatud kodanliku kliki võimutsemise päevil a. 1931. Samuti on kaheldav bareljeefide kunstiline väärtus (autor V. Melnik). Bareljeefide all asuv tekst on täiesti reaktsiooniline, ülistades kodanluse “isamaad” ja valget terrorit, millega eesti töötav rahvas õiendas oma arved a. 1940.

E. Tõnismäe P. Laaban.”

Vt *Edasi*, nr 116, 18. V 1950, lk 3.

²⁴⁷⁵Anton Nordberg (1903 – 17. III 1967 Tallinn) õppis S. M. Kirovi nimelises Sõjameditsiini Akadeemias Leningradis 1928–1932, mille lõpetas, meditsiinkandidaat 1953 (Arstide Kesktäiendusinstituut Moskvas). Vitbino valla täitevkomitee kirjutaja Tveri kubermangus Penovo rajoonis Nelegino külas 1918–1919, mustatöölise raudteelõigu Atrat-Sijava ehitusel Simbirski kubermangus 1919–1921, põllutöölise Penovo rajoonis 1921–1922, maakorraldustööde kursustel Võšni Volotšokis 1922–1923, Novinka valla maakomisjoni maakorraldaja Penovo rajoonis 1923–1924, Penovo metskonna ratsavalvur 1924–1925; Punaarmee 1925–1948, allveelaevnike kooli kursant Leningradis 1925–1927, Balti laevastiku allveelaevnik-elektrik Kroonlinnas 1927–1928, Amuuri flo-

on senine Vabariikliku Tartu II Sisehaiguste Kliiniku peaarst dr. Hans Sõber vabastatud oma ametikohalt ja paigutatud ümber teenistushuvides Järvamaa tervishoiuosakonna võrku erialal tööle rakendamiseks, arvates 20. maist 1950.

Sama käskkirjaga on nimetatud Vabariikliku Tartu II Sisehaiguste Kliiniku peaarstiks kohakaasluse alusel arst Artemi Vapra, arvates 20. maist 1950.

Käskkiri kohustab H. Sõber'it Vabariiklikku Tartu II Sisehaiguste Kliinikut üle andma ja A. Vaprat sama asutist vastu võtma Eesti NSV tervishoiu rahvakomissari käskkirja 1. dets. 1945 nr. 382 kohaselt.

20. mai. Farmakognoosia instituudist, kuhu prof. A. Tomingas'e mao uhtmisvesi oli saadetud uurimisele, on saabunud dots. Tammeorg'i allkirjaga vastus, et maovedelikus on leitud kodeiini ja vähesel määral luminaali.

*

Geniaalse Vene väepääliku A. V. Suvorovi 150. surmapäev. Tartu Riikliku Ülikooli aulas õpetatud nõukogu ja Üliõpilaste Teadusliku Ühingu nõukogu ühine pidulik koosolek.²⁴⁷⁶ Kõneleb polii-

tilli sadamaarst Habarovskis 1932–1933, üksiku õhutõrjesuurtükiväedivisjoni arst Habarovskis 1933–1934, sõjaväe lennukooli arst-psühho-füsioloog Saratovi oblastis Engelsi linnas 1934–1936, õppeeskadrilli vanemarst samas 1936–1938; Sõjameditsiini Akadeemia täienduskursuste kuulaja Leningradis 1938–1939, kus omandas otorinolarüngo-loogi kutse; sõjaväe lennukooli lennuväemeditiini kabineti juhataja Engelsis 1939–1942; Teise maailmasõja ajal Eesti laskurkorpuse 7. laskurdiviisi 86. üksiku sanitaarpataljoni komandör ja 27. laskurpolgu vanemarst 1942–1945, komandeeritud tööle Sõjameditsiini Akadeemia kliinikusse 1945–1946; Tallinna Riikliku Tarbekunsti Instituudi sõjalise kateedri vanemõpetaja 1946–1948; Pärnu kuurordi sanatooriumi nr 4 peaarst 1948–1949, Eesti NSV tervishoiuministri asetäitja kaadrite alal 1948–1953, esimene asetäitja 1953–1959, Tallinna Vabariikliku IV Haigla peaarst 1959–1965; ajakirja *Nõukogude Eesti Tervishoid* peatoimetaja 1957–1965; EK(b)P Tallinna Mererajooni komitee büroo liige 1947–1948.

²⁴⁷⁶Vt A. Urbsoo, "A. V. Suvorovi surma 150. aastapäev". — *Tartu Riiklik Ülikool*, nr 19, 26. mai 1950, lk 1.

tilise ökonoomia kateedri dotsent E. Brandt, iseloomustades Suvorovit kui geniaalset väejuhti, tulihingelist patriooti ja vene rahva kangelaslikkuse ja suuruse võrdkuju. Aulas rahvast rohkesti, peamiselt vanemaid õppejõude.

*

Vabariiklik Tartu Stomatoloogia Polikliinik algas täna tööd Tartu Linna I Polikliinikus (terapeutiline ja kirurgiline osakond = hammaste plombimine ja ravi ning väljatõmbamine). Vastav teadaanne ilmus "Edasi" 3, nr. 117 (631), lk. 4, (1950), 19. mail.

Antonsi viimane loeng poliitökonoomias: kapitalismi arenemise monopolistlik staadium. V. Hiie ja S. Laanes [andsid] punaseid roose. Hiie: et aidanud tõsta meie ideelis-poliitilist taset.

21. mai. Maantee pöördub metsa... Tuleb nähtavale Maaritsa (Prangli) apostliku-õigeusu koguduse munakaist kalmistutara kolmevõlvilise maakividest ja tellisest väravaga, mida ehib jalata ristikujuline pealmik.

Igivanadelt tugevatelt kuuskedelt ripuvad hallid samblikud nagu pikad habemed. Ühisest juurest võrsunud kahetüvelist kõrget kaske katab paks samblakiht. Alusmets on läbimatu lepa-võsastik, millesse peitunud arvukad noored kuused.

Võsastikust vaatavad tundmatute kalmude lihtsad kõdunevad ristid. Kuuskede alusest hämarusest paistab tagasihoidlik malmrist. See tähistab omaaegse Prangli köstri Avdei Karolini (sünd. 20. jaan. 1843, surn. 18. mail 1908)²⁴⁷⁷ unustatud kalmu.

On salapäraselt vaikne... ei kuuldu isegi metsalaulikute elurõõmsaid hõiskeid... On tunne, nagu võimutseks kuuskede okstes mingisugune muinasjutuline paha vaim, kes katkestanud isegi looduse elu...

Kuid kas ei kosta siiski taamalt mingisugune tasane kröbin? Jah, seal hüplebki kuusetüve mööda üles suur kirjurähn, teostab oma terava nokaga paar väledat lööki ja kaob siis silmist, nagu oleks ta olnud vaid viirastus...

Jälle haarab kalmistut vaikus...

*

²⁴⁷⁷Täpsemad isikuandmed teadmata.

Maantee keerleb ja sirgub pidevalt. . .

Kuhu ka ei ulatu pilk — igal pool kollendavad maantee-äärsed kraavid arvutuist õitsvaist võililledest. Niite katavad punakate või helelillade lõhnavate väljadena püstised pääsusilma-de õied. Mööduvates aedades on puhkenud sirelite lopsakad õis-pöörised. . .

*

Kanepi kiriku kõrvalisel väljakul lebab külili suur kivirahn — õhkulastud mälestussamba tumm jäänus. Omaaegsest kirjast on näha vaid veel aastaarv "1920".²⁴⁷⁸

*

Rõuge. Ööbikuorg. Järsku veeru mööda lookleb, tõuseb ja langeb metsistunud lepa-, kase- ja sarapuuvõsastiku vahel kitsas teerada. Siin-seal väriseb tihnikus arglik haab. Paplitelt ja pajudelt langeb valgeid udemeid nagu õrna lund. Toomingad on veel uhkeis õiskobarais, kuid neilt pudeneb juba lendlevaid helbi. Põõsastes õitseb arvukaid kollaseid nõgeseid.

All orus pahiseb pisikärestikkudel hüpeldes kristalne kiire-vooluline oja. Pruunjal kiltkivil vääneldes ja silmuskelles kallistab ta hetkeks kutsuvalt suurt kaldaäärset munakat, uuristab vallatult vette ulatuvat pehkinud kändu, ruttab lõbusalt kaldaid ühendava, tormist murtud puutüve alt läbi ja kaob oma pahina saatel käänakutagusesse võsastikku.

Paiguti helendavad läbi tihniku oru kõrgete veerude moreenkatte paljuvarjundilised järsakud. . . Eemalt kostab ööbiku laksust. . .

*

Munakatest madala tara taga elab mineviku mälestusist Rõuge vana kalmistu, omaaegse kohaliku aadli ja mõisnike ning nende suguvõsade viimne puhkepaik. Õieti polegi see enam kalmis-

²⁴⁷⁸ Kanepi kihelkonnast Esimeses maailmasõjas ja Vabadussõjas hukunute ning Vabadussõja-aegse punase terrori ohvrite mälestussammas (kujur Aleksander Jannes) avati 15. augustil 1926. aastal. Mälestussammas õhiti 1946. aastal, samba suuremad tükid veeti minema 1951. aastal. Sammas taasavati 25. septembril 1988. aastal.

tu, vaid enela-, sireli- ja igasugu muu põõsastiku tihe läbimatu padristik, millele hõrevõraliselt kõrguselt vaatavad ükskõikses lootusetuses halli samblikusse kasvanud raugastunud kuused ja kased.

Kunagise värava kohal kaks tellisega servatud maakividest purustatud posti. Rohtunud peatee kõrval avar müüritaoline kabel, püsikalt ehitatud suurtest maakividest. Kahepoolne lai uks ripub abitult viimaseil säilinud hingedel. Aknaraamid on ammu juba laiali veetud... Läbi kohati mulgustatud sindelkatuse paiskavad päikesekiired muldpõrandale kummalisi jooniseid. Kalmuristidest on alles vaid veel vähesed, enamik neist on purustatud või jäljetult kadunud.

Tagaotsas, tara läheduses ilutseb violetsetes õispööristes sirelitihnik, millesse langenud valgetüvene kask on löönud kitsa välu. Tüve kõrval eraldub vaevalt tihniku lehestikust rohelises sammalrüüs kivil roostest häviv must malmrist tagasihoidliku, kunagi kullatud tähtedes kirjaga. Üllatuseks loeb silm: Dr. Guido Hermann v. Samson-Himmelstjerna. Teisel küljel on toodud sünni- ja surmaajad: 18. jaan. 1809 – 18. jaan. 1868.

Tekib vaikne rahuldustunne: on avastatud Tartu ülikooli esimese kohtuarstiteaduse professori kalm, mille asukoht oli seni teadmatu...

*

Maanteeäärsel haljal künkal sirgub põliste jändrike kaskede vahelt avarusse Rõuge Püha Neitsi Maarja kiriku torn kitsaste ümarkaarjate akende ja lamedaservalise katusega. Küngast piiritlev madalaist vahedega püstlaudadest tara on värvitud ereroheliseks — pieteeditu suhtumine kiriku enam kui kahesajaaastasesse minevikku.

24. mai. Rektori käskkirjaga 23. maist 1950 on meditsiiniliste teaduste doktor prof. R. Bernakoff vabastatud günekoloogia ja sünnitusabi kateedri juhataja kohalt, jättes teda edasi sama kateedri professoriks, arvates 30. maist 1950. Kateedri juhataja ülesanded on ajutiselt pandud prof. R. Bernakoffi assistendile dr. Iriina Veermale.

26. mai. Rektori käskkirjaga 25. maist 1950 on meditsiiniliste teaduste doktor prof. A. Linkberg vabastatud teaduskonnakirurgia kateedri juhataja kohalt, jättes teda edasi sama kateedri professoriks, arvates 25. maist 1950. Kateedri juhataja ülesandeid täidab ajutiselt prof. A. Linkbergi assistent meditsiiniliste teaduste kandidaat A. Seppo.

Rektori nõudel dekaani kaudu Kõrge ja mina prof. Martinsoni vaatamas. Võttis meid püstijalu vastu. Väike bronhiit peale püstijalul põetud grippi.

Täitevkomitee koosolekul võeti korterist üks tuba ära.

27. mai. Order välja antud anorgaanilise keemia kateedri vanemõpetajale Lembit Suit'ile²⁴⁷⁹ abikaasaga (Helgi Suit²⁴⁸⁰), kes hariduselt farmatseut, kuid töötab kateedri juures.

29. mai. Dekanaadist teatati telefoni teel, et mul dekaani korraldusel ka algaval eksamite sessioonil tuleb osa võtta ülemineku-eksamite komisjoni tööst anatoomias, histoloogias, bioloogilises keemias ja füsioloogias. Komisjoni esimeheks on prof. A. Raat-

²⁴⁷⁹Lembit Suit (1921 – 11. XII 2005) õppis I. I. Metšnikovi nimelise Odessa Riikliku Ülikooli keemiateaduskonnas 1938–1941 ja 1944–1945, mil selle lõpetas, keemiakandidaat 1964 (TRÜ). Saksa okupatsiooni ajal jaamakorrapidaja abi Odessa pearaudteejaamas 1941–1942, materjalide arvestaja Žmerinka raudteejaamas 1942–1944, Stalini-nimelise partisanisalga reamees Odessa katakombides 1944; TRÜ anorgaanilise keemia kateedri vanemlaborant 1945, assistent 1945–1947, vanemõpetaja 1947–1957 ja 1958–1966, aspirant 1957–1958, dotsent 1966–1968 ja 1975–1987, analüütilise keemia kateedri juhataja ja dotsent 1968–1975, õppelaboratooriumi meister 1987–1991, keemilise füüsika instituudi keemik-analüütik 1992–1998.

²⁴⁸⁰Helgi Suit (Aino Helgi H.; Hans(s)on; Hange; 1921 – 22. VIII 1998 Tartu) õppis Tartu (Riikliku) Ülikooli arstiteaduskonna farmaatsia osakonnas 1942–1944 ja 1944–1946, mil lõpetas ülikooli. Maantee teemeistri kantselei ametnik Lüganusel 1941–1942; TRÜ anorgaanilise keemia kateedri vanemlaborant 1946–1947, assistent 1947–1952, 1963–1977 ja vaheaegadega 1978–1981, vanemõpetaja 1952–1957 ja 1958–1963; Moskva Farmaatsiainstituudi aspirant 1957–1958; anorgaanilise keemia kateedri vanempreparaator 1983–1990.

ma, liikmeteks peale nende ridade kirjutaja prof. E. Aunap, prof. A. Linkberg ja dots. V. Savi.

30. mai. Tartumaa Kinofikatsiooniosakond teatab ("Edasi" 3, nr. 126 (640), lk. 4 (1950 — 30. mail), et alates 25. maist 1950. a. on Tartus kinoteater "Ateen" ümbernimetatud kinoteatriks "Sa-luut".

1. juuni. Käskkirjaga 1. juunist 1950 on A. Haberman määra-nud naise Riikliku Kirjandusmuuseumi nooremaks teaduslikuks kaastööliseks arvates 1. juun. 1950. Ise siirdub lähemal ajal aka-deemia keele ja kirjanduse instituudi nooremaks teaduslikuks kaastööliseks.²⁴⁸¹ Kooskõlastatud ülikooliga. Kas võib loenguid pidada? — Võite semestri lõpetada.

2. juuni. Praegu viibib Tartus Kõrgema Hariduse Ministeeriumi komisjon ülesandega kontrollida kaadritega töö seisundit Tar-tu kõrgemates õppeasutistes: Tartu Riiklikus Ülikoolis, Riiklikus Kunstiinstituudis ja Õpetajate Instituudis.

Komisjoni koosseisu kuuluvad: N. I. Belozërov²⁴⁸² (esi-mees) — Ülikoolide Peavalitsuse kaadrite osakonna ülem, M. A. Petrova²⁴⁸³ — Kaadrite Valitsuse ülikoolide ja pedagoogi-liste õpetajate-instituutide osakonna ülem, V. A. Tsõbenko²⁴⁸⁴ — Ühiskonnateaduste Õpetamise Valitsuse filosoofiaosakonna üle-ma asetäitja, ja N. I. Kartašov²⁴⁸⁵ — bioloogiateaduste kandi-daat (Moskva ülikoolist).

Komisjoni komandeerimisest Tartu teatas rektorile kõrgema hariduse minister käskkirjaga 11. maist 1950 "Komisjoni moo-dustamisest kaadritega töö seisundi kontrollimiseks Tartu linna

²⁴⁸¹ Alice Haberman oli kirjandusmuuseumi direktor 1945–1951, see-järel Tartu 5. keskkooli vene keele õpetaja 1951–1955 jm ameteis.

²⁴⁸² Isikuandmed teadmata.

²⁴⁸³ Isikuandmed teadmata.

²⁴⁸⁴ Isikuandmed teadmata.

²⁴⁸⁵ Nikolai Kartašov (1919–1979), ornitoloog, bioloogiakandidaat 1950, Moskva Riikliku Ülikooli bioloogiateaduskonna selgroogsete zooloogia kateedri dotsent.

kõrgemates õppeasutistes". Käskkirjale on alla kirjutanud ülesandel kõrgema hariduse ministri asetäitja M. Kolbasnikov.²⁴⁸⁶

Komisjon on asunud üle kuulama paljuid kodanlise aja ülikooli vanemaid professoreid ja nooremaid õppejõude, kes sõja-päevil põgenenud Saksamaale või teeninud Saksa sõjaväes või okupatsiooniaegses Omakaitstes. Kuulu järgi vabastatakse rida õppejõude ülikooli teenistusest.

3.²⁴⁸⁷ juuni. Lõppes kliinikute ülevõtmine prof. A. Linkbergilt uue Kliinikute Valitsuse direktori dr. Aleksander Kalju poolt. Võttis üle iga asutise eraldi. Ülevõtmine kestis mitu päeva.

4. juuni. Pikasilla. Tasa lainetades voolab ruttamata lähedastest Virtsjärvest oma teekonda alanud [Väike] Emajõgi. Päikesepais-tel esinevad ta vood sinakashallidena. Kaldaäärse pillirooriba ees ujub kartmatult üksik sinikaelpart. Hetkeks sukeldub ta peaga vette ja juba vilgub tal nokas pisike hõbedane kalake. Vee kohal tiirlevad kestva päärimise ja trillerdamisega väledad pääsuke-sed, nagu teineteisega lennuosavuses võisteldes. Kaldad on kol-lased arvutuist õitsvaist sootulikaist.

Sirgetüvelise männimetsa taustal eraldub punakana teispool jõge taastatud ja ümberehitatud endine Pikasilla kõrts — ühe-kordne telliskivihoone kivikatusena. Kõrtsi sildil olla vanasti ol-nud salm:

“Oi, oi, küll on se janno sur.

Jännes jokseb kortsi jur.”

Kõrtsi ees hargneb maantee kaheks halkjaskollaseks lindiks.

Sõjapäevil hävinud silla²⁴⁸⁸ asemele on ehitusel otse veepin-nale palkidest hädasild, mis aga veel lõpetamata. Palkidel õngit-sevad kannatlikult kaks väikest poissi. Kuid kala ei võta.

Vanast sillast on säilinud vaid kõrge muldkeha ja vihmadest ning tuulest halliks tõmbunud kunagi valged teepostid. Kalda

²⁴⁸⁶Isikuandmed teadmata.

²⁴⁸⁷Kuupäev päevikus raskesti loetav.

²⁴⁸⁸Pikasilla uus 118 m pikkune raudbetoonsild avati ametlikult 1938. aasta novembris, Punaarmee taganevad väeosad lasid silla õhku 6. juulil 1941. aastal.

ääres uuristavad rahutud vood ainukest veel veest tõusvat purustatud tugisammast.

Silla naabruses jõe paremal kaldal mustab mürskude hävitatud raagus metsatukk, maas kõdunevad korratutes pilbastatud tüved... Tuka kõrval purustatud hoone varemed...

Emajõe alamjooksul laiub paremal madal haljendav luht, mida mööda lookleb hõbedasena kitsas Rulli oja. Teisel kaldal helkleb hõreda põõsastiku palistatud mingi haru või koole. Kauguses sinetab ühtlase ribana mets...

Ülemjooksul käänleb kõrkja vahel Purtsi jõgi. Suudmes valendab pimestavalt kasetüvedes palgiparv. Üle metsalatvade paistab hall Virtsjärve pind...

*

Pikasilla tee ääres mitte kaugel Emajõeest, järsul pöörangul noore männimetsa vahel, seisab graniitne kõrge steel. Punakale kivile on poleeritud tähtedega kirjutatud:

“Siin sai õnnetult surma Jakob Leevertand 1935. a. 19. juulil. Nii murdub elu”.

Ja edasi salm:

“Murumättale pead pannes

Ema poega mälestab,

Süda südamega palves

Jälle vaikselt ühte saab”.

Kirjast ülalpool on kivisse raiutud rist ja laskuva päikese kujutus.

Jakob Leevertand oli Viljandi kaupmees, kes hukkus autoõnnetusel kiirsõidu tagajärjel.²⁴⁸⁹

²⁴⁸⁹Aleksander Künnapuu koos oma tuttava Jakob Levertandiga (Lewertand; Leevertand; Leewertand; 1906–1935) olid 19. juulil 1935. aastal Pikasilla lähedal maantee ääres sattunud tülli u 100-pealise mustlaslaagriga, pärast hoiatuslasku õhku tunginud mustlased noormeestele kallale, taandudes tulistas Künnapuu veel teist korda, aga tabas Levertandi. Vt nt “Mustlasi hirmutades surmas sõbra”. — *Järva Teataja*, nr 85, 22. VII 1935, lk 1; “73 haavlit rinnas: Aakre laskja võetakse

Virtsjärve kõrge pankrannik Tamme asunduse juures.

Tumepunasesse järsku liivakiviseina on lained uuristanud arvukaid murdkulpaide. Seina all suured munakad ja mitme meetri laiune rusukalle. Kohati moodustab kivirühk värvuseküllase mosaiigi valgetest, pruunidest, punastest, mustjashallist ja lillakast klibust. Eemal ligineb kõrgkallas veele, rannale kerkivad kogukad rändrahnud, milledest mõni eriti suur.

Raevukalt ründavad lained rahne, vähemaid vahutades üle ujutades, suuremate vastu loendamatuiks sädelevaiks pritsmeiks purunedes.

Panka ennast aga katab tihe pärnapuude ja -pöösaste tihnik, millesse segunenud sarapuid, leppi, kaski, pajusid, haabu ja pihle. Viimaste õiesarikad eralduvad valgete laikudena tihniku rohelsest.

Jändriku kõvera pärna õõnde on tundmatu lind omale ehitanud laguneva pesa. Kohati tungivad järsaku paljandeist välja tugevad juured, moodustades ussitaoliselt keerdunud põimikuid.

Pilvede tagant heidab päike järve hallile pinnale helkleva kiilu. Kauguses ristab selle pisike purjek. Tuulega võideldes möödub tugevatiivune kajak. Lainete kohinat saadab vaibumata lehtede sahin...

Pankrannikult kerkib üle põldude rohelisest puudekogumikust Rannu kiriku valge viil ja torn...

6. juuni. Rektor kutsunud Karu²⁴⁹⁰ välja: arstiteaduskond on jätnud prof. Martinsoni hooletusse (pahaselt). Martinson nähtavasti kaebanud. Karu korralduse Kõrgele. Käisime kohal: Martinsoni uks lukus, kateedris ei olnud. Kuuldavasti sõitnud Elva. (Sette-reaktsioon 10. Röntgen erilise leiuta.)

vastutusele”. — *Uus Sõna*, nr 167, 23. VII 1935, lk 6. — Autoõnnetusel “kiirsõidu tagajärjel” hukkus Viljandi-Tallinna maantee viiendal kilomeetril Kingu talu väravas Klaassepal piiritusekuningas Eduard Krönström (1890–1932), kelle mälestuskivil oli sarnane kiri: “Siin kohal sai õnnetut surma Eduard Krönström 23. juulil 1932” ning “Nii murdub elu”.

²⁴⁹⁰S.t Elmar Karu.

7. juuni. Oodati kõrgema hariduse ministri abi Mihhailovi²⁴⁹¹ saabumist Tartu. Rektor sõitis rongile jaama vastu. Moskva bri-gaad pidi jääma Tartu 5. juunini. On palunud pikendust 15. juu-nini. Kuulu järgi tahtvat ministri abi tutvuda peamiselt kaadrite-ga. Semestri lõpuks olla oodata arvukaid vabastamisi.

Täna kolis sisse L. Suit.

9. juuni. Mihhailov on juba Tartust lahkunud. Tutvus Vana ja Uue Anatoomikumiga. Meditsiiniinstituut tuleb, kuid hooned vajavad ümberehitamist. Tuleb püstitada uusi. Kliinikute vastu huvi ei tundnud.

11. juuni. Ülekuulamine Petrova poolt. Klassisõda, Eesti Arstide Liit. Kuidas professorina võisite jätkata ajakirja väljaandmist ja kirjutada? Kas teil pole õigem rakenduda praktilisele tööle? Kui üliõpilane oleks seda teinud — aga teie suurte kogemuste juures. Ärakiri kahest õiendavast kirjutisest.

Mõni päev tagasi: Teil palju muret töökohaga, ega teie seda ei kaota, aga tasu on nagu väiksem. Mehel ees nagu mingisugune ülekuulamine, teie mees ajutiselt lahkub kodust, elate lühikest aega lahus, kuid kõik läheb hästi.²⁴⁹²

Haige *ca* 50-a. südamehaige naine, lebab voodis kõrgetel pat-jadel.

Sirelid kolme õielehega, rohkearvulised.

²⁴⁹¹ Aleksandr Mihhailov (1905–1988) lõpetas D. I. Mendelejevi ni-melise Keemilise Tehnoloogia Instituudi Moskvast masinaehituse alal 1931, tehnikateaduste kandidaat 1945, tehnikateaduste doktor 1954. Moskva Lennundusinstituudi direktor, lennukitööstuse ministri ase-täitja, NSVLi Ministrite Nõukogu j.a Leiutiste ja Avastuste Komitee esimees, kõrgema hariduse ministri asetäitja, keskmise masinaehituse ministri asetäitja, NSVL Teaduste Akadeemia Presiidiumi teadusliku peasekretäri asetäitja ja ühtlasi TA mootorite laboratooriumi (instituudi) direktori asetäitja teadusalal; NSVL TA Üleliidulise Teadusliku ja Teh-nilise Informatsiooni Instituudi (VINITI) direktor 1956–1986; Moskva Riikliku Ülikooli Teadusliku Raamatukogu direktor, MRÜ teadusliku informatsiooni kateedri juhataja, professor.

²⁴⁹² Võimalik, et juttu on Erna Normannile öeldust.

11. juuni. Otepää. V. Melniku bareljeefid kiriku esiseinas on müürsepalabidaga täis pillutud juba kivilinenud tsementi... Kirikueelselt künkalt on kadunud mälestussamba viimased jäljed...

Lagedal künka tipuväljal hõiskavad vabad tuuled...

*

K. E. Sööt voodis sissevajunud silmade ja põskedega, räägib aeglaselt, väsib kergesti. Käib siiski veel üle toa, paar korda sooja ilmaga olnud aias, kuid trepist pole enam jõudnud üles. K[...]d²⁴⁹³ kahvatu, valged. Pulss korrapärane, 70 ümber. Südametoonid tumedad. Vasema kopsu kohal tu[...]tus²⁴⁹⁴ ja vaevalt kuuldav hingamine kuni *angulus scapulae*.²⁴⁹⁵ Teisel pool nõrgenenud vesikulaarne hingamine. Köht vaheldumisi lahti ja kinni. Öösiti raske hingata. Viimasel ajal valkjaskollakat röga. Saab pensioni 560 rbl, sama suur olnud Lättel, Anna Haaval. Kirjutanud midagi ei ole. Ei näe enam hästi. Viimane, mida lugenud, oli Lätte matusealalise programm matusepäeval. Ei näe ei prillide ega luupidega. Dr. Savi öelnud, et tema jaoks prille ei ole. Pakkunud Tallinna kirjastusele Petõfi luuletuste tõlkeid, pole aga vastust saanud.

Teda käib sageli vaatamas Jürine,²⁴⁹⁶

²⁴⁹³Tekstis loetamatu sõna.

²⁴⁹⁴Tekstis loetamatu sõna.

²⁴⁹⁵*Angulus scapulae* 'abaluunurk'.

²⁴⁹⁶Ilmselt Alide Jüris (Birk; Jürgens; Aliide J.; Alide Anna Christine J.; Alide Anna Kristine J.; 1871 – 27. X 1954 Tartu), kes lõpetas Tartu Linna Kõrgema Tütarlastekooli 1890. Tartu Jaani kiriku kooli õpetaja 1889–1890, koduõpetaja kindralmajor Stepan Musvits-Špadurski peres Peterburis 1890–1892, F. Faure kontori korrespondent Tartus 1898–1901, *Rahva Lõbulehe* talituses 1901–1902, asus koos abikaasaga Johannes Jürisega (1870–1937) Varssavisse, kus oli saksa keele õpetaja gümnaasiumis ja Varssavi kindralkuberneri Georgi Skaloni peres 1905–1907; Tallinna naastes avas omanimelised saksa ja prantsuse keele kursused Tallinnas, oli samal ajal Johanna Rahvingu tütarlaste eragümnaasiumi ning Tallinna Linna Poeglaste Kaubanduskooli prantsuse keele õpetaja; Tallinna Linna Tütarlaste Kommertsgümnaasiumi ja Kaubanduskooli põhiliselt prantsuse ja saksa keele õpetaja 1911–1932,

endine kommertsgümnaasiumi direktriss Tallinnas. Olnud kord ekskursiooniga Tartus, kohanud Sööti tänaval, piiranud teda õpilastega ümber ja pidanud loengu Sööt'i elu ja loomingu kohta. Kord külastanud vanameistrit, kui selle teenija haige olnud ja Sööt teine päev söömata. Seda kuuldes toonud kohe kodust kapsasuppi ja liha, mille öelnud tal ülejäänud olevat.

Vanameister tänas mind — kahe käega minu kätt raputades — külaskäigu eest. Ütles: Tahaks veel elada.

12. juuni. Pravdin tõlkis minu õiendused vene keelde. Öösi kirjutasin ümber.

Kateedrite juhatajate ja õppejõudude koosolek. Välja tsita-dellist. Enesekriitika. Ertis:²⁴⁹⁷ juhendajad pühendavad noortele vähe tähelepanu. Kingisepp: peab oskama leida aega teadusliku tööks, meie ei oska oma päevatööd planeerida. Valdes: jätta teatrietendused — teha sellal teaduslikku tööd. Vadi: teoreetilised kateedrid peavad olema hästi varustatud, et ka kliiniklased saaks seal teha oma tööd.

Võitluses tuberkuloosi vastu üliõpilaste hulgas on täitevkomitee tervishoiuaktiiv esitanud nõude, et uute üliõpilaste vastuvõtmisel tuleks rangelt välja jätta tuberkuloosikahtlased kandidaadid.

Mihhailov kõndinud Karu saatel Vana ja Uue Anatoomikumi läbi. Anatoomia kateedris laipade lauad võisid kõlbulikud olla Pirogovi ajal, mitte aga tänapäev. Laipu vähe. Muuseum puudulik. Histoloogia parem, õppeabinõusid vähe. Farmakoloogia kitsas. Kohtuarstiteadus: puudub sobiv laipade hoiuruum. Füsioloogia puhas, meeldiv, töö käib edukalt. Patoloogia muidu puhas, kuid muuseumi põrandal pudeleid ja muud, mis takistab kogudega tutvumist.

inspektriss 1911–1922 ja juhataja abi 1927–1928; Taara seltsi juhatuseliige Tartus 1899–1902, Tallinna Rahvahariduse Seltsi asutajaid ja abiesimees 1907, Tallinna vaestehoolekande naiskomitee juhataja 1912–1915, Naisõiguslaste Liiga algataja ja juhatuseliige 1917–1918, Kristlike Noorte Naiste Ühingu asutajaid ja juhatuseliige 1920–1923, selle haridusosakonna juhataja, Tallinna linnavolikogu liige 1921–1922.

²⁴⁹⁷ Tekstis Eritis, kuid ilmselt mõeldud tollast TRÜ kaugõppeprorektorit Eduard Ertist.

Anatoomikum vajab ümberehitamist ja laiendamist, ei vasta enam aja nõudeile. Vajalikud uued hooned teoreetiliste ainete tarvis, muidu sattub medinstituut ülikoolist laialdasse sõltuvusse. Seepärast ei saa instituuti enne tulla, kui laheneb kateedrite ruumide küsimus.

Valdes lõi Karu ütelusest, et tema muuseumis oli koli, põlema — ei kannata kriitikat.

13. juuni. Ei saanud õiendusi M. A. Petrovale üle anda, kuna komisjon oli sõitnud koos rektori ja A. Villiga Tallinna keskkomiteesse.

Eksamid sisehaiguste propedeutikas on läbi. Teadmised olid üldiselt väga head. Hindeid “väga hea” said 68 üliõpilast, “hea” — 42 ja “rahuldav” — vaid 20. Häireid ei esinenud, ainult üks üliõpilane püüdis mind veenda, et põrn asetseb paremas roietealuses piirkonnas vasema asemel. — Teie olete teine Galenos, — vastasin üliõpilasele —, ka tema arvas, et põrn peab asetsema paremal pool ja on vaid eksikombel sattunud vasemale.

14. juuni. Kell 9 algas rektoraadi koosolek, millele kutsutud kõik dekaanid. Esines Belozeroov ettekandega brigaadi töö tulemustest. Nagu kuulsin dekaanilt, on hinnang halb: ülikool madalal ideoloogilisel tasemel, apoliitiline, teaduslik, õppe- ja ühiskondlik töö — kõik nõrk. Nõukogu teaduslik sekretär Irene Maaros andis koosoleku ajal minu õiendused Petrovale üle.

15. juuni. Brigaad lahkus Tartust.

*

Päike vajub kauguses sinava metsa taha. Õhtutaevaalt lahkuvad viimased väsinud pilved...

Järjest tasaneva hõbedase massina valmistub Virtsjärv unele. Ainult kaldal loksuvad veel hilised erksad lained.

Kivirahnude vahel loojuva päikese võlus punakasvioletsena näiva pankranniku jalal Tamme asunduse juures pragiseb lõbusalt lõkketuli, mille lõõm nõrga tuulena äratav paljandit raamistava tihniku liikumatult õhtuvaikust nautivaid lehti.

Tule ümber istuvad prof. E. Aunap, prof. A. Raatma, dots. A. Rulli — sõprade ringis õpetatud autojuht, ja nende riidade kirjutaja.

On lõppenud komisjoni ees toimunud eksamid histoloogias ja embrüoloogias prof. E. Aunapi juures. Eksamikomisjoni liikmena meenuvad üksikud hetked.

Mikroskoobi all on kopsude läbilõik. — Mis moodustis see on? küsib üht üliõpilast prof. Aunap, juhtenoolt bronhi läbilõikele asetades. Üliõpilane pomiseb midagi vaevalt kuuldavalt. — Mis teie ütlesite, ma ei kuulnud, — küsib taas Aunap. — Ma ütlesin rumaluse! — Korrake veel kord! — Brohni läbilõik! — Õige, sõna on tugevam kui teie.

Teisel juhul osutab juhtenool läbilõikele mingisugusest koest. — Mis see on? küsib eksaminaator. Üliõpilane vaikib kaua, siis tähendab süüdlasena: Nihutasin kogemata preparaati ja nüüd ei leia enam õiget kohta. — Seda parem, las läheb, lohutab kohe Aunap üliõpilast.

Siis vaadatakse põrna preparaati. — Mis juha see siin on? pärib taas Aunap. — See on sapijuha, vastab kõhklevalt üliõpilane. — Vaat sulle piirakas, kuidas ta siis põrna pääsis? üllatub eksaminaator. — Aga mis see on? küsib prof. Aunap edasi uut preparaati mikroskoobi alla asetades, — näidake nüüd, et teil aru peas on. — See on lümfisõlm keskse arteeriga! — Jõh. Õige!

– Kuidas on rakud ühendatud oma aluse — basaalmembraa-niga? küsib prof. E. Aunap pileti kohaselt üht üliõpilast. See ei tea. — Kas kleebitud kliistriga? — Ei, on kinnitatud eriliste jätkete-jalakeste abil. — Hästi, aga kuhu avaneb eesnäärme juha? — Vastuseks on vaikus. — Noh, *urethra colliculus seminalis*'esse,²⁴⁹⁸ tähendab E. Aunap üliõpilase eest. — Jah, *colliculus seminalis*'esse! — Noh, siis ma ei valetanud! võidurõõmutseb Aunap.

Üheks eksamiküsimuseks on nabaväädi ehitus. — Kas nabaväädis on närve? pärib prof. Aunap. — On! — Kas laps siis röögib, kui tal nabaväät läbi lõigatakse? Vaikus. — Ärge vaadake mulle nii hirmunult otsa! lohutab eksaminaator. — Ei! tuleb lõ-

²⁴⁹⁸ *Urethra colliculus seminalis* 'kusiti seemnekünkake'.

puks köhklev vastus. — Ja miks? — Sest nabaväädis pole närve. — Vaat, nii ongi lugu! lõpetab E. Aunap küsimise.

– Milline on vahe arteri ja arteriooli vahel? pärib eksaminaator järgmiselt üliõpilaselt. — Üks on suurem, teine vähem! — Miks siis üks on suurem, teine vähem? — Üliõpilane solvub. — Noh, sellepärast et ühel on sein paksem, teisel õhem! Aunap vaatab üle prillide: Täitsa õige, see oli rumal küsimus.

– Millest areneb embrüonaalselt nägu? tahab veel teada Aunap. Üliõpilane vastab midagi. — Noh, see on ju teil avastus, kostab eksaminaator.

Siis ulatab eksaminaatorile oma pileti kena tütarlaps, kelle eesnimeks Juta. Prof. Aunap viskab piletile põgusa pilgu ja hüüab lõbusalt: Noh, Juta, lase nüüd käia!

Nii meenuvad eksami üksikud hetked, nende üle naerdakse lõbusalt. Naerab prof. Raatma komisjoni esimehena, naerab ka Aunap ise.

Kivirahnude vahel aga jätkab lõkketuli leegitsemist ja pragisemist... Iga järjekordselt tulle paisatud pilliroosületäie järel tõusevad õhku kõrged tulekeeled. Mullust kuiva pilliroogu on kaldal palju.

Järvele laskub suveöö hämarus.

(Järgneb)